

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlényomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KERTÉSZ BALÁZS

Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről.
Anonymus gesztájának utóéletéhez*

Laskai Osvátnak, a késő középkori ferences írónak az egyházi év egészét felölelő beszédeggyűjteményei a hazai medievisztika által kevésbé ismert források közé tartoznak.¹ Különösen érdekesek a szerzőnek azok a prédikációi, amelyek történeti érdeklődésére utalnak. Jelen tanulmányban egy olyan, Laskai első Szent István-sermójában található részletet szeretnék bemutatni, amelyben a barát a magyarok első és második bejöveteléről is említést tesz. Íme a szöveg:

„Ea siquidem tempestate, qua gens Hunorum ecclesiam Dei depopulabatur, erat in ea gente princeps quidam quartus ab illo, qui ingressione Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geysa, severus quidem et crudelis in suos, misericors autem ad alienos, maxime Christianos. Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quare mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux. Arpad genuit Zolthan, qui genuit Toxon, qui genuit Geysam et Michlem. Geysa igitur existens quartus dux statuit liber-

* Jelen dolgozat előadásként elhangzott 2004. április 29-én az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett Ifjúsági Konferencián.

¹ Életéhez és munkásságához l. HORVÁTH Richárd: *Laskai Osvát*. Bp. 1932.; BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi*. = *Studia Litteraria XXXII*. Debrecen, 1994. 99–116.; Uő: *Ars compilandi – A szövegformálás középkori technikája. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Diss. 583.*; Uő: *Laskai Osvát*. In: *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. 2000. 1292–1293.; MADAS Edit: *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava.)* In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs. Debrecen, 2004. 50–58.

*tatem intrandi regnum suum clericis, monachis et Christianis, et concessit licentiam adeundi presentiam suam. Quid plura?*²

Az idézet a felhasznált források tekintetében két részre osztható. A kurzívval jelölt első és utolsó néhány sor a Hartvik-féle Szent István-legendából származik, a legenda mondatai által keretbe foglalt szöveg pedig alapvetően történeti elbeszélő forrásokon alapul.

A ferences szerző Hartvik püspök munkájának a kritikai kiadás szerinti második fejezetéből, annak is tartalmi szempontból egységes első feléből merített. A „*Quid plura?*” kérdőmondat már egy új tartalmi egységet vezet be a fejezetben belül.³ A sermorészlet elején található mondat majdnem szó szerinti egyezést mutat a legendával, Laskai mindössze néhány kifejezést hagy ki vagy változtat meg. Ezzel szemben a passzus végén olvasható mondatnak a legendában már egy jóval terjedelmesebb szöveg felel meg. Látható, hogy itt a ferences író már erősen tömörít, ugyanakkor a szóban forgó legendarészlet közepéről több sort teljesen kihagy.

Lássuk ezek után, hogy mit mondhatunk el a hagiográfiai forrásból származó mondatok által keretbe foglalt szövegegységről. A közelmúltban sikerült kimutatni, hogy Laskai több beszédében is közvetlenül használta a Thuróczy-krónikát,⁴ így joggal feltételezhető, hogy a magyarok pannóniai bejövetelét elbeszélő passzus megírása során is merített belőle. A ferences szerző nem egyetlen, összefüggő szövegrészt idéz, hanem a krónika különböző helyeiről szedi össze a nevet, mondatokat. Ez a forráskezelő módszer egy másik beszédében is kimutatható. Az egyik Szent László-sermóban a Thuróczy-krónika alapján megszerkeszt egy történetet András, Béla és Levente hazajöveteléről, valamint az András és Béla között a trónutódlás miatt keletkezett viszályról. Itt sem egy összefüggő szövegegységet másol szolgálai módon, hanem a krónikának egy terjedelmes részéből szedegeti össze az adatokat.⁵ Ebből a forráskezelő technikából arra következtethetünk, hogy Laskai emlékezetből ír. A ferences szerző kimutatható tévesztései is ezt a feltételezést támasztják alá. A dolgozat elején idézett sermorészletben például Bendegúzzal kapcsolatban azt állítja, hogy ő próbált meg először Szkítiá-

² OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. Sermo LXXVI. OSzK, Inc. 1029. H4v. (A továbbiakban: OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497.)

³ „*Ea siquidem tempestate, qua gens prefata dei ecclesiam depopulabatur, erat in ea princeps quidam quartus ab illo, qui ingressionis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit nomine Geysa, severus quidem et crudelis, veluti potentialiter agens in suos, misericors autem et liberalis in alienos et precipue in Christianos ... Statuit insuper preceptum cunctis Christianis, ducatum suum intrare volentibus, hospitalitatis et securitatis gratiam exhiberi, clericis et monachis potestatem concessit presentiam suam adeundi ... Quid plura?*” (*Scriptores rerum Hungaricarum. I-II*. Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Bp. 1999. Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. II. 403–404. [A továbbiakban: SRH])

⁴ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Píliscsaba – Bp. 2005. 669–684. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszövegek... i. h.* 2005.)

⁵ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek... i. h.* 2005. 680–683.

ból kijönni, de meghalt. (Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit.) Középkori krónikáink ezt nem említik, Bendegúz haláláról egyáltalán nem szólnak, sőt azt állítják, hogy Csaba, Attila fia, amikor visszatért Szkítiába, életben találta nagyapját, Bendegúzt.⁶ A tévesztés nem szokatlan jelenség Laskainál. Több prédikációjában kimutatható, hogy a krónika, illetve a magyar szentek legendáinak felhasználása során néha téveszt, például neveket kever össze.⁷

A szövegben olyan, aláhúzással jelölt részletek is találhatóak, amelyek nem vezethetők vissza sem a Hartvik-legendára, sem Thuróczy munkájára. A kérdés az, hogy ezekben az esetekben milyen forrásokra támaszkodott a ferences író.

Az első problémás helyet a 417-es évszám jelenti. Ezt az évszámot, amely a prédikációban a magyarok első bejövetelét jelöli, sem Thuróczy munkája, sem korábbi krónikáink nem tartalmazzák, megtalálható viszont Jakob Unrest Magyar krónikájában,⁸ valamint a Knauz-krónika családjának egyes kézírataiban.⁹ Nem valószínű, hogy Laskai a Karintia tartománybeli plébánostól kölcsönözte volna

⁶ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. 57.

⁷ KERTÉSZ Balázs: *Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*. In: *Plaustrum seculi*. (Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról.) Szerk. BÁRCZI Ildikó. Bp. 2004. 71–81. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Középkori krónikáink és legendáink... i. h.* 2004.); Uő: *Krónikaszövegek... i. h.* 2005. 681.

⁸ VESZPRÉMY László: *A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban*. = *Hadtörténelmi Közlemények* 1990. 9. (A továbbiakban: VESZPRÉMY: *i. h.* 1990.)

⁹ Itt jegyzem meg, hogy ennek a kézirat-együttesnek a szakirodalomban nincs egységesen használt megnevezése. (Vő: RÓKAY Péter: *Krónikatanulmányok*. Debrecen, 1999. 129–131.) Jóllehet az egyes kéziratokban fennmaradt szövegek kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól, azonban kétségtelenül egy közös, jelenleg ismeretlen forrásra vezethetők vissza. (DOMANOVSKY Sándor: *A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*. = *Századok* 1905. 528–539.; BARTONIEK Emma: *Praefatio*. In: *SRH II*. 323–326. [A továbbiakban: BARTONIEK: *Praefatio i. h.*]; RÓKAY: *i. m.* 133.) Bartoniek Emma a kritikai kiadást öt kézirat alapján készítette el (*SRH II*. 327–345.), ezek közül az egyiket Knauz Nándor találta meg Zágrábban, az Érseki Könyvtárban. (KNAUZ Nándor: *Két krónika. II. A zágrábi krónika*. = *Századok* 1875. 684–699.) A Knauz-krónika elnevezés használata nem egyértelmű, mivel jelölheti egyrészt a zágrábi kéziratot, másrészt a kritikai kiadás által figyelembe vett öt szöveget. (RÓKAY: *i. m.* 130.) Az elmondottak alapján a szóban forgó kódexcsalád, illetve az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de egymással rokonságban álló szövegvariánsok együttes megjelölésére javasolható a Knauz-krónika családjának elnevezése.

A 417-es évszám a kritikai kiadás öt kézírata közül háromban található meg. (*SRH II*. 327.) Azóta a kutatás két olyan kódexet fedezett fel, amelyek szintén tartalmazzák a krónikát. Az egyiket JÁNOSI Mónika ismertette: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = *MKsz* 1978. 232–234. A krónika a kötet első tartalmi egysége, azonban az eleje hiányzik, így nem lehet megállapítani, hogy a 417-es évszám szerepelt-e benne. A másik kódex Münchenben a Bayerische Staatsbibliothek kéziratgyűjteményében található, jelzete Clm 13192. A kötetben olvasható történeti feljegyzés (458v–466r.) egyértelműen a Knauz-krónika családjába tartozó szövegekkel mutat rokonságot. A 417-es évszám is megtalálható a szövegben (458v.). A kódex leírása folyamatban van.

az adatot,¹⁰ ugyanakkor kézenfekvőnek tűnik a krónikacsalád egy kéziratának ismerete. Az egymástól eltérő szövegek ősforrása a Budai Krónika megjelenése, azaz 1473 után keletkezett.¹¹ Ez azért lényeges, mert Laskai szentekről szóló beszédeit először 1497-ben adták ki,¹² tehát a sermók valószínűleg a megelőző néhány évben íródtak. Az időbeli egybeesésből, valamint a krónikacsalád fennmaradt kézíratainak magas számából joggal következtethetünk arra, hogy a ferences barát kezében is megfordult egy példány, és a 417-es évszámra emlékezett, amikor az idézett prédikációrészt összeállította. E feltételezést erősíti, hogy a szerző, amint azt Thuróczy munkájának esetében is láthattuk, szívesen olvasott történeti elbeszélő művet.

A továbbiakban térjünk át a második olyan szöveghelyre, amelynek az eredete kérdéses. Laskai azt mondja, hogy Álmos anyja álmában látott egy, a hasából kinövő fát, amelyen királyok és fejedelmek voltak, és erről a fáról származtak szent királyaink, István, Imre és László, továbbá egy bizonyos Lajos, majd azt is megemlíti, hogy Álmos honnan kapta a nevét.

A történet a turul-mondán, az Árpád-ház eredetmondáján alapszik, amelyet kisebb-nagyobb eltérésekkel három középkori elbeszélő forrásunk is megörökített, nevezetesen Anonymus gesztája, a 14. századi krónikakompozíció és a Thuróczy-krónika. A sermóban olvasható változattal történő összevetés céljából érdemes mind a három forrást idézni.

Anonymus:

„Anno dominice incarnationis DCCCXVIII^o Ugek ... duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit; et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur ‚almu‘ et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”¹³

Krónikakompozíció:

„... Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilía in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma asturibus veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propaga-

¹⁰ Jakob Unresthez I. VESZPRÉMY: *i. h.* 1990. 8. 30. jegyzet.

¹¹ DOMANOVSKY: *i. h.* 528–539.; BARTONIEK: *Praefatio i. h.* 323–326.

¹² HORVÁTH R.: *i. m.* 33.

¹³ *Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.)* Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. /Ungarns Geschichtsschreiber 4./ 36., 38. (A továbbiakban: *Gesta*)

rentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit prenosticatus, ideo ipse vocatus est Almus ...¹⁴

Thuróczy:

„Porro Eleud filius Vgek ex filia Enodbilli in Scicia genuit filium, quem ex eventu Almus denominavit. Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quoque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est. Nam postea de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt, qui postmodum in terra aliena hac in Pannonia ingentem populorum super multitudinem summa cum gloria regnare. Quia autem somnium Hungarico idiomate alom dicitur, et illius nativitas per somnium fuit prenosticata, ideo ipse vocatus fuit Almus ...¹⁵

Laskai a három változat közül a legutóbbit minden bizonnyal ismerte, mivel használta magát a krónikát, azonban az ő szövege az ismert variánsokhoz képest szembeötlő eltéréseket mutat. A ferences író a madár általi fogantatásról, az Emese méhéből fakadó forrásról egy szót sem szól, említ viszont egy Álmos anyjának hasából kinövő fát, amelyen megtalálhatók a magyar szent királyok. A vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a negyedik név Nagy Lajos magyar királyt jelöli, s maga a kompozíció, a magyar szent királyok és Lajos együttes ábrázolása egy fán, amely valószínűleg családfaként fogható fel, nem tekinthető Laskai önálló alkotásának, mivel ezt az ábrázolást vizuális és írásos forrásokból egyaránt ismerhette. Ugyanakkor az ő invenciójának tulajdoníthatjuk, hogy ezt az általa is értelmezhető kompozíciót beillesztette a turul-mondába megváltoztatva ezzel annak eredeti, még a pogány korból származó mondanivalóját, amely a ferences barát előtt már valószínűleg ismeretlen volt.¹⁶

A ferences barát a magyarok második bejövetelével kapcsolatban megemlíti, hogy Álmost Titelnél ölték meg. Ez a harmadik olyan szöveg hely, amelynek a forrására érdemes kitérni, ugyanis krónikáink szerint Álmost Erdélyben ölték meg. Thuróczynál a következő megjegyzést olvashatjuk:

„... Almus in patria Erdelew occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.”¹⁷

A ferences szerző második Szent István-beszédében is említést tesz a magyarok első és második bejöveteléről, itt is leírja, hogy Álmost Titelnél ölték meg:

„Almas ... secundo egrediens cum multis capitaneis Hunorum prope Thytel est occisus ...”¹⁸

¹⁴ SRH I. 284.

¹⁵ THURÓCZY: *i. m.* 59–60.

¹⁶ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz 2004. 374–384. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *A turul-monda...* i. h. 2004.)

¹⁷ THURÓCZY: *i. m.* 61.

Vajon miért éppen a Titel név jött a barát tollára? Mivel kétszer is leírja ezt a nevet ugyanabban a szöveggörnyezetben, úgy tűnik, hogy valahonnan emlékezett rá. Veszprémy László a honfoglalás útirányának elbeszélő forrásaink által fenntartott hagyományait vizsgálva a következőket írja ezzel kapcsolatban: „Álmos megölése történetének egy kései feltűnése a XV. századi ferences hitszónok, Laskai Osvát Szent István prédikációiban található meg. ... Magyaráztatképpen kétféle lehetőségünk adódik: Laskai vagy Anonymust is hasznosítva írja le a Titel nevet, vagy egy olyan, egyébként mára fenn nem maradt hagyományból merített, ami Titelnak juttatott valamiféle szerepet a honfoglalásban...”¹⁹ Álláspontját finomítja egy későbbi dolgozatában: „A XV. századi Laskai Osvát Szent István-beszédében a magyar honfoglalás kapcsán Álmosnak Titelnél történt halálát említi meg. Ebben vagy az anonymusi mű ismeretanyagának egy véletlenszerű felvillanását kell látnunk, vagy – ami még valószínűbb – egy, a honfoglalással kapcsolatos hazai mondanakör létrejöttének a nyomát pillanthatjuk meg, amiről egyébként – a XVI. század elején élt Csáti Demeter énekétől eltekintve – szinte semmi tudomásunk sincs.”²⁰

A szóban forgó szöveghelyekkel kapcsolatban szeretnék megfogalmazni néhány észrevételt. Amennyiben feltételezzük, hogy a ferences barát ismerte Anonymus gesztáját, érdemes megemlíteni, hogy a Titel helynév négyszer szerepel a munkában,²¹ míg a Laskai által biztosan használt Thuróczy-krónikában egyszer sem fordul elő,²² innen tehát nem emlékezhetett rá. Ha a ferences író a gesztából merítette is a Titel nevet, tévedett, amikor azt írta, hogy Álmost ott ölték meg, hiszen Álmos halálával P. mester nem foglalkozik. Laskai Álmos halálának elbeszélésére feltehetőleg a krónikából, Titelre pedig talán Anonymus munkájából emlékezett. Ez annál is inkább elképzelhető, mivel a Titel név a honfoglalással kapcsolatban csak P. mesternél olvasható.²³ A feltételezést alátámasztják azok a szerző forráskezelő módszeréről árulkodó helyek, amelyek bizonyítják, hogy a barát, miközben emlékezetből ír, többször téveszt. Az elmondottak illusztrálására három példát szeretnék bemutatni.

I. Anjou Lajos toulouse-i püspökről Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is írt egy-egy beszédet, s mindketten megemlítik, hogy Lajos apja Károly, Szicília királya volt, anyja pedig Mária, a magyar király lánya.

¹⁸ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. 12r.

¹⁹ VESZPRÉMY: *i. h.* 1990. 16.

²⁰ VESZPRÉMY László: *A honfoglalás a középkori magyar historiográfiában.* In: *Honfoglaló őseink.* Szerk. VESZPRÉMY László. Bp. 1996. 198–199.

²¹ *Gesta*, 66. (Salano duci Tytulensy), 92. (Tetel), 94. (de Tetel), 98. (ad Titulum). Látható, hogy a szóalak, akárcsak Laskainál, nem egységes.

²² L. a kritikai kiadás mutatóját.

²³ *Gesta*, 159. 148. jegyzet.

Temesvári:

„Beatus Ludovicus ... esset ex regali prosapia patre Carolo rege Sicilie, matre vero Sicilie regina nomine Maria, filia regis Hungarie ...”²⁴

Laskai:

„Sic enim legitur de eo, quod pater eius erat Karolus, rex Sicilie, mater vero Maria, filia Stephani quarti, regis Hungarie ...”²⁵

A két ferences szerző kimutathatóan a püspök legendája alapján dolgozott,²⁶ azonban Laskai azt is megmondja – ellentétben a legendával és Temesvárral –, hogy Mária István lánya volt, de az uralkodó sorszámát eltéveszti, V. helyett IV. Istvánt ír. A legenda elbeszélését minden bizonnyal a krónika alapján egészíti ki, ahol szó van arról, hogy V. István lánya, Mária Károly felesége lett.²⁷

2. A barát a nagybőjti beszédek tartalmazó kötet 23. prédikációjában a nagyobb Gellért-legendája alapján elmondja Csanád és Ajtony küzdelmét,²⁸ de tévedésből Ajtony helyett Vata-t említ. Vata neve szerepel mind a legendában, mind Thuróczy munkájában, ezért feltételezhető, hogy az emlékezetből történő idézés következtében keveri össze a két „pogány”-t, ráadásul a legendarészlet előtt nem a legendára, hanem tévesen a magyarok krónikájára hivatkozik. Ugyanakkor a 76., Szent István-napi sermóban egy mondatban utal Ajtony leverésére,²⁹ azonban megint téveszt, amikor a Maros-vidék urát a Nyírségbe helyezi.³⁰

3. A harmadik példa maga a dolgozat elején idézett sermorészlet, amelynek megfogalmazása során a ferences író téveszt is, ahogy azt Bendegúz kapcsán láthattuk.

Tehát a szerző forráskezelő technikájából levonható következtetések nem mondanak ellent annak a feltételezésnek, amely szerint a barát a Titel névre emlékezhetett Anonymus gesztájából.

A probléma szempontjából érdemes újra megvizsgálni a turul-monda egyes variánsait. Laskai azt mondja, hogy az Álmos anyjának hasából kinövő fán „reges et duces” voltak. A három korábban idézett forrás közül ezt a szókapcsolatot csak Anonymusnál találjuk meg: „Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.” P. mester „sancti reges et duces”-t említ, ami fontos, hiszen a ferences barátnál az Álmos anyjának hasából

²⁴ PELBARTUS de Themeswar: *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499. Pars estivalis. OSzK, Inc.1043. O8v.

²⁵ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H3r.

²⁶ „Ludovicus ... ex patre Karolo secundo, rege Siciliae, a regibus Francorum ducente originem, matre vero Maria, regis Ungarorum filia, exortus est.” (JOHANNES de Orta: *Vita s. Ludovici episcopi Tolosani*. = *Analecta Bollandiana* IX. [1890.] 282.)

²⁷ THURÓCZY: *i. m.* 141–142.

²⁸ OSUALDUS de Lasko: *Quadragesimale Bige salutis*. Hagenau, 1501. OSzK, RMK III. 89. k8r.

²⁹ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5v–H6r.: „Sicque factum est post debellationem Atthon, qui in Niir morabatur ...”

³⁰ Mindehhez l. KERTÉSZ: *Középkori krónikáink és legendáink... i. h.* 2004. 71–81.

kinövő fáról 'szent' királyok származtak: „... sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc.” A gesztában tehát megtalálható a teljes „sancti reges et duces”-forma. A két munka között a szó szerinti egyezésen túl gondolat-párhuzam is kimutatható: mindkét szerző hangsúlyozza az utódok szent voltát; ugyanakkor a másik két elbeszélő forrás monda-variánsaiban a 'sanctus' jelző elő sem fordul, Anonymus utolsó mondatát pedig (Vel ideo vocatus est Almus ... erant nascituri.) teljesen elhagyják.

A P. mester munkája és a szóban forgó sermorészlet közötti kapcsolatot vizsgálva további észrevételeket is tehetünk. A késő középkori hagiográfiai irodalomban a test szerinti család fogalma mellett megjelent a lelki család fogalma, amelyen belül az életszentség ugyanúgy öröklődhetett, mint a vér szerinti családban. Domonkosrendi és ferences szerzőknél egyaránt megtalálható az a gondolat, miszerint a renden belül a rendalapító szentté válásának útja az eredete és mintája minden szentté válásnak. A 14. század végén a ferences Bartholomaeus de Pisa a rend fejlődését és azon belül az életszentség felvirágzását úgy mutatja be, mint egy „megtermékenyülés” eredményét. A 14–15. században ez a gondolat ikonográfiai ábrázolásokon is kifejeződött: a szerzetesrendet mint lelki családfát olyan fatörzsként ábrázolják, amely a rendalapító hasából ered, gyümölcsei pedig a rend boldog és szent tagjai.³¹ Valószínűleg Laskai is látott ilyen ábrázolást, és ismer- te annak gondolati háttérét. Gondoljunk arra, hogy Álmos anyjának is a hasából növekszik az a fa, amelyen a magyar szent királyok találhatók.³² Mivel a barát ezt a kompozíciót éppen az Álmos fogantatását elbeszélő turul-mondába illeszti be, elképzelhető, hogy a mondának egy olyan változatát is ismerte, amelyben a megtermékenyülés szintén kulcsszerepet játszik. A korábban már idézett három elbeszélő forrás közül ez csak P. mester munkájára igaz. Ő egyértelműen teherbe ejtést említ: „... matri eius pregnanti per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit.” A 14. századi krónikakompozícióból csak annyi derül ki, hogy Álmos anyja már terhes volt, amikor egy turulforma madár álmában megjelent neki, Thuróczy szerint pedig a madár a már terhes anya ölébe hajtja a fejét.³³

Elmondható tehát, hogy a geszta és a sermorészlet között olyan gondolat- és motívum-párhuzam mutatható ki, amely a sermorészlet és a másik két elbeszélő forrás között nem áll fenn: 1. Mindkét szerző hangsúlyozza a király-utódok szent voltát. 2. Mindkét munkában megtalálható a megtermékenyülés motívuma, azonban itt meg kell jegyezni, hogy Laskai kifejezetten megtermékenyülésről nem beszél, de, amint feljebb láthattuk, a szent hasából kinövő fa ikonográfiai ábrázolásának gondolati háttérével minden bizonnyal tisztában volt.

³¹ VAUCHEZ, A.: „Beata stirps”: *saintité et lignane en Occident aux XIIIe et XIVe siècles*. In: DUBY, G.–LE GOFF, J. (eds.): *Famille et parenté dans l' Occident médiéval*. Roma, 1977. 397–407., különösen: 405–406.

³² KERTÉSZ: *A turul-monda... i. h.* 2004. 382.

³³ Erre az Anonymus és a későbbi krónikák között kimutatható alapvető különbségre nemrég KRISTÓ Gyula is rámutatott: *Előd*. Bp. 2000. 16.

A problémával kapcsolatban még azt is érdemes megjegyezni, hogy az Anonymus ismeretére utaló nyomok a prédikáción belül egyetlen szövegegységben, a magyarok honfoglalásáról megfogalmazott rövid, kerek történetben találhatók, s ez valószínűleg nem véletlen.

A leírtak alapján úgy gondolom, hogy a barát olvasta P. mester gesztáját.

Ezen a ponton érdemes röviden összefoglalni a mű utóéletére vonatkozó kutatási eredményeket. A gesztát fenntartó egyetlen kézirat nem autográf példány, hanem, ahogy azt a paleográfiai vizsgálatok kimutatták, a 13. század második negyedében készült másolat.³⁴ Ezt a kormeghatározást a művészettörténeti kutatások is alátámasztják.³⁵ Tehát biztos, hogy P. mester munkáját évtizedekkel a megszületése után még lemásolták.³⁶

Anonymus és középkori krónikáink viszonyának problémája teljes egészében ma sem tisztázott. A szakemberek között sokáig az volt az uralkodó vélemény, hogy a mű semmilyen hatást nem gyakorolt a későbbi krónikákra,³⁷ azonban az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították, hogy P. mester munkáját 13. századi történetírók ismerték és felhasználták, akiken keresztül aztán a mű egyes elemei a későbbi krónikaszerkesztésekbe is átkerültek.³⁸ Az sem zárható ki, hogy a gesztát 14. századi krónikaírók is ismerték.³⁹ Amennyiben a feljebb bemutatott, Laskai Osvát forráshasználatára vonatkozó gondolatmenet helyes, úgy az Anonymus utóéletével foglalkozó kutatás új adattal gazdagodott.

A magyarok pannóniai bejövetelét tárgyaló passzus összeállítása során a ferences barát számára nem az anonymusi mű jelentette a vezérfonalat, hanem Thuróczy János krónikája. A 417-es évszámot valószínűleg egy, a Knauz-krónika családjába tartozó kéziratban olvasta, az eredetileg Álmos születését elbeszélő turulmondába pedig egy általa is értelmezhető kompozíciót épített be, amely az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajost egy családfán ábrázolja. A szöveg megfogalmazása közben a turulmonda Anonymusnál olvasható változatára és

³⁴ OSzK, Cod. Lat. 403. VESZPRÉMY László: *Anonymus Gestájának kézírata.* = MKsz 1992. 44–52.; Uő: *Anonymus Itáliában?* = Századok 2005. 341. (A továbbiakban: VESZPRÉMY: i. h. 2005.)

³⁵ WEHLI Tünde: *Anonymus Gesta Hungarorum kéziratainak helye a magyarországi könyvfestészet történetében.* = MKsz 1992. 52–55.

³⁶ A mű keletkezési idejére I. THOROCZKAY Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése.* = Fons 1994. 93–149., 1995. 117–173.

³⁷ Összefoglalóan I. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Bp. 1993. 6–10.

³⁸ GYÖRFFY: i. m. 43–46., 138–146.; HORVÁTH János: *A hun-történet és szerzője.* = ItK 1963. 446–476., különösen: 454.; Uő: *P. mester és műve.* = ItK 1966. 282.; SZÜCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában.* = Századok 1973. 598–599., 868.; KRISTÓ: i. m., különösen: 15–21.; Uő: *Magyar historiográfia.* I. Bp. 2002. 52., 57.

³⁹ VESZPRÉMY László: *Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. (A Senones-kérdés.)* = Magyar Nyelv 1998. 165–169.; Uő: i. h. 2005., különösen: 339–340., 343–344., 348.

a Titel helynévre is visszaemlékezett. A több forrás alapján megszővegezett történetet a Hartvik-legendának a magyarok pannóniai bejövetelét is megemlítő fejezetébe ágyazta be. Véleményem szerint a ferences barát a sermorészletet olvasmányai alapján, emlékezetből állította össze, tévesztései valószínűleg ezzel magyarázhatók.

A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy a magyarok pannóniai bejövetelét tárgyaló sermorészlet milyen szerepet tölt be a Szent István-beszéden belül. A bibliai idézet, amelyre az egész sermo épül, a Királyok Első Könyvéből való: „Certe videtis, quem elegit Dominus, quoniam non est similis ei in omni populo.”⁴⁰ Ezeket a szavakat Sámuel Saul királlyá választásakor mondja. Ebből az alapcítatumból kiindulva Laskai azt tárgyalja, hogy miért Szent Istvánt választotta az Úr a saját népéből. Nem sokkal a beszéd kezdete után azt írja, hogy a szent király kiválasztása úgy a királyi méltóságra, mint az örök üdvösségre nyilvánvaló volt, majd leszögezi, hogy háromféle választás létezik: csak isteni, csak emberi, valamint emberi és isteni egyszerre.⁴¹ A divina electio valakit valamilyen méltóságra, végül pedig az örök üdvösségre választ ki,⁴² aztán Szent Tamásra hivatkozva azt mondja, hogy valamely dolgot háromféle módon ismerhetünk meg.⁴³ A honfoglalásról szóló passzus a három megismerési mód közül a második kifejtésében található: „Secundo cognoscitur aliquid supernaturaliter per divinum revelationem, sicut Christus Dominus revelavit electionem apostolorum ... Isto modo Beatus rex Stephanus scivit se a Domino fore electum ad salutem eternam et tandem ad gloriam ...”⁴⁴ Szent István kiválasztottsága tehát az isteni kinyilatkoztatásnak köszönhetően felismerhető volt.

A ferences szerző állítása alátámasztására három példát hoz fel. Ezek közül az első a honfoglalásról szóló passzus. A Hartvik-legendán alapuló második példa többek között azt a jelenetet is magában foglalja, amelyben Gézának álmában egy ifjú tudtára adja, hogy fia fog születni:

„Adest tempus celitus dispositum, credit ipse, et baptizatus est cum suis. Cumque nimium esset sollicitus de domandis rebellibus et baptisandis ac episcopatibus statuendis, mirabili eum Dominus visione nocte quadam consolatus est. Nam fecit sibi astare iuvenem delectabilem, qui dixit ei: «Pax tibi, Christi electe, iubeo te de solitudine

⁴⁰ I Rg 10. (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4r.)

⁴¹ „Electio siquidem ipsius sancti regis fuit manifesta tam quo ad regiam dignitatem, quam quo ad salutem eternam. Ad cuius clariorem noticiam sciendum, quod electio est triplex, scilicet:

Prima divina tantum.

Secunda humana tantum.

Tertia humana et divina simul.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴² „Prima namque electio est divina tantum, que eligit aliquos ad aliquam dignitatem seu gratiam, et tandem ad salutem eternam.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴³ „Si dicas, utrum hec divina electio possit aliquo modo cognosci, ad quod respondet Sanctus Thomas ..., quod aliquid cognosci potest tripliciter, videlicet certitudinaliter, supernaturaliter et coniecturaliter.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴⁴ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.

tua securum, non tibi concessum est, quod meditaris, quare manus pollutas humano sanguine gestas, sed de te filius nascetur, qui hec omnia disponet. Hic enim erit unus ex regibus electis a Domino, coronam vite secularis commutaturus eterna.» ...⁴⁵

A barát ezután leírja még Szent Adalbert találkozását Géza fejedelemmel, majd rátér a második példára, amelyben a legenda alapján elmondja, hogy Géza feleségének megjelent Szent István első vértanú, és hírül adta István születését:

„Cumque mater Beati Stephani regis nostri esset vicina partui, apparuit ei Beatus Stephanus, Levita, prothomartyr, Levitico habitu indutus, qui dixit ad eam: «Confide in Domino, mulier, quare filium paries, cui in hac gente primum corona debetur et regnum, meumque nomen illi impones.» Cui mulier admirans ait: «Quis es, domine, vel quo nomine nuncuparis?» Respondit: «Ego sum Stephanus prothomartyr, qui primus pro Christi nomine martyrium pertuli.» Quo dicto disparuit. Nascitur interea filius dicto principi, quem antequam conciperetur, Dominus novit, et nomen ei per Beatum Stephanum prothomartyrem indidit. Quem Beatus Adalbertus, episcopus Stergonii baptizavit, ipsumque Stephanum secundum revelationem nuncupavit. ...⁴⁶

A példák után Laskai röviden utal még arra, hogy Géza Istvánt jelölte utódjául, majd levonja a konklúziót:

„Et sic claret, quomodo istius sancti regis electio ad regnum et salutem supernaturaliter a Deo est revelata.”⁴⁷

A Hartvik-legendán alapuló két sermorészlet jól mutatja, hogy a ferences barát az isteni kinyilatkoztatás alatt a csodás látomást érti. Ez az a kapcsolódási pont, amelyen keresztül az első példa, a magyarok bejövételét tárgyaló passzus is beilleszkedik az érvelés menetébe, ugyanis a csodás látomás motívuma itt is fellelhető, mégpedig a turul-mondában. Érdeemes pár mondat erejéig újra visszatérnünk ehhez a történehez. A mondának a krónikákban olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában a Szent István-beszéd előbb vázolt gondolatmenetében Laskai számára használhatatlan volt, mivel Istvánról nem esett benne szó, s feltehetőleg ez indokolja azt, hogy a barát változtatott a monda szövegén, beleépítve egy olyan kompozíciót, amelyben már a szent uralkodó is szerepel, azaz, a saját érvelése számára felhasználhatóvá tette Álmos születésének történetét.⁴⁸ A változtatás során talán a két korábban bemutatott, P. mester és Laskai között kimutatható gondolat- illetve motívum-párhuzam is inspirálta.

Azonban az író nemcsak a turul-mondát illeszti be az érvelés menetébe, hanem megrajzol köré egy képet a magyarok pannóniai bejövételéről, amire külön fel is hívja a figyelmet: „Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus

⁴⁵ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v–H5r. Vö.: *SRH II.* 404.

⁴⁶ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5r. Vö.: *SRH II.* 406.

⁴⁷ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5r.

⁴⁸ KERTÉSZ: *A turul-monda... i. h.* 2004. 383–384.

ingressi sunt Hungari in Pannoniam.” Látszik, hogy a barát a honfoglalással kapcsolatban rendelkezett annyi ismerettel, amely alapján önállóan meg tudott fogalmazni egy kerek, egész történetet, amelyet nem szakítanak meg a prédikációkban megszokott, különböző tekintélyektől származó idézetek. Munkája során több forrásból is merített, szövegformáló és forráskezelő technikája kifejezetten leleményes. Mindez a ferences barát tudatos, átgondolt szerkesztésére és történeti érdeklődésére vall.

BALÁZS KERTÉSZ

Osualdus de Laskó de l'arrivée des Hongrois en Pannonie. A propos de la postérité de la gesta de Anonymus

La collection des sermons pour l'année ecclésiastique entière d'Osualdus de Lasko, écrivain franciscain médiéval, appartient aux sources peu connues par la médiévistique hongroise. Le premier sermon de Saint-Étienne, où le moine rédige une histoire complète du conquête du pays des Hongrois, prouve l'intérêt historique de l'auteur. Le fragment de sermon, d'une rédaction consciente, et d'une technique de formation de texte ingénieuse, l'auteur l'avait rédigé d'après ses lectures, et cela explique ses erreurs. Au cours de la composition de l'histoire il avait puisé de la légende de Saint Étienne, écrite par l'évêque Hartvik, de la chronique relatant l'histoire des Hongrois de János Thuróczy, il s'est servi d'un des manuscrits de la chronique Knauz, autant que de la geste écrite de la conquête du pays, par Anonymus, notaire du roi Béla III. L'auteur franciscain avait appliqué dans son récit une tradition qui compte le roi Louis le Grand, fils de Charles Robert, parmi les rois saints hongrois, Étienne, Imre et Ladislav.

V. ECSEDY JUDIT

Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.

3. Bizonytalan nyomtatási helyű kiadványok meghatározása

A következőkben negyvenegy, I. Apafi Mihály korában megjelent, bizonytalan nyomtatási helyű kiadvány meghatározására kerül sor, elsősorban tipográfiai jellemzőik alapján. Némelyikük esetében a nyomtatási helyet már korábbi kutatások kiderítették, ezeket itt most csak tipográfiai tényekkel is alátámasztjuk.

Elsőként azt a négy korszakunkban megjelent könyvet említjük, amelyek nyomtatását máshol fejezték be, mint ahol elkezdték. Váradon a török megszállás előtt nyomtatás alatt volt az új protestáns Biblia-kiadás, „a legfátumosabb könyv”, ahogy egyik legutóbbi méltatója találóan nevezi.⁵³ Nyomtatását Szenci Kertész Ábrahám Váradon kezdte meg, – innen a *Várad* Biblia elnevezés, – de Kolozsvárott fejezte be (1).⁵⁴ Címlapja, amelyet szokás szerint a könyv törzsének elkészülte után, utolsóként nyomtattak, elmondja, hogy Váradon kezdtek nyomtatni, de Kolozsvárott fejezték be. (Az Újtestamentum címlapján még csak Várad neve és az 1660-as dátum olvasható.) A kötet tipográfiai anyaga egységes, a Váradon és Kolozsvárott készült részben egyaránt Szenci Kertész betűit és díszzeit találni. Ez a kiemelkedő színvonalon kinyomtatott protestáns biblia, a Károli-Biblia új kiadása, ahnak a történeti eseménynek maradandó dokumentuma, hogy a török-tatár csapatok által elfoglalt Váradról az idő rövidsége miatt 1660. augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor a Biblia félig kész példányainak elszállítására. Így a vár átadásának feltételei közé is bekerült az a kikötés, hogy a tipográfiával együtt utólag e példányokat is kimenthessék (a törökkel még Barcsai Ákos fejedelem tárgyalta ez ügyben). Váradon a továbbiakban, tehát Apafi fejedelemsége idején, nem működött tipográfia. A város és környéke török megszállás alatt maradt. Maga a nyomdász, Szenci Kertész 1661. febr. 19-én már kolozsvári lakos volt.

* A tanulmány I. részét lásd: MKsz 2005. 3. sz. 289–308.

⁵³ Petrőczy Éva nevezi így a *Várad* Biblia hasonmás-kiadásához írt tanulmányában. (Bp. 2002.), tanulmány 5, 8.

⁵⁴ *RMK I 970* – Itt és a következőkben a zárójelben lévő szám a tanulmány végén található Jegyzékben felsorolt nyomtatványok sorszáma utal.

Az erdélyi nyomdászat terén bekövetkezett átrendeződést érzékletesen mutatja a másodikként bemutatandó könyv, Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása*,⁵⁵ amely Anton Mizaud kertészeti szakkönyvének fordítása (22). Amint impreszuma elárulja, Kolozsvárott 1669-ben nyomtatott Veresegyházi Szentyel Mihály által, arról azonban nem szól, hogy nyomtatását ki és hol kezdte meg. Mindenesetre a könyv, amint arról fordítója Nadányi János Bornemisza Anna fejedelemasszonynak szóló ajánlásában beszámol, „az előtti könyvnyomtatónak keze alatt majd két esztendeig állott...”. Hogy ki volt ez a nyomdász, aki két év alatt sem készült el a könyvvel, arról az ajánlás nem szól. Nyomtatásának befejezése minden bizonnyal az új nyomdavezetőnek, Veresegyházi Szentyel Mihálynak egyik első tennivalója volt.

Már Szabó Károly felfigyelt arra, hogy bár korabeli adatok bizonyítják, hogy két nyomdász munkája, mégis a kötet tipográfiai egységes képet mutat. Ennek a sajátosságának magyarázata az, hogy időközben az a nyomdai felszerelés, amelylyel a kötetet két évvel azelőtt elkezdték nyomtatni, Kolozsvárra került, és az újonnan kinevezett nyomdász is ezt a felszerelést használta, amikor befejezte a könyv nyomtatását.

A könyv nyomtatásában bekövetkezett tipográfus-váltásról már Szabó Károly is írt, hivatkozva a Nadányitól származó ajánlásra: „Látjuk e nyilatkozatból, hogy e könyv két nyomdász kezén ment át: azonban valamint Nadányi idézett ajánlása, úgy a könyv címlapja is teljes homályban hagy bennünket az iránt, ki volt az 'az előtti könyvnyomtató', ki ezen könyv nyomtatását megkezdette, s kinek keze alatt ez a munka majdnem két esztendeig állott.”

Ezt a kérdést azonban teljesen tisztázza Udvarhelyi Mihály nyomdásznak Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz Szebenből 1668. aug. 3-dikáról intézett folyamodása, amelyben írja, hogy ezen könyvből „épen 40 árkos vagyon kinyomtatva” s a további nyomtatásra a fejedelemasszonytól, ki a nyomtatás költségét viselte, s neki e munkára eddig csak 75 forintot adott, pénzt kér.⁵⁶

„Kegyelmes Aszszonyom, a mi a kezem alatt lévő könyvnek kinyomtatására való Nadányi Urammal tölt alkumot vagy alkuvást illeti: Nadányi János uram ő kegyelme még életben vagyon, én velem úgy alkudt, mint Typographiában annak rendi, árkusától három-három forintban: csak hogy ő kegyelme elhatározta magában a könyvet, hogy egynehány árkosra telik, úgymint 40 árkusra, s Nagyságodat úgy informálta, hogy mint egy száz forintot téssen, noha úgy is száz húsz forintot tenne: énnékem pedig Nagyságod kegyelmességéből adott 75 forintot, magamnak pedig ment reá száznál is több. Az írást akkor ő kegyelmek énnékem semmi képpen nem mutaták, hogy magam határozhattam volna menynyire telik, hanem maga határozta Nadányi Uram: mert ha láthattam volna, 4 forintért sem vállaltam volna fel árkosát, s ujjólag is irattattam volna ő kegyelmével.

Mostan pedig Kegyelmes Aszszonyom éppen 40 árkos vagyon benne kinyomtatva, a mely a Nadányi Urammal való alkum szerént, tenne 120 forintot, de én ezt

⁵⁵ RMK I 1087

⁵⁶ Udvarhelyi Mihály folyamodványát közölte SZABÓ Károly = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 16–17 és 3. sz. 24.

bizom a Nagyságod kegyelmességére, s tudom, hogy nem kárommal, hanem istenese-
sen kívánja: hátra maradott része pedig még reá mégyen 20 árkosra, ha nem többre,
melyhez immár papirossam csak egy árkos sincsen, sem pedig festékem, a melylyel
Iszoktunk nyomtatni: hanem Nagyságodat alázatosan kérem, mint Kegyelmes Asz-
szonyomat, minél hamarabb méltóztassék Nagyságod papirossat küldeni, két kötés
Görgényit, s egy kötés Szepesit, a minémüt én is vöttem a Nagyságod kegyelmesen
kezemben adatott pénzén, mivel két féle papirosra léssen, 50 görgényire s 25 a más
félére, a melyeket Nagyságodnak mind egy árkosig számán akarok be adni, ha Isten
végére segít ez könyvnek, a mely meg léssen két holnap mulva, ha Nagyságotk más
rendbéli parancsolatjával hátrébb nem vonatattja, vagy pedig papiros késedelmezése
az időt velem nem mulattatja.

Nagyságodat ezen is kérem alázatosan, mint Kegyelmes Aszszonyomat, hogy avagy
csak a feljebb feljegyzett Articulus⁵⁷ és egyéb rendbéli munkáimért méltóztassék meg
fizetetni: mert látja Isten, hogy festéket nem tudok min szerezni, s nem tudom meny-
nyi papirossam volna is, de a nélkül egy árkost sem nyomtathatok. Mastan is a radnóti
ország articulusait⁵⁸ is addig ki nem nyomtathatom, a míg festéket szerezhetek.

Az Úr Isten Nagyságodat élte folyásáig örvendeztesse, boldogítsa minden kívánta
szerint való jókkal.

Írtam Szebenben, 1668. die 3. Augusti.

N. K. V. V. (Nagyságod kegyelmes választát várja)

Könyvnyomató Udvarhelyi Mihály, m. p.⁵⁹

Ez a levél tehát bizonyíték arra, hogy Nadányi *Kerti dolgoknak leírása* c. köny-
véből az első 40 ívet 1667–1668-ban Udvarhelyi Mihály nyomtatta Szebenben.
A könyv hátra lévő részét azonban, amely 28 és egy fél ívre terjed, Kolozsvártt
Veresegyházi Szentyel Mihály fejezte be 1669-ben.

A levélből egyrészt megtudni azt, hogy nemcsak a nyomtatás, hanem a fordítás
is a fejedelemasszony parancsára, és költségével történt. A példányszámra vonat-
kozó adatok szintén érdeklődésünkre tarthatnak számot: a 75 példányban készült
könyvből 50 példányt görgényi, 25-öt jobb és drágább szepesi papirosra nyom-
tattak, és a nyomdász Nadányival ívenként 3 forintban alkudott meg a nyomtatásért,
anélkül azonban, hogy előzőleg látta volna a kéziratot, amely nemcsak rossza-
sága miatt jelentett több munkát, hanem terjedelmesebb is volt, mint ahogy szá-
mította.

Az elkészült 75 példányt a fordító és a fejedelemasszony bizonyára az udvar
környezetében, és az általa pártolt tudós férfiak között ajándékként osztotta szét.
Ilyen példányszám mellett nem csodálkozhatunk, hogy terjesztése szinte csak

⁵⁷ Bizonyára az 1668. január 10-i beszercei országgyűlés artikuluszairól van szó, l. *RMNy* munkaközös-
ség *RMK I 1079b* = *MKsz* 1916. 219., 1900. 200., Erdélyi Múzeum 1906. 134., Erdélyi Országgyűlési
Emlékek (a továbbiakban: *EOE*) XIV. 318–335. = *SZTRIPSKY I.* 1056/263. – Erről és általában az erdélyi
országgyűlési artikuluszokról l. *FAZAKAS* József áttekintését = *MKsz* 1968. 201–205.

⁵⁸ Az 1668. július 19-i radnóti országgyűlés artikuluszait l. *RMNy* munkaközösség *RMK I 1079a* =
MKsz 1916. 219., *SZILÁGYI*, *EOE* XIV. 345–348.

⁵⁹ Az elején csonka levelet közölte *SZABÓ* Károly = *Erd. Prot. Közl.* 1871. 3. sz. 24. – Ugyan-
ennek a levélnek első felét, amely Udvarhelyi nehéz helyzetével, anyagi eszközeinek szűkösségével,
és az ellene felhozott igazságtalan vádak visszautasításával foglalkozik, fent már közöltük, l. a 9.
jegyzet (a dolgozat I. részében, *MKsz* 2005. 3. sz. 296.)

Erdélyre korlátozódott. Már Szabó Károly megjegyezte, hogy „az általam átvizsgált erdélyi s magyarországi könyvtárakban csak 5 teljes példányt s ebből négyet Erdélyben találtam: az erdélyi múzeumban, a kolozsvári ref. és unitarium collegiumban és a m-vásárhelyi Teleki-könyvtárban. Az ötödik példány, a M. Nemzeti Múzeumban (Jankovics gyűjteményében) szintén Erdélyből került, a hatodik igen csonka példány pedig a debreceni ref. Collegiumban az erd. Múzeum duplumai-ból való.” Azóta sincs tudomásunk sokkal többről: mindössze 12 példányról, amelyek mindegyike egykori magyarországi és erdélyi közgyűjteményekben található.⁶⁰

Időrendben a harmadik olyan könyv, amelynek nyomtatása máshol kezdődött, mint ahol befejezték, Czeglédi István *Sion vára* című könyve (34)⁶¹ Ezt Rosnyai János egykori sárospataki fejedelmi nyomdász csak Kolozsvárott tudta befejezni 1675-ben, az erdélyi református nyomdában, ott, ahol a tipográfia vezetője Veresegyházi Szentyel Mihály volt. Ez az egyetlen olyan könyv, amely címlapján Kolozsvár mellett Veresegyházi neve helyett Rosnyai János nevét tünteti fel, az alábbi formában: „Kezdetett nyomtatása Sáros-Patakon, s el-végeztetett Colosvarat Rosnyai Jan. által, exiliumában, 1675.”

A kötetben szembeütően elválík a sárospataki és a kolozsvári rész,⁶² hiszen Rosnyai a pataki tipográfia nélkül dolgozott Kolozsvárott. A kötet második fele és az első négy füzet, így a címlap is már Kolozsvárott készült, benne az időközben már egyesített gyulafehérvári fejedelmi és Szenci Kertész-féle váradi tipográfia betűit és díszeit találni vegyesen – vagyis az Apafi által életre hívott új országos tipográfiáét.⁶³ Már Haiman György megállapította,⁶⁴ hogy Kolozsvárott készült a címlap, az Apafi Mihálynak szóló ajánlás, és a kötet közreadójának, Köleséri Sámuelnek előszava. A szöveg tehát nem egységes típusból van szedve, ezért Rosnyai a könyv utolsó lapján így ír: „Sion Várában esett fogyatkozásoknak megjobbítása. Mivel a Typographianak távul létele miatt egy s két betűnek vagy a Könyvhöz adása, vagy annak el-maradása, vagy pedig edgyik betűnek másért való tétele nem egy, sem két helyeken esett, mellyeket a keresztyén jó itéletű Olvasó el is igazíthat...”

⁶⁰ SZABÓ Károly megjegyzése *RMK I* 1087-hez. A további példányokat az *RMNy* Szerkesztőség nyilvántartása regisztrálja.

⁶¹ *RMK I* 1187

⁶² Sárospatakon készült az Y-Yyy ív, és Kolozsvárott a Zzz-Zzzz ív, valamint az első négy, *, **, *** és **** jelű ívfüzet

⁶³ Kisebb mértékben a gyulafehérvári, és túlnyomórészt a Szenci Kertész-féle készletet, az utóbbi jobb minősége és bizonyára nagyobb bősége miatt. A két felszerelés kolozsvári továbbéléséről lásd V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. = OSzK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 304–311, 336–339.

⁶⁴ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 54, 189. Haiman György megállapítása szerint a címlapot, a bevezető 16 levelet, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rosnyai már Kolozsvárott nyomtatta Veresegyházi Szentyel Mihály tipográfiájának (azaz az erdélyi református tipográfia) betűivel. Patakon készült még a könyv törzsből az 1–524. lap.

A negyedikként bemutatandó könyv ugyancsak egyedi jelenség a 17. századi hazai nyomdászat terén: Bethlen Farkasnak, Apafi egykori tanácsosának, Fehérvármegye főispánjának *Historiarum pannonico-daciarum libri X* című nagyszabású történeti munkájáról van szó (40),⁶⁵ amelynek különlegessége, hogy ennek kinyomtatására állítottak fel nyomdát Keresden, vagyis ennek köszönhetően számít Keresd is 17. századi nyomdahelynek. A könyv kinyomtatása közben Thököly Imre török és tatár segédcsoportokkal Erdélybe tört, ezért 1690 augusztusában a nyomtatást a 832. lapnál félbe kellett hagyni, az elkészült részek példányait a keresdi vár pincéjében helyezték biztonságba, ott azonban azok annyira megromlottak, hogy amikor évtizedekkel később, mindez már feledésbe merülve, a váron javítási munkákat végeztek, ráakadtak a szinte teljesen elenyészett példányokra. Más példányok és maga a kézirat viszont Thököly Imréhez került, tőle pedig a bécsi Udvari Könyvtárba. Címlapja sem készült el. A Keresden megjelent *Historiában* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi ill. szombati nyomdájának betűit és egyes díszítő elemeit lehet azonosítani. A Keresdre került tipográfia-részt a kolozsvári református országos nyomdából választották le, méghozzá úgy, hogy csak a Szenci Kertész-féle betű- és dísz-anyagból.

Utóbb, nyolcvan évvel később a sziléziai Lemgoban az 1770-es években nyomtattak címlapot és bevezetőt, Gottfried Schwarz előszavával bizonyos, még fellelhető példányokhoz.⁶⁶ Az utólag nyomtatott címlap az eredeti kiadás helyére utal csak, és impresszuma az alábbi: „In arce Kreüsch Transylvaniae Typis 3 sump-tibus Autoris”. Ezt a címlapot és előszót azonban a közreadók szándéka ellenére a fennmaradt példányokba nem kötötték be, közgyűjteményeinkben szinte kivétel nélkül címlap nélküli példányok találhatók.⁶⁷ Néhány évvel később viszont Nagyszébenben Martin Hochmeisternél új kiadása jelent meg Bethlen Farkas teljes művének: az új kiadás 6. kötete tartalmazza azt a kéziratban maradt részt, amely a 17. század folyamán nyomtatásban Keresden nem jelent meg.⁶⁸

A továbbiakban a korszak bizonytalan nyomdahelyű kiadványainak meghatározásával foglalkozunk, köztük töredékek, hamis vagy fiktív nyomdahelyű, vagy egyszerűen nyomdahely feltüntetése nélkül megjelent kiadványokkal.

⁶⁵ *RMK II 2036*

⁶⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1015.

⁶⁷ A címlapot és előszavakat tartalmazó folio alakú nyomtatott füzet az Országos Széchényi Könyvtárban is külön található, 400 565 jelzeten. A latin nyelvű előszó számol be a félben maradt mű példányainak sorsáról.

⁶⁸ Benkő József adta ki hat kötetben: Szeben 1782–1793 között. A 6. kötet akkor jelent meg először kéziratból, előszóval és jegyzetekkel. Ennek előszava is beszámol a félbemaradt nyomtatott példányok és a kézirat sorsáról. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*. I. Bp. 273.

Ezeknek az éveknek (1662–1668) termése volt *Tankrédus király históriája*,⁶⁹ amelynek csak három, mindkét felén nyomtatott töredéke maradt ránk (10). A negyedrét formában kinyomtatott széphistória, amely⁷⁰ Szenci Kertész Ábrahám betűit tükrözi, és az 1662–1668 közti években jelenhetett meg, vagyis nyomdájának szebeni korszakában. A széphistória egyaránt lehet még Szenci Kertész saját nyomtatványa (aki 1667 májusában halt meg) vagy utódáé, Udvarhelyi Mihályé (aki 1667 májusától 1668. őszéig állt Szebenben a tipográfia élén).

Feltehetően Udvarhelyi egyik utolsó szebeni nyomtatványa lehetett az a latin nyelvű, unitárius lelkészavatási űrlap, amelyet Nagysolymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök állított ki Hévízi István számára (23). Az utóbbinak neve a püspök kézírásával van beírva az üresen hagyott helyre. Az űrlapnak nyomtatott dátuma nincs, kézzel írták oda a kiállítás helyét és idejét: eszerint 1668. június 3-án a Kükküllő vármegyei Kis Sároson állították ki. Nyomdai kiállítása alapján az egykori váradi, Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában készült, erre vall a nagyméretű (a *Váradi Bibliá*ban használt) iniciálé és az összes betűtípus is. Mostanáig nem volt ismeretes, hogy akár Szenci Kertész Ábrahám akár Udvarhelyi Mihály nyomtatott volna az unitáriusok számára. Nehéz megérteni, hogy miért éppen itt nyomtatták. Azt gondolhatnánk, hogy inkább az akkor már Kolozsvárott lévő egykori fejedelmi nyomda jöhetett volna számításba, ahol 1667-ben már ki-nyomtattak az unitáriusok számára egy halotti orációt, amelyről alább lesz szó.

1667-ben az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda már Kolozsvárott volt. Ottlétét egy nemrég felfedezett és azonosított nyomtatvány, a Margareta Kroner fölött mondott halotti *Oratio* betűi és nyomdai díszei kézzelfoghatóan bizonyítják (20),⁷¹ de korabeli forrás is megerősíti.⁷² Minthogy az egykori fejedelmi nyomda vezetője, Brassai Major Márton tipográfus is szerepel 1667-es iratokban (e nyomtatvány impresszumában azonban nem, ott csak a „Claudiopoli” helymegjelölést találni), tehát joggal tarthatjuk őt 1667-ben Kolozsvárott még az egykori fejedelmi nyomda faktorának, ezt a latin halotti beszédet pedig az egykori gyulafehérvári

⁶⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában *RMK I 1618b* jelzet alatt található töredéket közölte MKsz 1878. 276., és SZTRIPSZKY, I 2184/390. Ezt a töredéket a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége *RMK I 1614q* és *RMK I 1611a* szám alatt is nyilvántartásba vette: a kettő azonban azonos, mindkettő az *RMK I 1618b* töredéket írja le.

⁷⁰ A három közül két töredéken a C és C3 ívjelzés található. Mindössze egy, A 86 húsz-sor-méretű antikva szövegtípusa. A nagyméretű arabeszkos dísznek kb. a fele maradt fenn a C3b, feltehetően utolsó lapon. Ezt a dísz Szenci Kertész nyomtatványain 1660 és 1666 között fordul elő, de meg kellett hogy legyen Szebenben 1667–1668-ban is, tekintve hogy később M. Tótfalusi Kis Miklós is használta még a 18. században is, lásd HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972.

⁷¹ Bibliográfiailag ismeretlen mű. *RMNy Szerkesztőség*-beli száma: II 1082a Moscorow, Claudiopoli 1667 [Brassai Major Márton, typ. Princip.] Egyetlen példánya Kolozsvárott az Akadémiai Könyvtárban, BMV U 466 jelzeten.

⁷² *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 466.

fejedelmi nyomda első olyan ránk maradt emlékének, amely kolozsvári jelenlétét bizonyítja.

Az Apafi intézkedése nyomán így létesült erdélyi református tipográfiából újabban néhány olyan töredéket lehetett azonosítani, amelyeknek nyomdai hovatartozása korábban nem volt megállapítható. Mindkettő Alsted, *Rudimenta grammaticae Latinae* Gyulafehérvárott több kiadát is megért tankönyvének⁷³ eddig ismeretlen, későbbi kiadása: két egymástól eltérő szedésű, és eltérő betűkkel nyomtatott töredék. Egyikük a tankönyv két fél-lapjának mindkét oldalán nyomtatott töredék,⁷⁴ amely kolozsvári, 1668–1671 közötti nyomtatványként határozható meg az erdélyi református tipográfia Veresegyházi Szentyel Mihály nevéhez köthető korszakából (32).⁷⁵ Hogy ez Alsted *Rudimentájának* hányadik kiadása, nem állapítható meg pontosan, mindenesetre a gyulafehérvári 1647-es magát ötödik kiadásnak nevezi.⁷⁶ A másik, négy levélnyi töredék (39)⁷⁷ ugyancsak Alsted latin tankönyvéből, a *Rudimentából* való, de későbbi, és teljes egészében az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűit tükrözi abban az állapotban, ahogyan azok Kolozsvárott az országos tipográfiában megtalálhatók, néhány évvel az előtt, hogy Tótfalusi átöntötte volna őket. Vagyis egyaránt nyomtathatta Kolozsvárott 1684–1690 között a református országos tipográfiában Némethi Mihály vagy Veresegyházi István.⁷⁸

Kolozsvári nyomtatványként, Veresegyházi Szentyel Mihály munkájaként azonosítható az a vitairat-sorozat, amely 1672 és 1673 között minden esetben név nélkül, és általában a hamis „Venetiis, apud Veraecus Constantinus” nyomdász-név alatt jelent meg. Míg e latin nyelvű vitairatokat korábban – Szabó Károly nyomán – Bethlen Miklós munkáinak tulajdonították, az újabb kutatás az *Austriaca Austeritatis Continuationis confirmatió*t Pósházi János munkájának tartja (37), vagyis ő rejtőzne a Justus de Palma álnév alatt,⁷⁹ az *Austriacae Austeritatis Conti-*

⁷³ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának *RMK I 1618a* jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I I 1087c* számon tartja nyilván, míg az *OSzK RMK I 1618k* jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I 1612v* számon vette nyilvántartásba.

⁷⁴ *OSzK RMK I 1618k* jelzetű töredék

⁷⁵ A datálást az indokolja, hogy ennek az eredendően Szenci Kertész Ábrahámtól származó, annak korábbi K 86 kurzív típusának Kolozsvárott 1671 után nincs nyoma, később ehelyett ugyanennek a fokozatnak modernebb változatát használták. Ugyanakkor a töredék A 86 antikva szövegtípusa Kolozsvárott még 1690-ben is használatban volt, ez tehát a közelebbi datáláshoz nem segít.

⁷⁶ *RMNy 2168*. Ezt követően ismerjük a 10. kiadást: Lócse 1667 (*RMK II 1097*) és a 12. kiadást: Bártfa 1683 (*RMK II 1515b*). Ez utóbbit csak AKANTISZ Viktor közli a Todoreszku könyvtárról írt monográfiájában.) Talán e két kiadás közé sorolhatjuk be a korábbi kolozsvári nyomtatású töredékünket, az *OSzK: RMK I 1618k* jelzetűt.

⁷⁷ *OSzK*-beli jelzete: *RMK I 1618a*

⁷⁸ Ezt a datálást az indokolja, hogy az országos tipográfia egyébként a gyulafehérvári betűkhöz csak szükség esetén nyúlt, hiszen a Szenci Kertész-féle betűk jobb állapotban és bővebben álltak rendelkezésre. Amikor azonban 1684-ben ez utóbbi nagy részét Keresdre szállították, a kolozsvári nyomdász kénytelen volt a helyben fellelhető egyéb betűket is felhasználni.

⁷⁹ *RMK II 1274b*, *RMK II 1295*, *RMK II 1319*. E latin vitairatok szerzőségi kérdéséről lásd JANKOVICS József: *Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek*. = *MKSz 1978*. 356–359.

nuatio szerzője azonban valószínűleg valóban Bethlen Miklós lehetett (36).⁸⁰ Az *Austriaca Austeritas* impresszumában „Venetiis, typis Fratrum Veracii, Constantini et Speracii” megjelölés, az ezzel együtt, de külön címlappal megjelent *Austriacae Austeritatis Continuatio* pedig „Venetiis, typis Haeredum Magnanimi, Audacis et Bellicosi” megjelöléssel. E koholt nyomdászneveket Ferenczi Zoltán⁸¹ a kolozsvári nyomdászatról szóló monográfiájában még valós nyomdász-személyeknek tekintette, jöllehet Szabó Károly már észrevette, hogy e „költött” nyomdahelyű kiadvány Kolozsvárott készült. A vitairatok egyikének valószínűsített szerzője, Pósházi János pataki tanár, miután Báthory Zsófia a kollégiumot átadta a jezsuitáknak, diákjaival előbb Debrecenbe menekült, majd 1672-ben Gyulafehérvárt telepedett le, itt is halt meg 1686-ban.

Ugyancsak Kolozsvár volt a nyomdahelye, és Verezegyházi Szentyel Mihály a nyomdása annak a *Molimen sisyphium* c. polemikus iratnak, amelyet Komáromi Csipkés György álnéven írt (Georgius Nicolaus Thysanodes) és koholt helymegjelöléssel (Theopoli Hypozygiodae) nyomtattatott ki 1672-ben (35).⁸² Ebben cáfolja Bársony György váradai püspök 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata* c. írásának⁸³ vádpontjait. Szerzősége nem kétséges, mert maga Komáromi Csipkés György említette ezt a munkáját a műveit felsoroló *Catalogus*ában⁸⁴

Láttuk, hogy korszakunkban az Erdélyi Fejedelemség területén több fiktív vagy hamis impresszummal megjelent polemikus iratot is ismerünk. A jól bevált gyakorlat azonban a hely megjelölése nélküli kiadványok kibocsájtása volt. Ebben korszakunkban minden bizonytal a kassai nyomda járt az élen, amely ugyan mostani vizsgálódásainkon területileg kívül esik, de a sárospataki hitvitával kapcsolatban mégsem mellőzhetjük teljesen.

Az előbbieken láttuk, hogy Czeglédi István kassai prédikátor több könyvének kéziratát is beküldte Erdélybe 1667 júliusában, Apafi kezéhez, hogy az ő pártfogásából és védelme alatt lássanak világot. 1665 júliusában még nem vette igénybe Apafi ajánlatát, és nem akarta, hogy az ő jelenléte nélkül nyomtassák ki könyvét (feltehetően már akkor is a *Dágon ledüléséről*⁸⁵ volt szó) Erdélyben. A jezsuiták térhódításával a helyzet 1667-re nyilván annyira megromlott Czeglédi számára, hogy mégis elfogadta Apafi ajánlatát, beküldte kéziratait (több könyvének kéziratáról van szó), és azt remélte, hogy ott az akkor Szebenben munkálkodó Szenci Kertész Ábrahám fogja kinyomtatni, Apafi anyagi támogatása mellett. Utóbb maga is bement Erdélybe néhány hónappal később, 1668. szeptember végén és október elején egy hónapot töltött Erdélyben, ahol a fejedelem és fejedelemasszony kitüntető figyelemmel fogadta. Azonban még Czeglédi személyes megjelenése sem tudta annyira meggyorsítani a gazdát cserélt kolozsvári nyomtató

⁸⁰ RMK II 1293, V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*. Bp. 1996. 19. tétel

⁸¹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 50.

⁸² RMK II 1294, V. Ecsedy: *Titkos... i. m.* 20. tétel

⁸³ RMK II 1269

⁸⁴ RMK II 1401

⁸⁵ RMK I 1100

műhelyt, hogy a *Dágon ledülése* egy évben jelenjék meg a *Redivivus Japhetkével*. (30)⁸⁶ A *Dágon ledülése* csak 1670-ben jelent meg, vagyis sokáig késett a felelet Gorup Ferenc győri prépost könyvére Czeglédi István akkor még nem tudhatta, hogy a *Sion vára* c. munkájának nyomtatását is végül – már halála után – Kolozsvárott fogják befejezni.⁸⁷

Erdélyi útján úgy látszik, hogy Bornemisza Anna fejedelemasszonnyal személyesen beszélt egy másik megírandó könyvről. Erre utal Czeglédi 1668. december 13-i, Kassáról írt levele, amelyet Bornemisza Annának címzett:

„Kegyelmes Asszonyom! ....Én haza jövetelemtől fogva, a Nagyságodnak ígért munkámat gyakorlom. Renddel vöttem fel a keresztyénségben minden vallásokat. Már által mentem a Pápisták s mi közöttünk való villongásokon. Vagyok most a lutheranusok s közöttünk való igasság állatásában. Következnek az után az Ariánusok s Anabaptisták (uj-keresztyének) s többek. Leszen mind öszve huszon-öt árkus, melyet itt fogok a többivel együtt ki nyomtatattani, és így Nagyságodnak ajánlani. 1. A szent írásbeli helyeket mind le írtam. 2. Azoknak értelmeiket magukból az Ellenkezőkből bizonyítottam. 3. Csak az erős helyeket válogattam ki, melyeknek ellene nem mondhatunk. 4. A Nagyságodtól nékem adott kis könyvecskében csak némely villongások irattak le: én azon voltam, hogy semmi el ne maradjon...

Nagyságodat alázatosan kérem, ne vonja meg e szent munkátul Fejedelmi adakozó kezét, had kezdsem el az uj esztendőben nyomtatását. Ha huszonötre terjed az árkus, mindenik árkust négy-négy forintért nyomtatja, maga papirossábul, mely térszen 100 forintot. E summát Isten kívánja Nagyságodtól én általam...”⁸⁸

Szabó Károly szerint nem valószínű, hogy a *Sion vára* c. könyvről lenne szó, szerinte azért, mert annak terjedelme több mint háromszorosa ennek a 25 ívre terjedő munkánál, jöllehet ez a munka is a reformált egyház hittudományát védi a különböző felekezetek, különösen a római katolikusok tanai ellen. Más körülmények is ellene szólnak, hogy Czeglédinek ezzel a nagyszabású munkájával azonosítsuk a most készülő írást: a kassai prédikátor már egyik 1666-ban megjelent, Kis Imrével vitatkozó iratában említi, hogy „minden matériája kész a’ Sion Várának, hogy abból örökké való kudartzotokra már egyszer rontassatok meg, csak az edgy fel-rakás híja...”⁸⁹

Ennek a ma nem ismert (és talán el sem készült) könyvének nyomtatására kért Czeglédi száz forintot a fejedelemasszonytól, akitől valószínűleg a munka megírásának gondolata is származott. A kassai prédikátor 1668. szeptemberi erdélyi útja nem maradt titokban ellenségei előtt. A kassai német parancsnok azzal az indokkal, hogy Czeglédi Erdélybe lázadást szítani járt, 1670. szeptember 18-án elfogatta. Szabó Károly úgy értelmezi Czeglédi szavait, hogy ezt Kassán szándékozott kinyomtatni, 1669. elején. Ezt a levél egyértelműen nem mondja ki: az, hogy „itt” nyomtatja ki a többivel együtt, Kassára vagy akár Patakra is vonatkozhat.

⁸⁶ RMK I 1082

⁸⁷ RMK I 1187

⁸⁸ SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. (Kolozsvár) 1871. I. sz. 5–6.

⁸⁹ CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdit játszó...* [Kassa] 1666. – RMK I 1052, 70–71.

Czeglédinek ugyanis 1669-ben egyik könyve Kassán,⁹⁰ egy másik Patakon⁹¹ jelent meg, de tartalmuk alapján a szóban forgó munkája egyikkel sem azonosítható. A *Redivivus Japhetke* (30) ugyanis végül Kassán jelent meg 1669-ben, annak ellenére, hogy minden bizonnyal egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket Czeglédi erdélyi nyomdában szeretett volna kinyomtattatni, Apafi segítségével, és a kassai nyomtatási tilalom ellenére. Nem lehet tehát kizárni, hogy Czeglédi valóban a Wesselényi-összeesküvést támogató felső-magyarországi protestáns nemesiség követe volt, bár a levélváltásban csak kéziratokról és sajtóra váró könyvekről van szó. Az állítólag Szegedi Ferenc egri püspöktől származó tilalmat legalábbis megkérdőjelezi az a tény, hogy mégiscsak kinyomtathatta Kassán ezt a könyvét. A kötet címlapja csak a nyomtatás évét közli, a kassai elődöktől származó könyvdíszek és betűk azonban kétségtelenné teszik nyomtatási helyét. Vagyis 1669-ben vagy Türsch özvegye Susanna, vagy a nyomda kassai nyomda vezetését 1669. folyamán átvevő Eric Ericson keze alól került ki. Egyébként a Czeglédi által meg nem nevezett nyomdász a 25 árkus nyomtatásáért, papírral együtt száz forintot kért. Szabó Károly szerint ez valószínűleg száz példány nyomtatását jelenti – ha összetvetjük az Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász által Nadányi János könyvének nyomtatásáért kialakított ívenkénti 3 forintra és 75 példánnyal.

Patakon Az 1660–1662 évek valamelyikében nyomtatták ki azt a ma már csak címlap nélkül fennmaradt kis kötetet, amelynek szerzője a „Sedulus Peregrinus” álnév alatt rejtőzött (3). Már Szabó Károly is ezt a csonka példányát tudta leírni, és nyomdai meghatározására nem is vállalkozott.⁹² Betűi, iniciáléja és öntött nyomdai díszai azonban kétségtelenné teszik, hogy Patakon készült, Rosnyai János fejedelmi nyomdavezető idejében. Még 1662-ben – „Patak” megjelölése nélkül – ugyanitt nyomtatták Pósházi név nélkül megjelent, Pázmány „szárnycsapásai” ellen írt *Egy Posonbol repült huholó bagolynak megmellestése* c. vitairatát (3).⁹³ A címlapon lévő dísz, az öntött nyomdai cifrák és a betűk is mind a pataki nyomdára utalnak, így a kis kötet Rosnyai János fejedelmi nyomdász munkái közé sorolandó. A következő évekből azonban nincs pataki nyomtatvány.

A jezsuiták kassai nyomdaalapítási tervével kapcsolatban Pavercsik Ilona valószínűnek tartotta, hogy azért kellett 1663-ban elmenekíteni a pataki tipográfiát, mert az északkeleti országresz jezsuitái Báthory Zsófia támogatásával azt maguknak kívánták megszerezni.⁹⁴ Hogy 1663-ban hová menekítették a pataki tipográfiát, máig sem tudni, csak annyit, hogy a Bocskai család egyik zempléni birtokára. Így érthető, hogy az 1663–1664. évekből pataki nyomtatvány nem ismeretes. Nincs

⁹⁰ A *Redivivus Japhetke*. – *RMK I 1082* – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. 2.: *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban (Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években)*. = OSzK Évkönyve 1981. 359.

⁹¹ *Enochnak Istennel való...* – *RMK I 1093*.

⁹² *RMK I 1617*

⁹³ *RMK I 997a* – MTA Könyvtárnak Kézirattárában Ráth 274 jelzetten.

⁹⁴ GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 360.

nyoma annak, hogy ezekben az években ezen az ismeretlen helyen valamit is nyomtattak volna a pataki nyomda felszerelésével, ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy a nyomda személyzete mindvégig mellette volt. Nincs egyelőre semmiféle adat arról, hogy hol tartózkodott időközben Rosnyai János fejedelmi tipográfus? Mindenesetre mostanáig feltételezhető volt, hogy 1665-ben – talán ha nem is az egész évben – már újból Patakon volt a nyomda, mert a könyvészet két ott megjelent nyomtatványt is számon tartott: az egyik egy halotti kárta,⁹⁵ a másik Pósházi János munkája, a *Consequentiák felől ... rövid tudósítás* (9).⁹⁶

Ez utóbbinak akadémiai könyvtárbeli unikum példányát⁹⁷ megvizsgálva azonban bebizonyosodott, hogy nem a pataki betűkkel nyomtatták. A korábbi közlésekből is kítűnt, hogy címlapját nem kis fáradsággal – korabeli papírra és korabeli betűkkel – de feltehetően a 20. század elején, fotosztatikus úton állították elő. Sem a könyv törzse, sem az attól szembetűnően elütő címlap nem a pataki nyomdában készült. A címlap rekonstruált betűinek és díszjeinek eredetére nem sikerült rájönni, de a könyv törzsét minden bizonnyal Kassán nyomtatták, a nyomtatás ideje pedig a kassai hitvita eseménysorozatából következtethetően csakis 1665 lehetett, nyomdása pedig ennek megfelelően vagy a kassai nyomdát akkoriban vezető özvegy Susanna Severina vagy utóda Johann David Türsch. A sárospataki nyomtatást mostanáig senki sem vonta kétségbe,⁹⁸ hiszen maga a vita, amelyről a nyomtatvány tudósít, a pataki piacon játszódtott le.

Ezek után a pataki nyomda 1665. évi működését csak az bizonyítaná, ha létezne, és azonosítható lenne egy valóban Patakon és 1665-ben készült nyomtatvány. A korabeli utalások ugyanis (Czegledi István 1665 nyarán írt, fent már idézett levele) inkább ennek ellenkezőjét bizonyítják: vagyis azt, hogy 1665-ben még nem volt a helyén a sárospataki nyomda.

Így viszont megértjük, hogy a pataki tanárok az 1665–1666-os években több alkalommal is a kassai nyomdát bízták meg vitairataik kinyomtatásával. Talán még 1666 elején sem lehetett biztosan tudni, hogy visszaérkezik-e az elmenekített tipográfia? Pósházi János pataki tanár esetében a nyomdahely Kassa és Patak között váltakozott a hitviták során. *Ben-sült veres kolop* című 1666-ból származó vitairata is nyomdahely nélkül, de a betűk tanúsága alapján Kassán, Türsch sajatója alatt készült⁹⁹ (16). Erre katolikus részről Kis Imre válasza is Kassán készült, ugyanabban a nyomdában a következő évben: *Pósházi... veres kolopja* címmel,

⁹⁵ Halotti kárta, *RMNy* munkaközösség-beli száma: *RMK II* 1061a

⁹⁶ Pontos címe Zoványi szerint: *Rövid tudósítás a consequentiákról a pataki jezsuita páterek manifestumára való felelettel együtt* (Sárospatak 1665), lásd ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 483. Ezt a példány alapján általa sem ismert, név nélkül megjelent nyomtatványt TAKÁCS Béla is a pataki nyomda 1665-ös kiadványai közé sorolta, *i. m.* 45, 51.

⁹⁷ MTA Könyvtár Kézirattára: Ráth 464 jelzeten

⁹⁸ L. a 91. jegyzetet

⁹⁹ *RMK I* 1053

ugyancsak eltitkolva a kiadás helyét, nyomdászát (17).¹⁰⁰ Pósházi csak a pataki nyomda megszűnte után adta *Syllabus*át (41)¹⁰¹ a debreceni nyomdába, és, amennyiben valóban ő a szerzője az 1670-es évek *Austriaca Austeritas* politikai röpiratsorozata egyikének (37)¹⁰² akkor Kolozsvárra.

1666–1671 között viszonylag zavartalan korszak köszöntött a pataki tipográfiára – csak viszonylag, mert bizonyára nem véletlen a feltűnően nagyszámú hely, nyomda, vagy szerző neve nélkül megjelentetett kiadvány. Ezekben az években zajlott az a sárospataki hitvita, amely katolikus részről Kis Imre jezsuita, protestáns részről Pósházi János pataki tanár között folyt, és a vitairatok egyik része éppen az ottani fejedelmi tipográfiában jelent meg.

A nyomtatási helyüket eltitkoló protestáns vitairatok közül öt 1666-ból való, abból négy Pósházi János tollából (az ötödik Czeglédi Istvántól). Az egyik *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedése* (12),¹⁰³ a másik *A' három kérdésre-való sommás válasz-tételnek...megrázogatása* (13).¹⁰⁴ Mindkettő címlapján a pataki nyomda egy-egy jellegzetes, stilizált virágot formázó díszje, a kötetek betűi is mind a pataki nyomda betűi láthatók. Mindkét kis kötet az akkori pataki nyomdavezető, Rosnyai János keze alól kerülhetett ki. A *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedés* (12) közvetlen előzménye az a cáfolat, amelynek szerzője Kis Imre, és amely csak töredékben maradt fenn (11).¹⁰⁵ Betűi és öntött nyomdai cifrái azonban kétségtelenné teszik, hogy Kassán Johann David Türsch sajtója alól került ki, ahogy azt már Pavercsik Ilona megállapította. A nyomtatás dátuma a protestáns válaszhoz hasonlóan 1666: Pósházi már néhány hónap múlva válaszolt rá, és amint láttuk, a választ Sárospatakon nyomatta ki. Pósházi harmadik 1666-ban megjelent vitairatából, a *Tromf ki tromf* címűből¹⁰⁶ példány ugyan nem maradt fenn, de kikövetkeztethető, hogy Patakon jelent meg, mert erről írta ellenfele, Kis Imre,¹⁰⁷

¹⁰⁰ *RMK I 1057* – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 359.

¹⁰¹ *RMK II 1567*

¹⁰² *RMK II 1319*

¹⁰³ *RMK I 1046*. Takács Béla a sárospataki nyomda monográfiájában helyesen az 1666. évi kiadványok közé sorolta. Ép címlapos példánya (MTA Könyvtár Kézirattára Ráth 289) csak a nyomtatás dátumát, az 1666-os évet jelöli, a nyomdát nem. Másik példánya megvolt egykor Sárospatakon, (jelenleg Nizsnij Novgorodban), címlapja azonban másolatban hozzáférhető. Látható, hogy a címlap alja sérült lehetett és az eredeti impresszumot kézírással pótolták, az alábbiak szerint: „Nyomtat. S. Patakon 1665. esztendő tájban” Innen ered Harsányi István közleményében az 1665-ös évszám (MKsz 1912. 57)

¹⁰⁴ *RMK I 1050*

¹⁰⁵ Az OSzK: *RMK I 1035b* jelzetten található töredék minden valószínűség szerint Kis Imre jezsuita *Cáfolata egy calvinista professornak...* c. vitairatából való. (*RMNy* munkaközösségbeli tételszáma: *RMK I 1035d*) – Már Pavercsik Ilona megállapította, hogy kassai nyomtatvány, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 358.

¹⁰⁶ *RMNy* munkaközösség *RMK I 1048a* számon nyilvántartott tétele

¹⁰⁷ [Kis Imre]: *Tök, mak zöld...* c. könyvről van szó (*RMK I 1051*), l. erről bővebben a 15. jegyzetet

hogy Pósházinak kezénél van „a Fejedelmek typusa”, azaz a pataki nyomda. Kis Imrének ez a *Tök, mak, zöld tromfjára....* című vitairata egyébként ugyancsak a nyomdahely feltüntetése nélkül Kassán jelent meg (14), és nyomdásza a kassai Johann David Türsch lehetett, ugyanúgy mint a már Pavercsik Ilona által kassai nyomtatványként meghatározott *Végsőképpen succumbalasa...* című, 1667-ből származó írásának is (19).¹⁰⁸

A Kis Imre és Pósházi között folyó hitvitába protestáns részről a kassai Czeglédi István is bekapcsolódott, feltehetően azért, mert a katolikus fél Kassán nyomtatta vitairatait. Czeglédinek *Egy veres tromfosdit játszó...*, ugyancsak 1666-ban megjelent vitairata sem árulja el nyomtatási helyét, de nyomdabetűi kétségtelessé teszik, hogy ez is a kassai sajtó terméke (15), Johann David Türsch nyomdász idejéből. Megjegyzendő, hogy míg a kassai nyomda egyaránt nyomtatott – természetesen „Kassa” megjelölése nélkül – a katolikusoknak¹⁰⁹ és a protestánsoknak, más a helyzet Patakon, ahol a fejedelmi nyomdában katolikus kiadvány egyetlen egy sem jelent meg.

A következő évben, 1667-ben is megjelent egy nyomdahely megjelölése nélküli mű Patakon, Komáromi Csipkés György Agricola Arbutus álnéven írt *Való dolgok által-állatozása* című vitairata (18).¹¹⁰ Nemesak nyomdahelyét, hanem kiadási évét is eltitkolta. A fiktív „Mezopotámiában” nyomdahely mögött azonban a pataki nyomda rejtőzik, ezt a kiadvány nyomdabetűi és öntött díszjei kétségtelessé teszik. A nyomtatás Rosnyai János fejedelmi nyomdász működése idején készült, pontos időpontja pedig a szerző saját műveit felsoroló *Catalogus*¹¹¹ szerint 1667. Ugyanebben az évben megjelent e művének latin nyelvű változata is,¹¹² de az nem titkolja el a pataki nyomdahelyet.¹¹³

1668-ban két újabb éles hangú protestáns vitairat jelent meg hely megjelölése nélkül Patakon: *X ut tök azaz bányász-csákány* címmel az egyik (27),¹¹⁴ és *Görtsös bot* címmel a másik (28).¹¹⁵ Az előbbinek címlapján szemléltető ábraként bányász-csákányos figurák láthatók egy téglalap alakú fametszeten. Ez az egyedi illusztráció bizonyára ehhez a kiadványhoz készült, a kötet többi könyvdíszje és betűi a pataki nyomda más kiadványokból is ismert felszerelését tükrözi. Ugyanígy a *Görtsös bot* is, amelynek szövegét a nyomda által gyakran használt záródíszek, öntött cifrák és egy jellegzetes kisméretű, sávozott iniciálé díszít.

¹⁰⁸ Lásd erről GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 358.

¹⁰⁹ A kassai nyomda részvételét a katolikus kiadványok nyomtatásában Pavercsik Ilona elemezte, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 353–377. – Czeglédinek ezt a művét (*RMK I 1052*) ugyancsak ő határozta meg kassai Türsch-nyomtatványként, uo. 358.

¹¹⁰ *RMK I 1060*

¹¹¹ *RMK II 1401*

¹¹² *RMK II 1112*

¹¹³ V. ECSEDY Judit: *Titkos... i. m.* 17. tétel

¹¹⁴ *RMK I 1072*

¹¹⁵ *RMK I 1073*

A következő évben, 1669-ben protestáns részről tovább folytatódott a vita az *Igazság próba kövének nyert peri* című vitairat (31) sem árulja el kiadási helyét, de betűi és a kötetben található díszes kezdőbetű alapján kétségkívül a pataki fejedelmi nyomda kiadványával van dolgunk, Rosnyai János nyomdavezető idejéből.¹¹⁶

Rosnyai 1670–71-ben, zavaros állapotok között ugyan, de a pataki tipográfiában dolgozott Czeglédi István *Sion Vára* c. könyvének nyomtatásán (34), és a várost 1671 októberében a bujdosó diákokkal együtt hagyta el.¹¹⁷ Szabó Károly még ugyancsak az utolsó pataki év kiadványai közé sorolta Pathai Istvánnak azt a név nélkül, *Amaz hétfejú...* címmel megjelent vitairatát (33), amely mindössze a megjelenés évét (1671), de sem a nyomtatás helyét, sem nyomdászát nem árulja el.¹¹⁸ Szabó Károly indoklást is fűz e tételhez: „Mint már Bod Péter, M. Athenas 195. l. megjegyezte, Diaphanes és Scotudulos közötti párbeszéd alakjában van írva. Több azonkori s.-pataki nyomtatvánnyal történt összehasonlítás után bizonyos, hogy S.-Patakon Rosnyai János betűivel volt nyomtatva.”¹¹⁹ Ezt a megállapítást azonban Haiman György tipográfiai vizsgálata nyomán már Takács Béla helyesbítette. Valójában betűi és díszei alapján Kolozsvárott, a Veresegyházi Szentyel Mihály által vezetett református országos nyomdában készült,¹²⁰ ugyanott, ahol Czeglédi István *Sion Vára* című munkájának – Patakon kezdett – nyomtatását befejezték.¹²¹ A pataki tipográfia utolsó, bár csak félig elkészült nyomtatványának tehát a *Sion Várát* tekinthetjük (34).

Kevésbé ismert, hogy a felső-magyarországi hitvita kiadványainak nyomtatásában a debreceni városi tipográfia is részt vett. Külön érdekessége e vitairatok debreceni nyomtatásnak, hogy ekkor (1668) még működött a pataki nyomda is, hiszen, mint láttuk, a vitairatok egy része ott, más része – akár katolikus, akár protestáns oldalról – a kassai városi nyomdában jelent meg.

Két református vitairatról sikerült megállapítani, hogy tipográfiai sajátosságaik alapján Debrecenben Karancsi György sajtója alól kerültek ki, 1668-ban. Az egyik Szöllösi Mihály *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek pajzsa* (25),¹²² a másik az ismeretlen szerzőtől származó *Az ötödik evangelistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonája* (26).¹²³ Mindkettőben Karancsi kopott, vegyes szövegtípusai

¹¹⁶ RMK I 1095

¹¹⁷ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189.

¹¹⁸ RMK I 1125

¹¹⁹ A Scotudulos és Diaphanes párbeszéd egyébként CZEGLÉDI István *Malach doctornak ... pajtársi szó-beszédében* is benne van (RMK I 946). Ez utóbbi 1659-ben jelent meg, nyomtatása helyét ez sem tünteti fel.

¹²⁰ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189. alatt idézi Haiman György – egyébként publikálatlan – kutatásainak eredményét. Veresegyházi Szentyel azzal a felszereléssel nyomtatta, amelyben túlnyomórészt Szenci Kertész Ábrahám egykori betűi és díszei fordulnak elő, de bizonyos típusokban (mint az A 98 húsz-sor-méretű antikva szövegtípus) már keveredés mutatkozik az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda azonos fokozatú betűivel.

¹²¹ RMK I 1187

¹²² RMK I 1068

¹²³ RMK I 1079

mellett több, az előző századból, még Hoffhalter Rafael idejéből származó betűsorozat árulkodik a debreceni nyomtatásról.

Ismeretes, hogy a debreceni város és református egyház is milyen éber figyelemmel kísérte a helyi nyomdában kiadandó könyveket. Nem csodálkozhatunk hát, hogy az 1668-as évben ott kinyomtatott két vitairatnál Karancsi György nyomdász nem érezte szükségét, hogy Debrecen nevét feltüntesse a címlapon. Ugyanígy a „bújdosók” papjának, Szőnyi Nagy István *Kegyes vitézének*¹²⁴ kinyomtatásakor sem, amely a svéd Gusztáv Adolf király példájáról szól (38). A Debrecen helyett választott koholt Christianapolis nyomdahely a svédországi városra (Christinapolis) és a keresztyén vitézre egyaránt utal (1675).

Nem tudunk arról, hogy Karancsi akár a debreceni tanácstól, akár a református egyháztól megrovást kapott volna, amiért (feltehetően azok tudta nélkül és természetesen a nyomtatás helyének és személyének felfedése nélkül) kinyomtatta e két vitairatot. Ezzel szemben kései utódának, a debreceni nyomda felszerelését látványosan megújító Töltési Istvánnak nyomdavezetői állásába került egy (igaz, puritánus szemléletű) vitairat engedély nélküli kinyomtatása. Póсахázi János *Syllabusának*¹²⁵ 1685-ben megjelent munkájáról van szó (41), amelynek kinyomtatását követően a nyomdászt a debreceni főbíró tömlöcbe vettette, majd szabadulását követően távoznia kellett Debrecenből. A debreceni város engedélye nélkül kiadott könyvért töltési Istvánnak – a Rosnyai Jánost követő, Németalföldön tanult városi nyomdásznak – börtönbüntetést kellett elszenvednie. Mindezt abból a folyamodványból tudjuk, amelyet a szerencsétlenül járt nyomdász érdekében jóakarói, a debreceni református lelkészek Apafihoz intéztek, akinek közbenjárása valóban megrövidült Töltési István börtönbüntetése. Korábban nem volt ismert, hogy melyik lehetett az a könyv, amellyel a tanács és egyház haragját a nyomdász magára vonta? Újabb kutatások eredményeképpen azonban előkerült az a korabeli feljegyzés, amely a debreceni főbíró intézkedésével foglalkozik, vagyis meg tudni, hogy Póсахázi János Coccejus és Descartes ellen írott művét a cenzúra megkerülésével, tehát engedély nélkül nyomtatta ki.

Erre a korabeli adatra ugyan már Ballagi Aladár, majd Ballagi Géza is hivatkozott, de a forrás megjelölése nélkül. Így csak annyi volt ismert az egész ügyről, amennyit Komáromi István 1685. július 12-i levele elárult, amelyben Apafi Mihály fejedelemhez folyamodott kegyelemért töltési számára. A debreceni nyomda monográfusai nem találván a Ballagiék által közölt adat forrását, Csürös Ferenc még nyitva hagyta a kérdést, a debreceni nyomda újabb összefoglalása viszont határozottan leszögezte, hogy „Póсахázinak semmilyen munkája nem jelent meg Debrecenben.” Az újból előkerült egykorú adat, amelyet Barcza József közölt, végérvényesen tisztázza a helyzetet, mert indoklást is ad, hogy miért vetették börtönbe.

¹²⁴ RMK I 1174

¹²⁵ RMK II 1567 H. n., de Szabó Károly feltételesen a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta.

tönbe Töltésit.¹²⁶ Valóban börtönbüntetésre ítélték, amelyre jogalapot a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti nemzeti zsinat¹²⁷ XXV. végzése képzett:

„Komolyan megtiltatik, hogy bárki is, bármely akár kicsiny akár nagy művet s bármi nyelven is, az egyháznak és attól e végre kinevezett bizonyos egyének még pedig tudósoknak bírálata és helybe hagyása nélkül sajtó alá bocsátani, vagy maga a nyomdász kinyomni ne merészellen, a könyvek elkobzásának, vagy más... súlyosabb büntetésnek terhe alatt.”¹²⁸

Az erre vonatkozó egyházmegyei jegyzőkönyv Töltési büntetése indoklásaként Pósházi Jánosnak a Coccejus és Descartes ellen írott művének kinyomtatását hozza fel. Ez minden bizonnyal Pósházi *Syllabusa* volt (41),¹²⁹ amelyet a fentiek értelmében elkobozhattak. Apafihoz a debreceni református egyházmegye lelkészi kara írta a folyamodványt. Barcza nem vizsgálata a nyomtatványt, hogy az tényleg debreceni-e? Vajon mi lett a fogantatja a debreceni lelkészek közbenjárásának? Külön érdekessége az ügynek, hogy a szinte fejedelmi nyomdászként alkalmazott Udvarhelyi Mihály reverzálisa, amelyet Apafi Mihálynak adott, még a nyomdásztsajtó büntetések közt a halálbüntetést sem zárja ki.

Pósházinak, az egykor pataki tanárnak Coccejus és Descartes ellen írott műve nyomtatási helyének megjelölése nélkül jelent meg, a könyvészet feltételelesen a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta. Kiváló tipográfiai színvonala, új, éles vonalú betűi azonban egészen mások, mint a korszak kolozsvári nyomtatványainak meglehetősen kopott, vegyes betűtípusai. A könyv valójában Debrecenben jelent meg, és egyike azoknak a kiadványoknak, amelyek már a Töltési István által 1683-tól kezdve megújított nyomdai felszereléssel készültek. Valójában tehát Pósházi *Syllabus*ának nincs kolozsvári kiadása, hanem amit tévesen kolozsvárinak tartottak, azt Debrecenben nyomtatták. Hogy napjainkra csak néhány példány maradt fenn, arra kellő magyarázatul szolgál, hogy a könyv példányait minden bizonnyal elkobozták: erre és a nyomdász megbüntetésére a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti zsinat XXV. végzése adott jogalapot. Külön érdekessége az ügynek, hogy a debreceni lelkészek közbenjártak Apafi fejedelemtől Töltési ki szabadulása érdekében.¹³⁰

Áttekintve az Apafi idejében készült erdélyi országgyűlési artikulusokat (46 kiadás), az az érdekes helyzet áll elő, hogy míg ezek nyomtatása mindössze két város Szében és Kolozsvár között oszlott meg, addig a nyomtatóműhelyek annál változatosabbak:

¹²⁶ Barcza József idézi az 1685. június 26-i egyházmegyei jegyzőkönyvet. L. MKsz 1978. 207–208. Pósházai János *Syllabus*ának ismeretlen 1685. évi debreceni kiadása

¹²⁷ RMNy 2260 – GELEJI KATONA István: *Canones*. (Gyulafehérvár 1649.)

¹²⁸ *A Szatmárnémetiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzése*. Ford.: KISS Áron. Kecskemét, 1875. 96–97., reprint kiadása: Debrecen, 1993. 1–100.

¹²⁹ RMK II 1567

¹³⁰ BARCZA József: *Pósházi János Syllabusának ismeretlen debreceni kiadása 1685-ből*. = MKsz 1978. 207–208.

a szebeni városi nyomda,
az egykori váradi, Szenci -Kertész-féle műhely
az egykori gyulafehérvári műhely
az erdélyi ref. országos tipográfia (a két fentiből
egyesítve), Verseyházi Szentyel Mihály idejéből
az egykori Heltai-műhely, némi újabb kiegészítéssel.

Ezeknek a legtöbb esetben impresszum nélküli kiadványoknak nyomdai meghatározását Fazakas József végezte el¹³¹ olyan módszerességgel és pontossággal, hogy nyomdai meghatározásait azóta sem kellett helyesbíteni. Mindössze néhány, általa kérdőjellel ellátott adatot, amelyek között bizonytalan nyomtatási hely ill. nyomdásznev szerepel, most már biztonsággal meghatározhatunk. E helyesbítéseket, adat kiegészítéseket azért végezhetjük el, mert időközben ismertté vált, egy újonnan felfedezett impresszumos nyomtatványnak köszönhetően, hogy a fejedelmi nyomda Gyulafehérvárról Szebenben talált menedéket, ugyanazt az utat járva be, mint utóbb az egykori váradi nyomda. A Fazakas által helyesen azonosított fejedelmi nyomdafelszereléssel tehát 1662–1664 között Szebenben nyomtattak (4, 5, 6, 7, 8). Ugyanakkor korabeli forrásokból azóta az is bizonyossá vált, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1667. május végén halt meg, tehát az év eleji, január–februári országgyűlési artikulusokat még az ő munkájának tarthatjuk (21). Utódáról, Udvarhelyi Mihályról pedig tudjuk, hogy 1668 novemberében vitte át az egykori váradi műhelyt Kolozsvárra, tehát az 1668. júliusi radnóti országgyűlési artikulusokat (29), amelyeket augusztus 3-i, Szebenből írt levelében is említ, még minden bizonnyal Szebenben nyomtatta – amennyiben kapott hozzá nyomdafestéket.¹³² De Udvarhelyi keze alól kerültek ki már az 1668. januári beszercei országgyűlés artikulusai is (24), amelyekért viszont az elmaradt fizetséget kéri ugyanabban a levelében.

4. Nyitva maradt kérdések

Abban a korszakban, amelyet most próbáltunk vázolni, tehát I. Apafi Mihály fejedelemsége idején, van néhány további kutatást igénylő, felderítendő terület.

Nem tudjuk, hogy a pataki iskola kurátorai Bocskai István főispán melyik zemp-léni birtokára menekítették a tipográfiát, ahonnan 1666 elején kerülhetett vissza. 1665-ben mindenesetre ezen az ismeretlen helyen volt a pataki tipográfia, de nyomtatványok hiányában nagyon valószínű, hogy már 1663–1664-ben is.

A második kérdés a Verseyházi Szentyel Mihály személye körüli bizonytalanság, pontosabban annak eldöntése, hogy hol dolgozott nagybányai könyvkötőségét megelőzően, melyik műhelyben dolgozott tipográfusként és kompaktorként: a vá-

¹³¹ FAZAKAS József: *A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvényecikkek nyomdai meghatározása.* = MKsz 1968. 201–209.

¹³² SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 17. (Udvarhelyinek Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz írt folyamodványa.)

radi-szebeniben vagy a patakiban? Ennek a kérdésnek tisztázása nem is annyira nyomdász mivoltát illetően érdekes, inkább könyvkötői stílusának eredete miatt. – amennyiben egyáltalán őt kell tartanunk annak a név szerint nem ismert mesternek, akinek keze alól a század utolsó harmadának jellegzetes legyeződíszes kötése kikerültek?

A 17. sz. utolsó harmadának kolozsvári nyomdászatával kapcsolatban ugyanis nem maradhat említés nélkül az erdélyi legyeződíszes könyvkötések kérdése. Ezeket az 1673–1684 időkörből származó, egységes stílusú köteteket először Ráth György mutatta be.¹³³ A kötetek egy kézirat kivételével mind kolozsvári nyomtatványok voltak, ezért Ráth a köteteket is kolozsvárinak tartotta. Majd őt követően Tolnai Gábor foglalkozott e kötéscsoporttal részletesen. Egyrészt felhívta a figyelmet a stílus európai rokon vonásaira, másrészt az erdélyi legyeződíszes köteteket mint Apafi Mihály fejedelem környezetéhez köthető udvari köteteket határozta meg.

Mint hogy a legyeződíszes kötetekbe kötött könyvek többségének a kolozsvári Veresegyházi Szentyel Mihály volt a nyomdása, így Herepei János benne látta a legyeződíszes kötés mesterét, akinek egyébként kolozsvári nyomdász-tevékenysége egybeesik a legyeződíszes kötetek megjelenésével. Bár Herepei meggyőződése szerint a kolozsvári kötetek mestere Veresegyházi Szentyel volt, a stílus első erdélyi mesterének Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi nyomdászt tartotta. Ez utóbbi feltevését arra alapozta, hogy egy Szenci Kertész özvegyétől 1667-ben Apafinéknak ajándékozott kötésen már ez a díszítés látható. Feltételezte tehát, hogy Veresegyházi már csak átvette, és alkalmazta a Szenci műhelyéből Kolozsvárra származó kompaktor-eszközöket. Sőt, ennél tovább is ment, időben visszafelé haladva valószínűnek tartotta, hogy Szenci Kertész Ábrahám nemcsak Szebenben, hanem azt megelőzően egykor virágzó váradi műhelyében is már ilyen stílusban készíttette, vagy készíttette saját nyomtatványainak kötését. Herepei szerint ugyanis nem valószínű, hogy éppen a sanyarúbb körülmények között, Szebenbe menekülve állt volna át más stílusra. Vagyis nem tartotta valószínűnek, hogy Váradon még a korábban hagyományos német reneszánsz stílusú köteteket készítették volna, és természetesen ehhez való szerszám-készlete lett volna, Szebenben pedig egycsapásra újított volna díszítési gyakorlatán és persze szerszámait is kicse-

¹³³ A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári vonatkozásairól lásd: TOLNAI Gábor: *Legyeződíszes könyvkötések Erdélyben.* = MKSz 1939. 247–265. – Név szerint nem ismeretes az a mester, aki az 1673. évtől az ún. kolozsvári legyeződíszes könyvkötések készítője lehetett. Herepei János egy 1667-ből származó legyeződíszes kötés alapján feltételezte, hogy ez Szebenben, a Szenci Kertész műhelye melletti kompaktóriában készült, feltételezve továbbá, hogy már Váradon is ugyanezekkel a díszekkel dolgozott a műhely (HEREPEI János: *Szenci Kertész Ábrahám.* In: *Apáczai és kortársai. – Herepei János cikkei.* Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2./ 159–167., és Uő: *Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása.* uo. 168–177. (ez utóbbinak változatát lásd az Erdélyi Múzeum 1942. 251–255). Mindaddig azonban, amíg egy Szenci Kertész korából, Váradon készült legyeződíszes kötés elő nem kerül, a műhelyével való kapcsolatot nem tekinthetjük bizonyítottnak.

relte volna. Még tovább folytatva a gondolatsort, Herepei azt sem tartotta kizártnak, hogy a Kolozsvárott, Veresegyházinál kiteljesedett stílus előfutára a gyulafehérvári nyomdavezető, az eredetileg kompaktor Effmurt Jakab lett volna, aki ezt a motívum-kincset külföldről hozta volna.

Le kell azonban szögeznünk, hogy sem a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kötésein, sem az eddig ismert váradi kötésekben nyomát sem látni a legyeződíszes motívumoknak. Ezek legkorábbi megjelenése egyelőre a már említett 1667-es, Szebenben készült könyv kötése, amelyet Herepei még meg tudott vizsgálni. Bár sok jel mutat arra, hogy az erdélyi legyeződíszes kötések mestere Veresegyházi Szentyel lett volna, (például ismert hogy előzőleg Nagybányán foglalkozott könyvkötéssel), mégsem vehetjük teljesen bizonyosnak, hogy személyében kell keresnünk azt, akitől a 17. század utolsó harmadának legyeződíszes kötései származnak.

Ugyanakkor a több kötésen is előforduló azonos motívumok valóban arra utalnak, hogy ugyanabból a műhelyből, de nem biztos, hogy csak egy személytől erednek e kötések. Hiszen az 1680–1690-es évekből Kolozsvárról három egyidejűleg dolgozó könyvkötő nevét is ismerjük: az említett Veresegyházi Szentyel Mihályét, Némethi Mihályét és Rácz Ambrusét.¹³⁴ Feltételezhetjük továbbá, hogy a Szenci Kertész Ábrahám műhelyét átvevő Udvarhelyi Mihály is értett a könyvkötéshez, és ezért vett magához kompaktor-szerszámokat, amikor Enyedre átköltözött.¹³⁵ Az ő személyét azonban nem hozták összefüggésbe a legyeződíszes stílussal.

Ugyanakkor ismerjük Veresegyházi Szentyelnek jónéhány olyan nyomtatványát is, amelyek korabeli, de nem legyeződíszes kötésben maradtak fenn. Ha azonban elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a gazdagon aranyozott legyeződíszes kötések az udvari reprezentáció részeként értékelhetők, és csak bizonyos megrendelői kör számára készültek, akkor nem csodálkozhatunk, ha a kolozsvári műhely egyszerűbb, más stílusú kötések is készített. Másrészt elgondolkodtató, hogy míg Bornemisza Anna fejedelemasszony számadásaiban többször szó esik Veresegyházi Szentyel járandóságáról, de egyetlen egyszer sem kompaktori minőségében, hanem mindig mint tipográfust díjazták.¹³⁶

A harmadik olyan kérdés, amelyben ma még nem látunk világosan, és amely a kolozsvári nyomdászatról meglévő ismereteinket bővíthetné, a kolozsvári Ghilányi-féle hagyaték dolga. Ghilányi Gergely fejedelmi étekmester I. Apafi Mihály sógora, minden vagyonát az erdélyi református egyházra hagyta. Ghilányi Gergely 1667-ben azzal a megkötéssel hagyta minden vagyonát unokaöccsére, Ghilányi Jakabra,¹³⁷ hogy az ennek [mármint unokaöccsének] halála után az erdélyi refor-

¹³⁴ *Erdélyi féniks... i. m.* 528–539.

¹³⁵ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez.* In: *Batthyaneum. II.* (Szerk.: GYÁRFÁS Tihamér) 159–160. – HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere.* = MKsz. 1957. 155–156.

¹³⁶ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan... i. h.* 51, 53, 55

¹³⁷ *Erdélyi féniks... i. m.* 38, 189–195, 346–350, 403, 471.

mátus egyházra szálljon. Ghilányi Jakab fiatalon meghalt, 1676 körül Tofeus Mihály 1679-ben ténylegesen megszerezte a református egyház számára a Ghilányi Gergelytől hagyományozott tekintélyes vagyont. Ezzel az örökséggel itt azért foglalkozunk, mert több nyomdatörténeti vonatkozása is van. Horti István fogarasi lelkész rávette Tofeust, hogy az örökségben kapott készpénz egy részén nyomtassa ki a bibliát Hollandiában. Ezt követően kapott megbízást M. Tótfalusi, hogy intézze a hollandiai kiadás ügyét.

Ezenkívül úgy látszik, hogy az örökség egy részéből még Ghilányi Jakab nyomdai betűket is vásárolt a református egyház számára. Míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradványai és Szenci Kertész egykori nyomdája együttesen alkotta az erdélyi református egyház nyomdáját, azaz az „ország” vagy a „generalis eklézsia” tipográfiáját, emellett a kolozsvári református kollégiumnak és egyházközségnek volt egy közös nyomdácskája. Ez az, amit Ghilányi Jakab vásárolt, elsősorban tankönyvek nyomtatására. Erről a kisebb nyomdáról az első említés 1696. augusztus 5-ről maradt fenn, amikor a kolozsvári református egyház tanácsa úgy határozott, hogy

„amely tipográfiát néhai Ghilányi Jakab uram vött volt az kolozsvári eklézsia és kollégium számára, azt – noha kezéhez vötte Tótfalusi Kis uram – az ország tipográfiájával ne kofundálja, hanem külön tartsa és separálja a betűket aszerint, amint in compendio egy tipográfiácska kitelik belőle.”

Annak idején Tótfalusi ezeket a betűket Bot Mihály kezéből vette át, azzal, hogy „renóválja”, amit meg is kezdett. Hozzáfogott az erősen elkopott betűk beolvasztásához, így amikor a következő évben vissza is kéri tőle az eklézsia és kollégium betűit, akkor egy részét öntve, egy részét öntetlenül visszaszolgáltatta az eklézsianak. Ugyanakkor Tótfalusi kikötötte, hogy az eklézsia az ő életében, az ő kárára ne használja ezt a tipográfiát, amelyet egyébként a kollégiumban raktároztak el, és amellyel a 18. század derekán Pataki József nyomtatott. Erről Pataki Sámuel professzor tájékoztatta Bánffy Farkas guberniumi tanácsost, de már ő sem tudta, hogy honnan származott Ghilányi vétele. Pataki Sámuel ezt írja róla: „az elmúlt évszázadban Ghilányi Jakab vette volt azt a kolozsvári eklézsianak és kollégiumnak. Kitől? Nincs írás, se mások tradíciója róla...”¹³⁸ További kérdésként hozzátehetjük, hogy vajon mikor vásárolta Ghilányi Jakab ezeket a betűket? Ha ő már 1676 körül fiatalon meghalt, akkor feltétlenül valamikor az 1670-es évek első éveiben. További kérdés, hogy ugyan mitől koptak el annyira azok a betűk, ha alig használták?

Annak ellenére, hogy maga Tótfalusi is említi, hogy az eklézsia típusaival (tehát a Ghilányi-féle tipográfiával) bár nagyon kopottak voltak, szükségből nyomtattak, mégsem találni olyan nyomtatványt, amely ezzel az egyelőre azonosíthatatlan betűanyaggal készült volna. Így összetételéről, eredetéről semmit sem tudunk megállapítani, bár e „tipográfiácska” meglétét nem lehet kétségbe vonni. A kolozsvári nyomtatványok 1667-től 1683-ig vagy az egykori gyulafehérvári fejedelmi

¹³⁸ Erdélyi féniks... i. m. 403–406.

nyomda vagy az egykori Szenci Kertész-féle nyomda betűivel készültek, vagy vegyesen a kétfélével. 1684-től, Veresegyházi Szentyel Mihály utódának, Némethi Mihály könyvnyomtató munkába lépésétől kezdve jelentek meg a kolozsvári nyomtatványokon az egykori Heltai-nyomda betűi és díszei, de nem egyedül, hanem minden egyes ilyen nyomtatványon jelen vannak az egykori gyulafehérvári nyomda bizonyos típusai is. A Heltai-nyomda betűtípusainak egy része azonban, mindezekelőtt a leggyakrabban használt szövegtípus eltérő sor távolságra átöntve jelenik meg ezeken az 1684–1687 közötti nyomtatványokon.¹³⁹ Felmerül a kérdés, hogy vajon Ghilányi Jakab nem a Heltai-nyomdából vásárolt-e? Ha így történt, akkor hogyan lehetséges, hogy erről a kortársak, mindenekelőtt M. Tótfalusi Kis Miklós nem emlékezik meg? Holott a Ghilányi-féle tipográfia a keze alatt is volt, amint láttuk. Vagy mégis létezett volna egy ismeretlen „tipográfiaécska”, amelynek egyetlen kiadványa sem maradt fenn? Azt gondolhatnánk, hogy felismerhetjük ezt a tipográfiaécskát, ha megvizsgáljuk a Pataki Sámuel professzor által említett Pataki József 18. századi kolozsvári nyomdász kiadványait: csak hogy azokban Tótfalusi saját metszésű, Kolozsvárott használt betűit találjuk.

A negyedik megválaszolendő kérdés ugyanis éppen a Heltai nyomda sorsával kapcsolatos. Frank Ádám már idézett leveléből¹⁴⁰ kitűnt, hogy 1667-ben a Heltai-nyomda kopott, elhasznált felszereléssel ugyan, de még megvolt, és az unitáriusok kezén volt. Amikor ez a levél íródott, már évek óta nem adott ki semmit, legalábbis 1660 és 1667 között kiadott nyomtatványa nem maradt fenn. De még ezután is évekig homály fedi, hogy mi történt a Heltai-nyomdával, és hogy az 1670-es években vajon a Heltai-család unitárius vagy református ága örökölte-e?¹⁴¹ Ki volt a tényleges tulajdonosa ennek a nagy múltú tipográfiának?

Mínt hogy erre a kérdésre nem ismerjük a választ, éppen ezért nehéz megmagyarázni, hogy hogyan kerülhetett a Heltai-féle felszerelés tekintélyes része (többféle betűtípus, iniciálé és könyvdísz) az 1680-as években az erdélyi református tipográfia birtokába (vagy használatába?). Ennek első nyomai 1684-ben mu-

¹³⁹ Korábbi közleményemben olyan típusokat tulajdonítottam a Ghilányi-féle tipográfiának, amelyekről időközben bebizonyosodott, hogy valójában a Heltai-nyomda 16. századi típusai: V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 336–339.

¹⁴⁰ A dolgozat első részében, = MKsz 2005. 3. sz. 305. Lásd még uo. a 46. jegyzetet. – Bár idézetemet ott Benczédi közléséből vettem át, az időközben újra fellélt 1667. február 15-i levelet B. Kis Attila doktori disszertációjában latinul és saját magyar fordításában is közölte, megállapítva, hogy Frank Ádám közvetlenül rokonát, az unitárius egyház szász prédikátorát, Stephanus Paulit szólította meg levelében (Eredetije: Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltára, Fasc. XLI. 6.) B. Kis Attila: A radikális pacifizmustól a nagyszombati béketárgyalásig. Egy 17. századi kolozsvári peregrinus-tipográfus – Erdély nyugat-európai ágense: Adam Franc (1639–1717). Pályaképe (Szeged 2003, doktori disszertáció, Kézirat). Ezúton is köszönöm Heltai Jánosnak, hogy felhívta rá figyelmemet, és Keszérű Gizellának, hogy a dolgozathoz hozzáférhettem.

¹⁴¹ KÉNOSI TÖZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32./ XX.

tatkoznak a Kolozsvárott megjelent nyomtatványokon, akkor amikor a Veresegyházi Szentyel Mihályt követő Némethi Mihály lett ennek a tipográfiának vezetője. Így kerültek a Heltai-féle felszerelés darabjai utóbb Veresegyházi István, majd az őt váltó M. Tótfalusi Kis Miklós keze alá. Érdekes, hogy Tótfalusi, akinek *Mentségéből* annyit megtudni a korabeli kolozsvári nyomdászatról, említés nélkül hagyja ezt a tényt, holott ő maga is gyakran használta az akkor már csaknem 150 éves fametszetes dúcokat. Sőt, egyik elődje, Némethi Mihály még a Heltai-nyomda betűit is használta, nemcsak díszeit.

Az alábbiakban időrendben, sorszámmal ellátva jegyzékbe foglaljuk azt a 41 kiadványt, amely az önálló erdélyi fejedelemség utolsó harminc évében nyomdahely nélkül, vagy bizonytalan, néha hamis helynévvel jelent meg.

*A dolgozatban tárgyalt nyomtatványok jegyzéke**

1	<i>Szent Biblia</i> . Várad–Kolozsvár 1660–1661, Szenci Kertész Ábrahám	
	RMK I 970	OSzK
2	(Sedulus Peregrinus) [Patak 1660–1662 Rosnyai János]	
	RMK I 1617	OSzK: RMK I 1617
3	[Pósházi J] <i>Egy Posonbol repült</i> [Patak] 1662 [Rosnyai János]	
	Sztr. I. 245	MTA Ráth 274
4	<i>Articuli ... 1662. okt. – nov.</i> [Szeben] (1662) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 239, Fazakas 58.	OSzK: RMK I 998a
5	<i>Articuli ... 1663. febr.</i> [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I 247., Fazakas 59.	OSzK: RMK I 1007b
6	<i>Articuli ... 1663. szept.</i> [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 246., Fazakas 60.	OSzK: RMK I 1007c
7	<i>Articuli ... 1664. jan–[febr]</i> [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I 249, Fazakas 61.	OSzK: RMK I 1017b
8	<i>Articuli ... 1664. nov.</i> [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 250, Fazakas 62.	OSzK: RMK I 1017c
9	[Pósházi J]: <i>A consequentiák felől ... rövid tudósítás</i> [Kassa 1665 Severina? J.D. Tüersch?]	
	RMK I 1616	MTA K
10	<i>Tankrédus király históriája</i> [Szeben 1662–1668, Szenci Kertész Ábrahám? Udvarhelyi Mihály?]	
	MKSz 1878.276 = Sztr. I 2184/390,	OSzK: RMK I 1628b (töredék)
	RMNy munkaközösség.: RMK I 1614q és	RMK I 1611a
11	[Kis I.: <i>Cáfolata egy ca vinista professornak...</i> Kassa 1666 J. D. Tüersch]	
	MKSz 1881. 331–332. és MKsz 1932/34. 10.	OSzK: RMK I 1035b (töredék)
	OSzK Évk 1981. 358	RMNy munkaköz.: I 1035d

* A jegyzékben csak azok a kiadványok szerepelnek, amelyeknek nyomtatási helye bizonytalan: azaz hely nélküliek, töredékben maradtak fenn, vagy fiktív nyomdahelyűek. Némelyiket már korábbi kutatások eredményeképpen meghatároztak ugyan, a jegyzékbe mégis felvettük. Nem szerepelnek viszont a jegyzékben azok a nyomtatványok, amelyekből nem maradt fenn példány. Az OSzK-ban meglévő példányok jelzete azonos a Szabó Károly-féle számmal, csak az ettől eltérő jelzeteket adtuk meg.

- 12 Pósházi Jánosnak Kis Imre nevű jes. [Patak] 1666 [Rosnyai János]
 RMK I 1046 MTA K
- 13 [Pósházi J.] *A' három kérdésre-való...megrázogatása* [Patak] 1666
 [Rosnyai János]
 RMK I 1050 OSzK
- 14 Kis I: *Tök, mak, zöld tromfjára.* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
 RMK I 1051 BpEK
- 15 Czeglédi I: *Egy veres tromfosdit játszó* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
 RMK I 1052, OSzK Évk 1981. 358. OSzK
- 16 Pósházi: *Ben-sült veres kolop.* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
 RMK I 1053 Kolozsvár EK
- 17 Kis I: *Pósházi ... veres kolopja semmirekellő* [Kassa] 1667. jan. 8.
 [J. D. Türsch]
 RMK I 1057, OSzK Évk 1981. 358–359. BpEK
- 18 [Komáromi Csipkés Gy] *Agricola Arbuteus: Való dolgok* [Patak 1667
 Rosnyai János]
 RMK I 1060 OSzK
- 19 [Kis I.]: *Végsőképpen succumbalasa* [Kassa] 1667 [Türsch]
 Čaplovič 618, OSzK Évk 1981. 358 OSzK RMK I 1057a (töredék)
- 20 Moscorow: *Oratio...Margaretæ Kroner.* Claudiopoli (1667) [typ. Principis,
 Brassai Major Márton]
 RMNy Szerk.: RMK II 1082a Kolozsvár, AK
- 21 *Articuli...1667. jan.-febr.* [Szeben] (1667) [Szenci Kertész Ábrahám]
 Sztr. I 262 OSzK: RMK I 1062a
- 22 Nadányi J.: *Kerti dolgoknak* [Szeben]–Kolozsvár [1667]–1669
 [Udvarhelyi Mihály]–Veresegyházi Szentyel Mihály
 RMK I 1087 OSzK
- 23 Nagysolymosi Koncz B: *Hévízi István unitárius lelkészi kinevezése*
 [Szeben 1668? Udvarhelyi Mihály] Dézsi, 326. sz. Kolozsv Unit Püsp Lt
- 24 *Articuli...1668. jan. Beszterce* [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
 MKsz 1900. 200, 1916. 219 BpEK
- 25 Szöllösi Mihály: *Sion leánya* [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
 RMK I 1068 OSzK
- 26 *Az ötödik evangelistának* [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
 RMK I 1079 Kolozsv AK
- 27 Matkó I.: *X ut tök* [Patak 1668 Rosnyai János]
 RMK I 1072 OSzK
- 28 [Pósházi J.]: *Görtsös bot* [Patak] (1668) [Rosnyai János]
 RMK I 1073 OSzK
- 29 *Articuli...1668. júl. Radnót* [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
 MKsz 1916. 219 = RMNy munkaköz. I 1079a EK
- 30 [Czeglédi I.] *Redivivus Japhetke.* [Kassa] 1669 [Susanna Türsch? Eric Ericson?]
 RMK I 1082, OSzK Évk 1981. 359 OSzK
- 31 *Igazság próba kövének nyert peri* [Patak] 1669 [Rosnyai János]
 RMK I 1095 OSzK
- 32 Alsted, J. H.: *Rudimenta grammaticae Latinae* [Claudiopoli 1668–1671,
 Veresegyházi Szentyel Mihály]
 RMNy Szerk: RMK I 1612v OSzK: RMK I 1618k (töredék)
- 33 [Pathai I.]: *Amaz hétfejű* [Kolozsvár] 1671 [Veresegyházi Szentyel
 Mihály]
 RMK I 1125 OSzK

- 34 Czeglédi I: *Sion vára*. Sáros-Patak–Kolozsvár 1671 [Fejedelmi Ny. – Református egyh. Nyomdája] Rosnyai János
RMK I 1187 OSzK
- 35 [Komáromi Csipkés György]: Thysanodes, G. N: *Molimen Sisyphium* Theopoli Hypozygiadae 1672 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1294 OSzK
- 36 *Austriaca Austeritas* – [Bethlen M.:] *Austriacae austeritatis continuatio* Venetiis 1672, typis Fratrum Veracii, constantinus Speracii – typis Haeredum Magnanimi Audacis et Bellicosi [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1293 OSzK
- 37 [Pósházi J.:] *Austriaca austeritatis...continuationis confirmatio* 1673 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1319 OSzK
- 38 (Szönyi Nagy I.): *Kegyes vitéz*. Christianapolis 1675 ny.n. [Debrecen, Karancsi György]
RMK I 1174 Debrecen, Ref
- 39 Alsted, J.H: *Rudimenta grammaticae Latniae* [Claudiopoli 1684–1690 Némethi Mihály? Veresegyházi István?]
RMNy Szerek.: RMK I 1087c OSzK: RMK I 1618a (töredék)
- 40 Bethlen, W: *Historiarum Pannonico-Daciarum...* [Keresd 1684–1690, typ. Bethlen, Székesi Mihály] – [Lemgo c. 1770, s. typ. Nom.]
RMK II 2036 és OSzK: 400 565
- 41 [Pósházi J.]: *Syllabus* [Debrecen] 1685 [Töltési István]
RMK II 1567 MTA K

JUDIT V. ECSEDY

L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I 1661–1690. I–II.

La présente étude à deux parties examine les dernières trente ans de la principauté indépendante, c'est-à-dire, les années de 1661–1690. L'étude commence à esquisser les rapports d'imprimerie, ensuite résume les sources en relation des liens entre les officines de Sárospatak, de Debrecen, de Szeben et de Kolozsvár, y compris celles qui renvoient à la personne des imprimeurs. Une attention particulière est témoignée aux publications dont le lieu d'impression reste caché, oubien marquent un lieu imaginaire ou de faux nom, ou encore dont le caractère de fragments empêche la définition du lieu d'impression. Parmi ces derniers on trouve quatre pièces, dont l'impression a été commencée ailleurs que le lieu de l'achèvement de l'impression. Pour finir, se présentent certaines questions, où seulement l'état actuel de la recherche peut-être fixé, mais jusqu'ici l'explication adéquate manque. La liste ajoutée à la fin de l'étude passe en revue les imprimés récemment définis.

Par le panorama d'imprimerie de l'époque on voit que le produit total des officines actives sur le territoire de la principauté de Transylvanie est en somme quelques 650 ouvrages. La plupart des imprimés sont parus à Kolozsvár, dans l'imprimerie calviniste (plus de 200 pièces), y suit Szeben, avec 142, et Debrecen avec 125 livres imprimés. A côté de Szeben, Brassó reste un autre lieu d'impression important pour la nation saxonne de la Transylvanie, où pendant ces années 93 imprimés sont parus. Par contre à Sárospatak ne sont publiés que 53 livres à l'époque de Apafi, certes, l'activité de l'officine ne comprend qu'une seule décennie (1661–1671). L'officine franciscaine de Csíksomlyó à partir de sa fondation (1676) jusqu'à la mort du prince Apafi, produit 13 pièces, de l'officine de Keresd 8, de la typographie orthodoxe 6 imprimés sont connus.

L'auteur essaye de ramasser les sources contemporaines de l'époque du prince Apafi I., en connexion l'activité d'imprimerie, et le personnel des officines. Ainsi il présente les circonstances d'imprimerie et les personnes y travaillant aux dernières décennies du 17e siècle, période qui termine l'histoire du principauté indépendante. Les données disponibles, aussi bien que l'attention de l'auteur sont concentrés à Kolozsvár, d'autant plus que les autres officines de Szeben, de Keresd ou de Sárospatak et de Debrecen, possédaient toutes des rapports avec Kolozsvár.

Un chapitre s'occupe de la définition des publications à lieu d'impression incertain. 41 imprimés, parus à l'époque du prince Apafi, ont été définis d'après leurs caractéristiques typographiques. Dans certaines cas, le lieu d'impression a été déjà défini auparavant, alors des preuves typographiques y sont maintenant ajoutées.

Pour terminer restent quelques questions sans réponses. A l'époque examinée il reste certaines territoires à étudier, l'auteur en relève quatre: un problème touche l'officine de Sárospatak, les trois autres celle de Kolozsvár.

A la fin de l'étude se trouve la liste des imprimés analysés. Dans un ordre numéroté, chronologique on trouve les 41 publications qui aux dernières trente ans de la principauté de Transylvanie sont parus sans lieu oubien sous un nom de lieu imaginaire ou faux. Les chiffres qui se trouvent entre parenthèses dans le texte de l'étude, renvoient aux numéros de cette liste.

HILDEGARD STIFT

Joseph Stanislaus Albach

Deutschsprachig auf der ungarischen Kanzel

Joseph Stanislaus Albach erschien „als leuchtendes Meteor“¹ am Himmel der deutschsprachigen Predigtliteratur der ersten Hälfte des 19ten Jahrhunderts. Albach, „eine der sympathischsten Gestalten der ungarischen Vormärzzeit“² ist am 28sten Januar 1795 in Pressburg geboren; 1810 trat er in die marianische Provinz der Franziskaner ein, um zur „dauernden Ehre und Zierde“³ des Ordens zu werden. Er studierte Philosophie und Theologie, nach seiner Priesterweihe im Jahre 1818 verbrachte er 2 Jahre in Tyrnau, dann 2 Jahre in Eisenstadt, von wo er schon als berühmter Prediger nach Pest versetzt wurde.

„Vortrefflich!“⁴ – meint Széchenyi über die albachsche Predigt, Kazinczy lobt die „poetische Sprache“⁵ der albachschen Reden, Kertbeny setzt die Wirkung der Kanzelreden von Pater Stanislaus mit der eines „stillen, momentanen Regen in Sommernächten“⁶ gleich. „O, wie beneide ich Sie ob Ihrer Worte Kraft, die schon so viel Gutes gewirkt!“⁷ – schreibt Széchenyi in einem Brief an Albach. Kazinczy fasst den Grund der allgemeinen Begeisterung, die den Prediger umringt, so in Worte: „das ist Flamme, die die Mengen mit Macht hinreißt, ohne irgendwelchen rednerischen Kniff, eher voll flammenden Eifers, der aus persönlicher Überzeugung quillt.“⁸

Dreizehn volle Jahre⁹ predigte Albach jeden Sonntag in seiner Muttersprache, auf Deutsch zwischen 11³⁰ und 12³⁰ in der Franziskanerkirche zum hl. Peter von Alcantara. Hier hielt also Albach als Mitglied der berühmten Rednertrias: Gas-

¹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 408. (Die Bezeichnung stammt von Szerafin FARKAS)

² Ödenburger Zeitung, 1931. Nr. 23. 3.

³ WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977. Sonderheft

⁴ SZÉCHENYI, I.: *Naplók.* Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Budapest, (a továbbiakban: Bp.) 1934. Bd. III. /*Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris* (a továbbiakban: Fontes H.H.Ae.R.)/ 186.

⁵ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy.* Hsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860. 138. Übs. H. S.

⁶ KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.

⁷ KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.

⁸ KAZINCZY, F.: *Pestse.* Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 20. Übs. H. S.

⁹ Irrtum bei Steinacker: nach ihm hätte Albach nur 10 Jahre lang hier gepredigt. Vg.: STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26.

parich – Gegő – Albach von 1825 bis 1838 (bis zu dem Zeitpunkt seiner Verbannung nach Eisenstadt) regelmässig seine Sonntagspredigten. Die Kanzelreden von Albach wurden immer populärer, so daß man in der Kirche nicht einmal Stehplätze finden konnte:

Wer sich nun aber, sei's aus Andacht sei's aus Neugierde oder Gewohnheit, bewogen fühlte, noch vor Beginn der Predigt mit einzutreten in die geweihten Hallen, der fand, kam er nicht eine ganze oder eine halbe Stunde früher, in den um die Kanzel herum bis an den Hochaltar hinan dicht besetzten und gefüllten Räumen der keineswegs kleinen Kirche nach vielfachem Drücken und Drengeu kaum mehr ein Plätzchen zum Stehen, geschweige denn zum Sitzen.¹⁰

Kazinczy berichtet selbst darüber, daß es viele in der Menge ohnmächtig werden¹¹; Steinacker¹² und Kazinczy¹³ reden davon, daß die meisten der ungarischen Predigt des Remigius und danach noch einer Messe beiwohnen, um sich so einen Platz zu sichern. Was für eine zentrale Frage es für viele war, die albachsche Predigt regelmässig hören zu können, zeigt der Brief von Széchenyi an Tasner¹⁴, in dem er Tasner darum bittet, mit dem Guardian des Ordens die Sache zu klären, ob ein bestimmter Graf und seine Frau ein Recht auf eine Bank haben, ob sie diese bezahlt und so für sich reserviert haben. Am Ende des Briefes macht er noch folgende Hinzufügung: „Stanislaus muss man ganz aus dem Spiel lassen ... weil er interessirt erscheinen könnte, indem man eigentlich – um die Wahrheit zu sagen – seiner Predigen willen die Bank zu haben wünscht.“¹⁵

Albach konnte mit seinen deutschsprachigen Predigten breite Schichten der damaligen ungarischen Gesellschaft ansprechen:

Man fand da bei genauerer Umschau nicht nur alle Stände, Alters – und Gesellschaftsclassen, sondern auch alle Nationen und Confessionen der Ungarischen Hauptstadt mehr oder weniger vertreten. Man gewahrte in den Logen und Gitterstühlen der Empore neben der streng lutherischen Erzherzogin Maria Dorothea, geb. Prinzessin Würtemberg, der dritten Gemahlin des damaligen Palatins Erzherzog Joseph, die ersten und gefeiertsten Namen aus den Reihen der ungarischen Magnaten; neben der schöngeputzten eleganten Welt von Pest die ernsten Männer der Wissenschaft, neben dem schlichten Bürger und Handwerker im deutschen Rocke den bärtigen Magyaren in seinem reichverschürzten Attila mit dem ungarischen Kalpag. Neben dem behäbigen Ordensbruder und der andächtig ihren Rosenkranz betenden, eifrigen Katholikin erblickte man in großer Menge Protestanten, A. B. und H. B., wie sie in Österreich genannt werden (dh. augsburgischen und helvetischen Bekenntnisses), ja sogar den jüdischen Rabbiner, der selbst ein beliebter und vielbesuchter Kanzelredner, mit ge-

¹⁰ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹¹ KAZINCZY, F.: *Pestre.* Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 19.

¹² STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch:* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹³ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy.* Hsg. v. Elek GULYÁS, Esztergom, 1860. 138.

¹⁴ Sekretär von Széchenyi

¹⁵ SZÉCHENYI, I.: *Döblingi irodalmi hagyaték.* Hrsg. Von Á. KÁROLYI. Bp. 1921. 255.

spannter Aufmerksamkeit jedem Wort und jeder Bewegung seines Musters und Vorbildes folgte.¹⁶

Wie ist aber eine Predigt, die so viele und so verschiedene Menschen von Sonntag zu Sonntag um die Mittagszeit in die katholische Kirche lockt? Die albachsche Predigt meidet jede Polemie, durch seine Reden wird Pater Stanislaus zum engagierten Befürworter der Einheit der Menschen. Kazinczy macht nach einer seiner Reden die Feststellung: „Er hätte diese Predigt in der Synagoge der Juden halten können!“¹⁷ Kazinczy stellt Albachs Bedeutung der des beliebten protestantischen Predigers Cleynmann¹⁸ gleich, er ist sogar zufriedener mit Albachs dynamischen Predigten als mit den bloß das Herz ansprechenden Reden des alternen Cleynmann.¹⁹ Kazinczy, Steinacker, Pulszky, Deák, Kossuth, Cziráky, das Ödenburger Bürgermädchen (sein Tagebuch wurde berühmt) Etelka Slachta – nur einige Namen von den vielen, die Albach regelmäßig anhörten. Alle seine Zuhörer rühmen Albachs Erscheinung, seine hochgewachsene Figur, blauen Augen, vornehmen Geberden. Vom Außen gesehen, geht es hier um Schwärmerei, die die zweifellos guten Gegebenheiten Albachs unter der Wirkung seiner Reden zum Gegenstand der Bewunderung machte. Die Menschen, die im Herzen Ungarn waren, hatten eine einzige Klage: Albach predigte in deutscher Sprache. Kazinczy stöhnt so auf: „Ich wünschte, Pater Stanislaus verzauberte seine Hörerschaft in der Sprache des Lovassy.“²⁰

Er hatte ein großes Sprachtalent, er beherrschte 5 Sprachen: Deutsch, Latein, Französisch, Griechisch, Hebräisch, Slowakisch. Trotzdem wäre die Vermutung, Albach hätte auch auf Ungarisch predigen können (Csatnai), vermessen. Albach bekennt die Unvollkommenheit seiner Sprachkenntnisse in dem Ungarischen selbst: „... verstände ich sie – (die ungarische Sprache) – nur besser!“²¹

In den 13 Jahren, die er in Pest verbringt, steigt Albach auf seiner Laufbahn immer höher. Er unterrichtet, musiziert, botanisiert, und natürlich predigt er auch. Zugleich ist er der Verfasser seiner im Druck erschienenen Werke. Dass dieses Oeuvre die Aufmerksamkeit von einem jeden verdient, bezeugt István Széchenyi, Freund und Verehrer von Albach, in der Sprache der Poesie:

Millionen Sonnen durchkreisen
Der *ersten* Sylbe unendliches Reich.
Aus ihrem Gebiete verweisen
Das Nichts sie in dunkler Nächte Bereich.

¹⁶ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹⁷ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy*. Hsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860. 138. Übs. H. S.

¹⁸ KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. = *K. F. Művei* Bd. 3. Hrsg. Von Lajos AIGNER. Bp. Singer és Wolfner, 1879. 156.

¹⁹ Vg.: KAZINCZY, F.: *Pestre*: Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 2.

²⁰ Vg.: KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. = *K. F. Művei* Bd. 3. Hrsg. Von Lajos AIGNER. Bp. Singer és Wolfner, 1879. 156. Übs. H. S.

²¹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 407.

Die zweite will ich näher zeigen,
 Sie ist der Landschaft Aug und Licht.
 Den müden Wanderer siehst Du neigen
 Zu ihr sich, wenn ihm Kraft gebricht
 Und preisend sich dann froh erheben
 Gestärkt durch sie zum neuen Leben.
 Dem stillen Dulder Trost ertheilend
 Das kranke Herz des Sünders heilend
 Die Nacht des Vorurtheils besiegend
 Des Himmels Höchstes kühn erfliegend
 So seh' ich es im reinen Glanze
 Soll nennen ichs? es ist *das Ganze*²²
 (Charade über Stanislaus Albach)²³

„Eine seiner frühesten Reden“ hielt Albach in der Dominikanerkirche von Ödenburg, „welche derart glänzend war, daß sich bald ein Mäzen [!] fand, welcher sie drucken ließ.“²⁴ Die Predigt *Über menschliche Unzufriedenheit* ist 1825 in Eisenstadt erschienen, sie beschäftigt sich mit einem Thema, das auch noch in den späteren Werken als zentrales Problem des Menschen behandelt wird. Kazinczy lobt die poetische Kraft seiner klar, sanft und blumig fließenden Rede²⁵ und holt dabei als Beispiel einen Satz dieser Predigt: „Nur auf Gottes Kraft gestützt gelingt es uns, so lange hier zu seyn, bis auch unser letzter Lebensfunke wieder vor seiner Allmacht Hauch erlischt.“²⁶

In der Chronologie der im Druck erschienenen Werke folgt eines, das der Form und dem Umfang nach wahrscheinlich die schriftliche Fassung von zwei Predigten darlegt, die aus dem Anlaß des feierlichen Jubiläums der Stadtpfarrkirche zu Pest 1826 gesprochen wurden. I. Was ist der Ablass? II. Ist es der Mühe werth, selben zu gewinnen?, heißt es in dem Titel, der das Thema in zwei Fragen angibt. Die Fragen klingen katheketisch und erwecken dadurch in dem Leser das Gefühl, daß er in den Predigten eine eindeutig überzeugende Antwort erhält. 1826 war das Jahr des Jubelablasses, das der Predigt eine gewisse Aktualität verleiht. Der Primas Alexander Rudnay schreibt nach der Erscheinung dieser Predigt die Worte der Anerkennung an Albach:

Ich bin schon durch mehrere autoritären Personen unterrichtet worden, daß du von dem Schöpfer hervorragende rednerische Fähigkeiten erhalten und Du diese deinen Fähigkeiten so schön zur Entfaltung gebracht hast, daß eine Menge von Gläubigen deine Worte begeistert anhören und daß deine Anstrengung die Früchte der religiösen Vertiefung und Fromme trägt. Ich betrachte Deine zwei Reden, die Du aus dem Anlaß des Jubileums der inneren Stadtpfarrkirche zu Pesth gesprochen hast und die ich

²² Die graphische Hervorhebung – die bei Albach so oft vorkommt – gibt dem Gedicht einen Rahmen. Die Bilder des ersten Teils und die Melodie des zweiten Teils erinnern einen an den albachschen Stil.

²³ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 195.

²⁴ Ödenburger Zeitung, 1931. Nr. 23. 3.

²⁵ KAZINCZY, F.: *Pestse*. Hrsg. v. Dezsó REX. Bp. 1929. 2. Übs. H. S.

²⁶ ALBACH, J. S.: *Über menschliche Unzufriedenheit*. Eisenstadt, 1825. 3.

neulich sogar im Druck mit Vergnügen und zur Befestigung der Leute Urtheil gelesen habe.[...]“²⁷

Im Jahre 1828 erschien die erste Ausgabe des Gebetbuches von Albach, das später in 5 Sprachen übersetzt (französisch, kroatisch, slowenisch, italienisch, ungarisch) und mindestens zwanzig mal ausgegeben wurde. Der Titel der ersten Ausgabe: *Heilige Anklänge Gebetformen zunächst für katholische Christen!* Das Gebetbuch wird in der Sekundärliteratur entweder nur kurz als *Heilige Anklänge* bezeichnet oder mit dem Untertitel, der in den späteren Ausgaben auftaucht, *Gebete für katholische Christen* versehen. Wenn wir die Empfehlung des Gebetbuches aus der Feder Albachs durchlesen, werden wir den Untertitel *Gebetformen* für treffender halten, geschweige davon, daß das auf den ersten Blick unbedeutende Wörtchen zunächst einen ökumenischen Sinn verrät, der aber bei dem veränderten Untertitel nicht zum Ausdruck kommen kann. In der „Vorerinnerung“ des Gebetbuches schreibt Albach:

„Gegenwärtige Gebete sollen keine Mußvorschriften seyn, die des Geistes heiligen Flug beengen; nur Winke die ihm die Richtung andeuten, und Anklänge die die verwandten Saiten im Menschenherzen anstoßen sollen: damit diese dann fort tönen wie es den Verhältnissen, der Gemüthsstimmung und den geistigen Bedürfnissen der Einzelnen entspricht.“²⁸

Dieses Gebetbuch ist eine Mischung vom Andachts – und Erbauungsbuch; das die Seele zu Gott emporhebt, zugleich aber erzieht und tröstet.

Das Gebetbuch besteht aus drei Teilen. Der erste Teil wird von einem Morgenbetet eingeführt und vom Abendbetet abgeschlossen. In diesem Rahmen, der einen Tag des Christen und symbolisch das ganze Leben zusammenhält, befinden sich Gebete, die mit der Liturgie bzw. mit dem liturgischen Jahr verbunden sind.

Der zweite Teil des Gebetbuches, der dem unter den verschiedensten Situationen und Lebenszuständen Herumkämpfenden eine Stütze geben will, wird von einer Ode „An die Religion“ eingeleitet und mit der Hymne „Glaube, Hoffnung, Liebe“ abgeschlossen. Die Religion signalisiert den Weg, die drei göttlichen Tugenden weisen aber schon auf die Freude des Ankommens.

Die ‘frei übertragenen’ Gedanken von Thomas von Kempen leiten uns in den dritten Teil hinüber, der eine Art Anhang ist, mit Litaneien und Kirchengesängen. Das kunstvoll auf Symmetrie gebaute Gebetbuch wertet das Verhältnis vom Schöpfer und Geschöpf durch seine Themen und durch den unmittelbar aufrichtigen Ton der Gebete grundlegend um, es stellt Religion und Religiosität in ein neues Licht. Diese Neuartigkeit ist es eben, die die *Heilige Anklänge* von anderen Andachts – und Erbauungsbüchern der Zeit abhebt und es zu seiner Zeit sogar in den höchsten intellektuellen Kreisen so beliebt macht. Széchenyi las das Gebetbuch mit großem Nutzen (es war in seiner Bibliothek in zwei Exemplaren

²⁷ KISS, E.: *Tűzcsóvák a magyar égen.* = Ifjúság (Szombathely) Jg. 8. Nr. 3. 213. Übs. H. S.

²⁸ ALBACH, J. S.: *Heilige Anklänge.* Pesth, Brüder A. und J. Müller 1. Vorerinnerung

aufzufinden), so daß er Albach um zwei weitere Exemplare bat: „Es sei für zwei Wesen, die mir unendlich werth und theuer sind – und deren Wohl und Glücke, zu meinem Leben nothwendiger sind, – als meine eigene Wohlfahrt und Zufriedenheit“²⁹ Die zwei Personen: Crescence, eine verheiratete Frau – Albach versuchte vergebens, Széchenyi von der Beziehung abzuraten – und ihre Mutter.³⁰ Széchenyi, der auf Crescences Wunsch Pater Stanislaus bittet: „in das Gebetbuch einer Person, die in seinen predigten Trost fand“³¹ etwas zu schreiben, verschweigt vor ihm für wen es sei: „P(ater) S(tanislaus) weiss nicht für wen die zwey Gebet Bücher sind, in die er sich schrieb.“³²

Das Gebetbuch erschien in ungarischer Sprache zuerst unter dem Titel *Szent Hangok* im Jahre 1834 (Übersetzer: Elek Gegő) es wurde aber später als *Szent Hangzatok* (Übersetzer: Antal Sujánkszky) wirklich berühmt.

„Möge dieß kleine Korn aus den reichen Speichern des himmlischen Hausvaters sein 'gutes Erdreich' finden!“³³ – empfiehlt Albach seinen 1831 erschienen Predigtenband dem Leser. Der Titel des Bandes heisst: *Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*. „Es sind Kirchenreden“ – bei denen „Behufs der etwaigen Gebrauchsnahme für die Kanzel, die Kanzelform beibehalten worden.“³⁴

Die Predigten stehen „unter sich in keinem Zusammenhange“ – werden wir von dem Verfasser in dem Vorwort unterrichtet, „nur Nr. III., V, VI, IX fassen denselben Stoff von verschiedener Seite auf, weil, wie das Jeder eingestehen wird, der die allgemeinste Erscheinung im Menschenleben, die 'Klage der Unzufriedenheit' wahrgenommen hat, demselben das Besprochenwerden am meisten Noth thut.“³⁵ Nachdem man die Predigten gelesen hat, versteht man die Worte von Kazinczy ganz genau: Pater Albach redet „über die stillen Wünsche des Herzens“, über „das gemeinsame Übel“ von uns allen.³⁶ Gottes Fürsorge und Vergänglichkeit sind Themen, denen nicht nur ganze Predigten gewidmet werden, die aber in allen Predigten irgendwie auftauchen.

Klare Linienführung, mit scholastischer Folgerichtigkeit aufgebaute Argumentation, sinngemäße Strukturierung und Durchschaubarkeit auf der einen Seite, eine Fülle wunderschöner Verbildlichungen und sprachliche Spitzfindigkeit auf der anderen Seite. Den Predigtenband aus 12 Predigten empfiehlt Albach der Gräfin

²⁹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 276.

³⁰ Csatkai, der in einem Zeitungsartikel über Albach berichtet, irrt sich – unter anderem – auch da, wo er sagt: Széchenyi bat Albach, für Crescence und für seine Mutter ein Gebetbuch zu schreiben. (CSATKAI, E.: *Albach páter*. = Soproni Hírlap 25. Dez. 1941. 8.)

³¹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1926. Széchenyi I. Bd. II. /Fontes H.H. Ae.R./ 298.

³² SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Széchenyi I. Bd. III. /Fontes H.H. Ae.R. 276–277./

³³ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁴ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁵ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁶ KAZINCZY, F.: *Pestse*. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 19. Übs. H. S.

Julia Forray³⁷ mit den Worten des Psalms: „Die mit Thränen tragen den Samen zum Ausstreuen; mit Freuden kommen sie einst zu ernten die Garben“ (Psalm 125.5)

Auch Széchenyi hat ein Exemplar von Albach geschenkt bekommen – mit der Eintragung:

Dem Freunde der reinen Religion,
Des Rechts und der Wahrheit,
Dem Beförderer jedes Grossen und Guten,
Dem edelsinnigen Bürger,
Dem hochachtungswerthen Menschen
Stephan Graf Széchenyi
mit inniger, tiefer Verehrung
der Verfasser³⁸

Albach hat nicht nur Széchenyi, den Menschen auch Széchenyi, den Politiker verstanden und hochgeschätzt. Zwei Jahre nach dem Schreiben dieser Empfehlung sagt er zu Széchenyi: „Goldene Früchte wird der Samen tragen, den sie streuen.“³⁹

Das Leben des Samens ist nur den Größten eigen; nicht nur Széchenyi, auch Albach war ein fruchtbarer Samen in dem ungarischen Boden; es kann kein Zufall sein, daß sie Beide ein ähnliches Schicksal erlitten haben. Széchenyi kannte seinen Beichtvater sehr wohl. An einem Punkte irrte er sich jedoch: „Hungarischen Sinn hat er keinen – ganz deutsch [!] –“⁴⁰ – bemerkt er über Albach. Diese Behauptung von 1828 hat er aber später sicherlich revidiert, wenigstens an dem Tage, als Albach ihm Folgendes sagte: „Der Ungar soll endlich auch ein Mensch werden – ich wäre es bereit mit meinem Blut zu kaufen –“⁴¹ (17. März 1832)

Der Predigtenband erschien 1835 in ungarischer Sprache unter dem Titel: *Emlékezetek az Istenről, virtusról, örökkévalóságról!*⁴² Der Predigtenband wurde 1833 in Form eines Gebetbuches ausgegeben: *Stunden der Andacht Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*⁴³, wobei der Titel in veränderter Form, mit der Einrückung der Konjunktion „und“ erscheint. Die ungarische Übersetzung von diesem (*Áhitat órái*) wurde 1864 in der Übertragung von László Toldy ausgegeben.

Albach war ein ausgezeichnete Pädagog, das kommt in seinen Predigten zum Vorschein und das bezeugen seine zwei Werke, die „anfangs“ „bloß zu seinem

³⁷ Julia Forray, Sternkreuz – und Palastdame war die Frau von Leopold Nádasdy und eine von den geistreichsten Wohltätigkeitsdamen der Zeit. Sie hatte Interesse für die Literatur und gehörte zu dem Kreis um Széchenyi (aufgrund: Nagy Übs. H. S.)

³⁸ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 172.

³⁹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 253.

⁴⁰ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1932. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 272.

⁴¹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1932. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 272.

⁴² Nur das Monogramm des Übersetzters ist bekannt: A. D. G.

⁴³ HUSZÁR, I. J.: *P. Albach J. Szaniszló O. F. M. Szeged*, 1944. 58.

eigenen Gebrauche beim Kinderunterrichte bestimmt⁴⁴ waren. Wie modern Albach über den Unterricht meint, zeigt seine Feststellung: „das Gedächtnis der Kinder“ soll „wohl geübt, aber nicht überfüllt werden.“⁴⁵ Die zwei Lehrbücher: die *Kurze mathematische, physische und politische Geographie* und ihre Fortsetzung, die *Kurze Geographie von Ungarn* sollen – Albachs Absicht nach – den Schülern bei dem Lernen, den Erwachsenen bei der Erweiterung ihrer Kenntnisse Hilfe leisten. Beide Werke wurden ins Ungarische übersetzt, die *Kurze Geographie von Ungarn* noch im Jahre der Erscheinung derselben (1834) von Gegö⁴⁶, die *Kurze mathematische, physische und politische Geographie* nur zehn Jahre später (1844) von Schultz-Birányi.⁴⁷

Die letzte Predigt Albachs, die im Druck erschienen ist, führt den Titel: *Der Weise in der Zeit der Trübsal. Ein Wort des Trostes. Geschöpft am Kreuze Jesu.* Das Werk ist die gedruckte Form seiner Rede, die er nach der großen Überschwemmung 1838 zum Troste der viel gelittenen Pester gehalten hat. Albach spricht mit der Macht dessen, der an dem Übel mitbeteiligt, bei der Hilfeleistung mit voller Kraft tätig war, das Vertrauen an Gott aber bei aller menschlichen Besorgnis nicht verloren hat. In dem Anhang des Werks malt der Verfasser ein reales Bild über die schauerhaften Ereignisse der Tage, die der „Allweise“ als „den Gipfel der Prüfung zugesendet hatte“⁴⁸ betrachtet. Die Prüfung haben aber die Menschen, wie es Albach sieht, bestanden: die Gefahr einte die Stadt und sogar das Land und holte „die höchste Triumphe der Menschenliebe“⁴⁹ mit sich. Adlige, Bürger und die Ärmsten der Stadt kämpften gemeinsam und „still“⁵⁰ und nicht nur sie, auch „das väterliche Herz seiner k.k. Hoheit“⁵¹ neigte sich zu dem Volk und die „nimmermüde Kaiserstadt Wien“⁵² „verpflichtete sich“ durch ihre „ausgezeichnete Humanität“⁵³ „Pesth zu unauslöschlicher Dankbarkeit.“⁵⁴ Ein Zusammenhalten, das auch Albach so sehr gewünscht hat, ein Zusammenhalten, das 10 Jahre später wieder einmal verwirklicht wird, dann sich aber durch den Eingriff des kaiserlichen Wiens zur blutigen Revolution verwandelt. In seinem kurzen Bericht über die im März 1838 stattgehabte Überschwemmung⁵⁵ formuliert Albach die Forderung der authentisch-realen Informierung, zu seiner Zeit eine originelle Idee.

⁴⁴ ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn.* Pesth, Müller, 1834. Vorwort

⁴⁵ ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn.* Pesth, Müller, 1834. Vorwort

⁴⁶ Unter dem Titel: *Magyarország rövid földleírása gyermekek oktatására.*

⁴⁷ Unter dem Titel: *Rövid mathematicai, physikai és politikai földleírás.*

⁴⁸ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 35.

⁴⁹ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 38.

⁵⁰ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 47.

⁵¹ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 34.

⁵² ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 64.

⁵³ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 64.

⁵⁴ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 65.

⁵⁵ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal.* Pesth, Müller, 1838. 65.

Die Predigt regt nicht zum stillen Erdulden an, sie will aufmuntern, sogar begeistern, damit der Vergangenheit eine neue, vielleicht noch schönere Zukunft entwachsen kann. Albach lügt das Kreuz nicht ab, er zeigt nur die Blumen die dem Holze des Kreuzes entsprossen:

Sehen wir doch hin auf das Gewühl, das schon jetzt die Straßen unserer Stadt zu beleben beginnt, und wohl jahrelang beleben wird; und erblicken wir darin bereits den Anfang zur Erfüllung unserer Hoffnung. Erblicken wir darin zugleich noch etwas, das dem bessern Herzen gleichfalls nur ein freudiges Gefühl gewährt: die Ausgleichung, die der Herr jetzt eintreten läßt.⁵⁶

Das Jahr 1838 ist nicht nur in dem Leben der Stadt ein Wendepunkt, Albach wird nämlich einer Untersuchung unterzogen und zur Verbannung aus Pest verurteilt. Den eigentlichen Grund, warum ein Prediger von so grossem Format aus dem geistigen und politischen Zentrum des Landes verschwinden sollte, kann man nur ahnen. Széchenyi, der schon viel früher das Gefühl hatte: „den verlieren wir auch bald“⁵⁷ (1832) und Albach schon mehrmals gewarnt hat, sendet jetzt eine „Bittschrift“⁵⁸ im Interesse Albachs, aber alles vergebens.

Nachdem Albach nach Eisenstadt versetzt wurde, predigte er vor der Öffentlichkeit des Landes nur noch wenig. 1839 nahm er die Einladung von dem Bischof Sztankovits an⁵⁹ und predigte in dem Dom von Raab über das Vater Unser.

1840 hielt Albach seinen letzten Redezyklus in Pressburg. Pulszky berichtet darüber und sagt: die Damen der Aristokratie baten den Erzbischof Pyrker mit Nachdruck, Albach am Ende der Faschingszeit einzuladen, damit er den auf dem Landtag in Pressburg weilenden Magnaten Fastenpredigten hält.⁶⁰ Diese Predigten wurden nicht gedruckt, nur aus den Berichten der Zeitgenossen⁶¹ erfahren wir, dass die Reden von Albach zu dieser Zeit immer radikaler werden. Das Tagebuch von Albach, dessen Titel: *Denkwürdigkeiten meines Lebens*⁶² viel versprechend klingt, könnte sicherlich auch im Bezug zu dieser Zeit vieles verraten, das Tagebuch ist aber verschwunden. Da Wilhelm Kurtz darüber berichtet, dass er das Tagebuch um 1855 noch gesehen hat⁶³, können wir ziemlich sicher sein, dass Pater Stanislaus dieses im Gegensatz zu seiner Korrespondenz nicht vernichtet hat.

Albach war eindeutig von der Idee der Revolution hingerissen. Nach der Niederlage kommen keine schöne Zeiten auf die Brüder; in dem Hof des Klosters werden Galgen aufgestellt, auch Albach erhält Bedrohungen. Am 16ten Oktober 1850 schreibt Albach an Széchenyi:

⁵⁶ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 24.

⁵⁷ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 258.

⁵⁸ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1936. Bd. V. /Fontes H.H.Ae.R./ 217.

⁵⁹ KISS, E.: *Tűzesóvák a magyar égen*. = Ifjúság (Szombathely) Jg.8. Nr.3. 218.

⁶⁰ Vg.: PULSZKY, F.: *Életem és korom*. Bp. 1880. 177.

⁶¹ Pulszky F. I. Széchenyi

⁶² Vg.: PROBST, F.: *Stanislaus Albach...* = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimatblätter, 41.

⁶³ Vg.: KURTZ, V.: *Albach József Szaniszló*. = Képes Újság 1865. Nr. 17.

Mein theuerster verehrter Graf!

Ja, Ungarn ist schwer und schmerzlich getroffen, es blutet aus tausend Wunden, es hat tausend grauvolle Anblicke vor sich, und einer der grauvollsten ist das trübe Geschick eines seiner edelsten Söhne, seines unvergesslichen Grafen Széchenyi [...]⁶⁴

Nach 1850 wird Albach immer kränklicher, und erfüllt das Schicksal der mit Absicht Vergessenen, das Schicksal deren, die zu gross sind, um zu Lebzeiten verehrt zu werden. In der Hauschronik steht: P. Albach sei am 21ten November 1853 „pie“, das heißt fromm, also gottselig gestorben.⁶⁵ Im Totenbuch des Klosters zum hl. Michael ist kurz zu lesen: „P. Stanislaus Albach, ständiger Provinzrat, emerierter Prediger, der berühmte Verkünder des Wortes Gottes im Lande, in seinem 59 Lebensjahr und 43 Ordensjahr in Eisenstadt.“⁶⁶

„Nur von alten Weibern wurde er zum Grab begleitet“.⁶⁷ Die Nachricht seines Todes wurde durch seinen Orden nicht, nur von einem Buchhändler (Müller) in zwei Sprachen (Deutsch–Ungarisch) bekanntgegeben. Nach seinem Tod ist ein kurzer Necrolog⁶⁸ über ihn erschienen. Am 26sten November wurde für ihn in der innern Stadtpfarrkirche zu Pest eine Messe zelebriert. Der Mozart–Messe wohnten Viele bei.

In ihm ging ein reicher, in schweren Leiden und harten Seelenkämpfen geprüfter Geist, ein edles, für alles Wahre, Gute und Große hochbegeistertes, liebwarmes Herz der Welt verloren, aber das Gedächtnis dieses Franziskaners, der als leuchtendes Meteor am Himmel seiner Zeit und seines Vaterlandes glänzte, wird nicht untergehen [...], so wenig, wie der Geistessame, den er ausgestreut, zu Ernte einer bessern Zukunft.⁶⁹

Bibliographie

- ALBACH, J. S.: *Über menschliche Unzufriedenheit*. Gesprochen in der Ordens – Kirche der E. E. W. W. Dominikaner zu Ödenburg am dritten Tage in der Bittwoche von J. S. A. Priester aus d. Ord. des h. Franz von Assisi. Eisenstadt, 1825. 30 S.
- ALBACH, J. S.: I. *Was ist der Ablass?* II. *Ist es der Mühe werth, selben zu gewinnen?* Beantwortet bei Gelegenheit des feyerlichen Jubiläums 1826 zu Pesth in der innern Stadtpfarrkirche von J. Stanislaus ALBACH, Priester aus dem Orden des h. Franz von Assisi. Pest, 1826. 59 S.
- ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*. In: *Predigten*. Von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz v. Assisi. Pesth: Im Verlage bei Buchhändler Müller, 1831. 425 S.

⁶⁴ BÁRTFAI SZABÓ, L.: *Adatok gr. Széchenyi István...* Bp. 1943. Bd. 2. 725–726.

⁶⁵ Vg.: WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977. Sonderheft

⁶⁶ WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977, Sonderheft

⁶⁷ PROBST, F.: *Stanislaus Albach...* = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimatblätter, 37.

⁶⁸ Der Necrolog ist in der ungarischen Zeitung *Pesti Napló*, in dem Teil *Élet és Tudomány* erschienen.

⁶⁹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 408.

- ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn*. Zum Unterrichte für Kinder. Nebst einem vierfachen Anhang für Erwachsene; betreffend die Grösse, Volkszahl und Schulanstalten der Gespanschaften, Städte und vorzüglichsten Marckflecken des Reiches, sammt einer Übersicht der Klösteranzahl desselben. Zusammengetragen von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz von Assisi. Pesth: Müller, 1834. 207 S.
- ALBACH, J. S.: *Kurze mathematische, physische und politische Geographie*. Als Einleitung zur Erdbeschreibung überhaupt, und besonders zur Geographie von Ungarn. Zum Unterrichte für Kinder zusammengetragen von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des H. Franz von Assisi. Mit einer Kupfertafel. Pesth: Müller, 1834. 84 S.
- ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Ein Wort der Stärkung und des Trostes, geschöpft am Kreuze Jesu, und gesprochen am zweiten Tage der Ostern (16. April 1838) zunächst an Jene, die durch die Überschwemmung der kön. ungarischen Freistädte Ofen und Pesth im März desselben Jahres zu Schaden gekommen sind. Dabei als Anhang eine kurze Schilderung des Ereignisses, zur bleibenden Erinnerung an das Erlebte auch in späteren Jahren. Von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz v. Assisi. Der Ertrag ist für die Venunglückten bestimmt. Pesth: Müller, 1838. 27 S. 66 S.
- ALBACH J. S.: *Heilige Anklänge*. Gebete für katholische Christen von J. S. Albach Priester aus dem Orden des heil. Franz v. Assisi. Zehnte nach der vermehrten achten unveränderte Originalauflage. Mit sechs Stahlstichen. Pesth: Brüder A. und J. Müller, 1848. 474 S.
- BÁRTFAI SZABÓ, L.: *Adatok gr. Széchenyi István és kora történetéhez* [Daten zur Geschichte vom Grafen I. Széchenyi und seiner Zeit]. Bd. 1, Bd. 2 Budapest, (a továbbiakban: Bp.) 1943.
- CSATKAI, E.: *Albach páter, Széchenyi István gyóntatója* [Pater Albach, der Beichtvater von I. Széchenyi]. = Soproni Hírlap 25. Dez. 1941.
- HUSZÁR, I. J.: *P. Albach J. Szaniszló O.F.M.* Szeged, 1944.
- KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. In: *K. F. Művei* [Werke]. Bd. 3 Hrsg. v. Lajos AIGNER Bp. Singer és Wolfner, 1879.
- KAZINCZY, F.: *Pestre* [Nach Pest]. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929.
- KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidór és Kazinczy Ferenc közti levelezés 1822-től 1831-ig* [Korrespondenz zwischen I. G. und F. K. von 1822 bis 1831]. Hrsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860.
- KERTBENY, K. M.: *Silhouetten und Reliquien. Erinnerungen an Albach, Bettina, Grafen Louis und Calimir Bathiányi, Bém, Béranger, Delaroché, Haunau, Heine, Petöfi, Schröder-Pedrient, Széchenyi, Varmhagen, Zolückokke u. fw.* von K. M. Kertbeny. Wien und Prag, Rober und Markgraf, 1861.
- KISS, E.: *Tűzcsóvák a magyar égen* [Lichtstrahlen am ungarischen Himmel]. = Ifjúság (Szombathely) Jg. 8 Nr. 3. 218.
- KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.
- KURTZ, V.: *Albach József Szaniszló* [Joseph Stanislaus Albach]. = Képes Újság 1865. Nr. 17 *Necrolog*. = Pesti Napló. Élet és Tudomány 1853. Nr. 1120. Ödenburger Zeitung 1931. Nr. 23 3.
- PROBST, F.: *Stanislaus Albach und die geistliche Kultur Eisenstadts*. = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimathblätter
- PULSZKY, F.: *Életem és korom* [Meine Zeit, mein Leben]. Bp. 1880.
- STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26
- SZÉCHENYI, I.: *Naplók* [Tagebücher von I. Széchenyi]. Hrsg. v. Gyula VISZOTA. Bp. Bd. I. 1925. Bd. II. 1926. Bd. III. 1932. Bd. IV. 1934. Bd. V. 1936. /Fontes H.H.Ae.R./
- SZÉCHENYI, I.: *Döblingi irodalmi hagyatéka* [Lit. Nachlass von Széchenyi]. Bd. I–III. Hrsg. v. Árpád KÁROLYI. Bp. 1921.
- SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái* [Leben und Werke ungarischer Schriftsteller]. Bp. 1981.
- WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM*. = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt 1977. Sonderheft
- ZADJELI SLACHTA, E.: *Soproni naplója*. [Ödenburger Tagebuch von E. Zadjeli Slachta]. Hrsg. v. Endre CSATKAI. Sopron: Soproni Városszépítő Egyesület 1943.

HILDEGARD STIFT

Joseph Stanislaus Albach

A tanulmány tárgya Joseph Stanislaus Albach (1795–1853), a magyar reformkor egyik legnagyobb hatású ferences hitszónokának bemutatása.

Albach 1825-ben „világító meteorként” (Farkas Szerafin) tűnt fel a magyar kultúra és egyháztörténet egén. Ebben az évben helyezték Pater Stanislaust, már mint jóhírű szónokot Pestre, ahol 13 éven keresztül vasárnapról-vasárnapra csodálatos német nyelvű beszédekkel vonzotta a korabeli társadalom széles rétegeit, arisztokratákat és polgárokat, magyarokat és nem magyarokat, katolikusokat és protestánsokat az Alkantari Szent Péterről elnevezett belvárosi ferences templomba.

Hallgatóságában megtaláljuk Széchenyi Istvánt, akinek rövid időn belül legfőbb bizalmasa és gyóntatója lesz, Kazinczy Ferencet, aki több írásában elismerően szól Albach költői nyelvéről, Deák Ferencet és Pulszky Ferencet, a zsidó rabbit, aki maga is híres szónok, a protestáns Maria Dorothea hercegnőt és a naplója révén elhíresült polgárleányt, Slachta Etelkát.

1825-től kezdve 1838-ig folyamatosan jelentek meg nyomtatásban Albach munkái, leghíresebb ezek közül az először 1831-ben kiadott prédikációs kötete és *Szent Hangzatok* címen magyarul is megjelent imakönyve, amelyet 5 nyelvre fordítottak le és több mint hússzor jelentettek meg.

Albach színes, sokoldalú, rendkívül széles érdeklődési körű személyiség. Egyházi szónoklatai mellett kiemelkedőt alkotott természettudományos területeken is. Botanikai és mineralógiai tevékenysége mellett zenével is foglalkozott, zongorázott és komponált, tiszteletteljes és baráti viszony fűzte Liszt Ferenchez.

Az 1838-as nagy árvíz után Albachot beszédei radikalizálódása miatt elhelyezték Pestről. A magyar arisztokrácia minden közbenjárása és tiltakozása ellenére Albach Eisenstadtba került, ahol 1840 után már kizárólag a természettudományos munkának szentelte életét.

1853-ban elfeledetten és magányosan halt meg, csupán egy rövid nekrológ emlékezik róla a *Pesti Napló* hasábjain.

Farkas Szerafin szavaival azonban:

Albach világító meteorként csillogott kora és hazája egén és szelleme nem tűnik el [...], nem tűnik el, ahogy az a szellemi mag sem, melyet egy jobb jövő számára elvetett.

KÖZLEMÉNYEK

Műfaji-formai kezdemények a pálos írásbeliségben. A pálos rend kialakulásának évszázadában a pécsi, a veszprémi és az egri egyházmegye remetái keresték közös életük szabályozásának a lehetőségét. A keresés egyik mozzanataként a 13. század végén András egri püspöktől kaptak szabályokat. Kevéssel utóbb Gentilis bíboros, pápai követ engedélyezte számukra az augustinusi regula követését (vö. KRISTÓ szerk. 1994: 524). A továbbiakban ez a regula szabott irányt a rendtagok életének, tevékenységének.

A szellemi művelődés szolgálatában elért eredményeiket érzékelteti írásbeliségük néhány irodalmi és irodalomtudományi mozzanata, különös tekintettel azokra, amelyek – kialakult vagy kialakulóban levő hagyományok sorába illeszkedve – műfaji-formai vonatkozásban maguk is hagyományteremtő szerepet vállaltak.

Mielőtt azonban a jelzett mozzanatokra rátérnék, engedtessek meg, hogy egy másik szerzetesrend méltán híressé vált képviselőjének, a Karthauzi Névtelennek a kódexéből idézzek egy viszonylag hosszabb részletet:

(...) Vala Diósgyőrben egy magabíró porkoláb, kinek Imre vala neve, vámosi vajda fia. Mikoron ugyanottan való kalastrombéli öseket nagy erősen háborgatná, szolgáljakat levervén és ennen magokat fenyegetvén, barmok fiait is levágatván, látván az szegén konvent, hogy soha meg nem szénnék róla, esdének az Úristenhez és szent ösējökhöz könyörögvén, hogy segítenék meg őket. Íme, nem feledtetének el az ő könyörgésekben. Dicsőséges Szent Pál ösenk neki jelenék, az kegyetlenek, ágyában fekvén, nagy szép vén ember képében, fejér palástjában, és egy mankót tartván ő kezében, úgy mint szomorú színnel tekintvén öreája, és monda: „Alussz-é, te kegyetlen? Ó, te gonosz napja fogyott, mire gyötröd, kínozod az én fiaimat? Higgyed, hogy bosszúállatlan el nem múlatod, de ezennel ennen kezemmel eleget vészök, és végnapodon örökké el kell vesznöd.” Azt megmondván, annyéra kasztigálá őtet, míg nem megemészté, amit ett vala, és elenyészék előle. Az nyavalyás ember kedég felszököllék ágyából, és nagy üvöltést, kiáltást kezdte tenni úgy, hogy az egész udvar mind feltámadá. És nagy csodálattal megbeszélé önekik, mint járt volna, és megmutogatván önekik mind hátát, vállait, miképpen felszakadoztak vóna az vereségben (...) Annak utána nem sok idő elmúlván, az hadba vesze, kinek még az testét sem tudhaták, hova lett vóna el (MADAS-KLANICZAY 2001: 366).

A pálosok ismertségét, idézettségét tanúsító példázat a magabíró (azaz öntelt) diósgyőri porkoláb kasztigálásáról (azaz megveretéséről) és kárhozatra meneteléről nemcsak az elégtételszerzés egyfajta vágyképét festi, hanem a rend történelmileg igazolható megbecsülésére is utal. Ez az anyagiakban is kifejezésre jutó megbecsülés tette lehetővé a rend legtehetségesebb tagjai számára a latin és magyar nyelvű írásbeliség értéksiholó művelését.

A magyarországi latin és magyar nyelvű irodalom, valamint a magyarországi irodalomtudomány történetében egyként számottevő és nem egy vonatkozásban úttörő szerepet játszik Gyöngyösi Ger-

gely néhai pálos rendfőnök és *Vitae fratrum heremitarum ordinis fratrum Sancti Pauli primi heremitaie* című befejezetlen rendtörténeti munkája a 16. század első évtizedeiből, amelynek anyaggyűjtését más rendtársak kezdték meg, s amelynek folytatására Gyöngyösi halála után megint csak más rendtársak vállalkoztak.

A rendtörténet másoktól származó folytatásából tudjuk, hogy Gyöngyösi Gergely, akit 1520-ban választottak generális előljárónak, a tudományok baccalaureusa volt. Erre a közlésre alapozva véli a kutatás azonosíthatónak Gyöngyösit azzal a Gregorius Benedicti de Gniges-szel, akit 1493-ban írtak be a krakkói egyetem anyakönyvébe (vö. TARNAI 1984: 198).

A *Vitae fratrum...* Gyöngyösitől származó része fejezetekre tagolható egységes műnek, egyidejűleg azonban többé-kevésbé egységes keretbe foglalt írások sorozatának is tekinthető. Irodalmi igényessége és irodalomtudományi vonatkozásai folytán külön említést érdemel eme írások közül a *Vitae fratrum...* előszava, Bátori László pálos írástudó és Szombathelyi Tamás generális előljáró portréja – vagyis az a két részlet, amely személyhez forduló fogalmazásából következően valószínűleg „más összefüggésből került át a rendtörténetbe” (TARNAI 1984: 202) –, valamint a Csanádi Adalbertől rajzolt portré keretében a jeles pálos költő irodalomelméleti vonatkozású levele és két himnusza. A Bátori- és a Csanádi-portré irodalomtörténeti utalásai további művek említését, adott esetben azok azonosítását is lehetővé teszik.

A Gyöngyösi-féle rendtörténet irodalomtörténeti adatainak egyik csoportja Bátori Lászlót állítja elének, akiről az adatközlő tudatja, hogy a 15. század derekán „az egész Bibliát és sok szentnek az életét megírta magyarul” (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 139). Ezt a közlést egészíti ki, árnyalja, netalán pontosítja a rendtörténet egy régi másolatára hivatkozó, 18. századi feljegyzés Bátori Lászlónak a Biblia szövegéhez írott magyar nyelvű magyarázatairól. Tény, hogy Bátorinak a magyar nyelvű írásbeliség és általában a magyar nyelvű kultúra céljait szolgáló művei nem maradtak az utókorra. Magyar nyelvű Biblia-magyarázatából ránk maradt mégis – sajátos módon latin fordításban – az említett feljegyzést hitelesítő néhány mondat, éppen a *Vitae fratrum...* lapjain (vö. NEMESKÜRTY szerk. 1990: 62). Ezeket a mondatokat tehát kétszeres fordításban, azaz magyarra „visszafordítva” idézhetem:

Kedveseim, készítsétek föl szíveteket a küzdelemre, és mindenben jövevénynek tekintétek magatokat a földön. Nézzétek csak az idő változékonyságát és a világ bizonytalanságát. Mert aki elad, olyan, mint aki menekül, és aki vesz, mintha attól félne, hogy tönkremegy. Aki kereskedik, mintha nem nyerne, aki épít, mintha nem szándékozna benne lakni, aki vet, mintha nem aratna, és így aki szőlőt metsz, mintha nem akarna szüretelni, akik házasodnak, mintha fiakat nem akarnának, és akik nem házasodnak, mintha özvegyek volnának (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 138).

A fenti ihletett sorok változó idők elbizonytalanító körülményei között vélhetően bármikor tükröt tartanak, tarthatnak bárki eszmélnedni, eligazodni kívánó elé.

A rendtörténet irodalomtörténeti adatainak másik csoportját a kis termetű Csanádi Adalbert testvéréről szóló fejezet tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy Csanádi Adalbert „igen ékesszóló előadó és prédikátor volt”, aki „Remete Szent Pál dicséretéről több beszédet gyűjtött össze”, s aki Remete Szent Pál életét „heroikus mértékben”, azaz hexameterekben is megírta. Gyöngyösi jellemzése szerint: „Ő volt (...) az akkor élt szónokok között a műveltebb, ékebben beszélő és a kiválóbb” (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 203; 215).

A fejezet betétjeként Csanádi Adalbertnek János generális előljáró-helyetteshez intézett levele, a levél függelékeként pedig – amint már jeleztem – két latin nyelvű himnusza olvasható. A levél tudatja, hogy Csanádi a két himnuszt 1513-ban fogalmazta, s a levél mellékleteként történő elküldés céljából szövegüket 1515-ben csiszolta. Ugyancsak a levélből tudjuk meg, hogy Csanádi népnyelven, azaz magyarul megírta Krisztus szenvedéstörténetét is, mégpedig „a szillabusoknak azon száma

szerint" (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 207), amely a „Philomena” címen említett ének jellemzője. Csanádi magyar nyelvű költeménye nem maradt ránk. Gyöngyösi egyébként „heroikus mértékben” írt, latin nyelvű alkotásáról is úgy tudta, hogy azt, a személyét és munkásságát ért támadások miatt, a pálos költő elkeseredésében a tűzre vetette. A mű megsemmisülését illetően a rendtörténeti fejezet szerzője, szerencsére, tévedett. Tudjuk ugyanis, hogy Csanádinak Remete Szent Pál átvitelének ünnepére hexameterekben és egy másik klasszikus versformában írott zsolozsmáját a pálos breviáriumok megőrizték.

A rendtörténetbe mint egészebe illeszkedő, önállóan is számba vehető írások közül Gyöngyösi Gergely előszavát nem hagyhatom említés nélkül.

Az előszó indítása korai magyarországi oklevelek arengájához kapcsolódik. Első, eredetiben fennmaradt, hiteles oklevelünköből, az 1055. évi „Tihanyi alapítólevél”-ből idézek:

Minthogy némely halandók (...) könnyelműen a feledésnek adták át, amit láttak és hallottak, ezért a tudósok, bölcselők s atyáink (...) rájöttek, hogy amit az emberi nem fia helyesen elhatároztak, azt a mindig szorgalmas írnokok keze által betűk emlékezetére bízzák (...) (Holub József és Érszegi Géza fordítása; GYÖRFFY szerk. 1997: 106).

Idézhetem, természetesen, III. Béla 1181. évi ismert oklevelének a fentiekkel egybecsengő szavait is:

Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében (...) az elmúlt dolgok emlékezetének helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak (...) (Kumorovitz L. Bernát fordítása; GYÖRFFY szerk. 1997: 140).

A rendtörténetet bevezető sorok, azonos formula változataként, mindkét előbbi idézettel összefüggésbe hozhatók:

Minthogy az idő múlandósága nem engedi meg, hogy emlékeink kincsesládáit sokáig megőrizzük, mert mindnyájunkat elragad a halál, ezért régi szokás az eseményeket az írás tartósságára bízni, nehogy az elmúlt idők történetét nem ismerő kor bizonytalanul tévelyegjen (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 29).

A hagyományokra visszautaló mozzanatai mellett a Gyöngyösi-féle előszó több eleme is új hagyományok megteremtésének/meggyökereztetésének az irányába hat. Ilyen például a rendtörténet forráskutatói megalapozásában, valamint a mű szerzőségének vállalásában megnyilatkozó öntudat.

A szerzői öntudat kifejezésénél is figyelemre méltóbb azonban az előszónak az a részlete, amelyben Gyöngyösi Gergely az írásművekkel kapcsolatos elvárásait fogalmazza meg:

(...) Midőn a testvérek, de főleg a rendfőnökök életét írtam, némely felmerülő problémával késő éjszakába nyúlva lámpa fényénél foglalkoztam, hogy olvasóimat ne csak az elbeszélések változatosságával gyönyörködtessem, és Teremtőjüket szentjeiben csodáltassam, hanem ragyogó és dicső példájukkal az erények csúcsaira fölvezessem, és a tökéletesség állapotára ösztönözzem (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 29).

Mindenképpen sokatmondó az a tény, hogy Gyöngyösi a művel kapcsolatos elvárások között kitüntetett helyen említi a gyönyörködtetést, s ennek megvalósításában a változatosságnak tulajdonít kiemelkedő szerepet. A változatosság pedig, művének tanúsága szerint, egyként lehet műfaji és formai, akár versformai is.

Az elméleti vonatkozású előszóval társítható Csanádi Adalbertnek a róla szóló fejezetbe iktatott levele is, amelyben – mint fentebb olvashattuk – a szerző a maga korában egyedülálló tudatossággal utal népnyelven írott passiójának versmértékére.

A levél után beiktatott két himnusz nemzetközi hagyományok folytatójaként vállalt kezdeményező szerepet a rímes versformák magyarországi meggyökereztetésében.

Aquinói Szent Tamás „Pange, lingua, gloriosi...” kezdetű ismert himnuszához kapcsolódik, annak kezdő szavait is megismétli Csanádinak a Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére készült éneke:

Pange, lingua, virginalis / uteri praeconium, / quem ingressus Rex caelorum / formam
sumpsit hominum, / et peperit sine viro / Virgo Mater filium.
(MADAS szerk. 1992: 270)

Zengjed, nyelv, a szüzi méhnek / angyali dicséretét, / melybe szállva ég Királya / formát öltött, emberét, / és megszülte férfi nélkül / Szűzanyánk a gyermekét.
(Csonka Ferenc fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 207)

Azonos formában készült Csanádinak az angyalokról szóló himnusza is:

In superna regione / caelorum militia / gaudet Dei visione, / et firma in gratia / laudat
Deum, et aeterna / perfruitur gloria.
(MADAS szerk. 1992: 271)

A mennyeknek országában / égieknek serege / örvend Isten látásának, / s kegyelmének részese, / s tart örökké dicsőségük: / az Isten dicsérete.
(Csonka Ferenc fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 209)

A Gyöngyösitől elveszettnek hitt latin nyelvű verses zsolozsma a valóban elveszett magyar nyelvű verses szenvedéstörténettel együtt egy sajátos, két nyelven szóló költői életmű körvonalait sejteti.

Mint fentebb jeleztem, a zsolozsma részint hexameterekben, részint pedig egy klasszikus strófaformában, nevezetesen szapphói strófákban készült.

Hexameterekben szólalnak meg az antifónák, responzóriumok, verzusok, például az első vesperás antifónája:

Inclite confessor Christi, sanctissime Paule, / quo duce perfectis patuere silentia ruris, /
fac, pateant humili caelestia limina plebi, / quae tibi condignos depromit laudis honores.
(MADAS szerk. 1992: 292)

Ó, te dicsőséges hitvalló, Pál, ki vezérlesz / minket a szent élet ragyogó szép tájain
egyre, / kérd, hogy az égi kapuk megnyílnak egykor a népnek, / mely tisztel téged,
nevedet nagy dicséssel övezve.
(Csanád Béla fordítása; MADAS–KLÁNICZAY 2001: 343)

A verses zsolozsma két himnuszának szapphói strófaformája nem példa nélküli magyarországi viszonylatban sem, a zsolozsma ritmikáját azonban mindenképpen változatosabbá, kifejezőbbé teszi.

Íme, az első himnusz első szakasza latinul, majd első, harmadik és ötödik szakasza magyar fordításban:

Inclitos Pauli recolens honores / concinat laudes populus fidelis, / atque caelestes
resonant canoro / carmine cives.
(MADAS szerk. 1992: 293)

Buzgó énekünk szava Pált dalolja, / együtt zeng velünk a hívők csapatja / és dicsérik
 őt a nagy ég lakói / tiszta dalokkal. // (...) Jézus Krisztusért odahagyta kincsét, / drága
 otthonát, szeretett hazáját, / Istenért akart egyedül csak élni / távoli tájon. // (...)
 Ő vezette a remetétet ősi / barlangok mélyén, hol az Úrnak éltek / egyszerű szívvel,
 hogy elérhessék az / égi hazát majd.
 (Csanád Béla fordítása; MADAS-KLANICZAY 2001: 345, 347)

A második himnusznak latinul az ötödik, magyar fordításban pedig az ötödik-hatodik szakaszát idézem:

Inde post vitae varios labores / inter orandum moribunda membra / spiritus linquens
 meritis coruscans / astra petebat.
 (MADAS szerk. 1992: 297)

Dolgos életét amidőn bevégzé, / imádság közben a halandó testet / lelke elhagyván, sok
 erénnyel ékes / szent megy a mennybe. // Szembe jönnek már az egek lakói, / és a pró-
 féták kara elkiséri, / fényes angyalok viszik énekelve / mennyei várba.
 (Csanád Béla fordítása; MADAS-KLANICZAY 2001: 357)

Magyarországi viszonylatban latin nyelven korábban Janus Pannonius írt szapphói strófákat egy Henrik nevű germán költőnek címezve (vö. JANUS PANNONIUS 1987: 240–243). A 16. században nagy számú „magyar szapphikus” is készült. Olyan versek, illetve énekek ezek, amelyeknek első három sorát az ötödik szótag után következetesen metszet tagolja. Baranyai Pálnak „Az tékozló fiúról” szóló, 1545-ben írt éneke már az időmérték érvényesítésének feltételezhető szándékáról tanúskodik (VARJAS szerk. 1979: 509–520). Utolsó előtti strófájának utolsó előtti, ténylegesen időmértékes sora így hangzik:

Csak te ő hozzá vigyed az te lelked.
 – U – – – / U U – U – –

27. és 37. szakaszának záró sorai mintha az adoniszai metrumra való rátalálás örömét jeleznék. Erre vall az a tény, hogy a két sor csak a 'mulatás' szó ragjában tér el egymástól:

Nagy mulatásnak. – Nagy mulatásban.

Hibátlan lejtésű szapphói strófákban több mint két évszázad múltán a „Békesség-óhajtás” pálos költője, a „magyar Horácnak” nevezett Virág Benedek szólalt meg:

Szállj le felséges palotád egéből, / Béke! mennyeknek koronás leánya! / Szállj le, s
 Európánk mezején jelenj meg / Már valahára!
 (MEZEI szerk. 1983: 774–775)

A Csanádi levelében említett magyar nyelvű verssel kapcsolatban a kutatás arra a feltevésre jutott, hogy tematikai és ritmikai mintája Szent Anzelm „Egy jámbor lélek verse Krisztus Urunk életútjáról” című alkotása (vö. GYÖNGYÖSI 1983: 309–328), amely Hadnagy Bálint pálos szerző Remete Szent Pál csodáiról összeállított könyvében olvasható. Szent Anzelm verse vágánssorokban készült. Valószínűleg vágánssorokban írta magyar nyelvű versét Csanádi Adalbert is. Sorai így hát egybecsenghetnek a Tétémi Pál nagyvázsonyi vikárius keze vonását is viselő Peer-kódex egyik szövegének soraival, amelyek verses formában szólaltattak meg egy tévesen Beda Venerabilisnak tulajdonított prózai imádságot:

Áldott Krisztus keresztfán hét ígét megmonda, / Bínes népek példáját kiáltani hagyja.
/ Krisztus testamentomba ez földön marada, / Írást róla mint íra bódog doktor, Béda.
(KACSKOVICS-REMÉNYI – OSZKÓ szerk. 2000: 194–195)

A rendtörténet Bátoriról szóló fejezetéből és Csanádi Adalbertnek a rendtörténetbe foglalt leveleiből egyaránt arra következtethetünk, hogy a pálos rendben a középkori írásbeliségnek számottevő műhelyei működtek. Ezek a műhelyek nem tekinthetők egyszemélyesnek még akkor sem, ha ténylegesen egy-egy kiemelkedő személyiség körül szerveződtek. Magát Gyöngyösi Gergelyt is egy ilyen műhely élén álló személyiségnek tételezhetjük, hiszen írásművei a rendi igényektől függetlenül nem jöhettek volna létre.

Hadd említsem itt külön nyomatékkal Gyöngyösi Gergely 1515-ben készült „Directorium”-át, amelynek tizenegyedik, retorikai fejezete szónokoknak szóló utasításokat tartalmaz (vö. TARNAI – CSETRI szerk. 1981: 27–29). A szerző művében a többi közt arra inti társait, hogy amikor szólnak, mindig figyeljenek a körülményekre, arra, hogy mit, miért, kinek, hol, mikor és hogyan mondanak.

A rendtörténethez visszakanyarodva, annak egyik fejezetét – az anakronizmus kockázatát is vállalva – a lélektani realizmus korai előzményeként említhetem. Szombathelyi Tamás generális előljáró betegségéről és haláláról szól ez a rész. Leírja a betegség testi és lelki tüneteit, a beteg kényszerű magatartását, szenvedések okozta nyűgösségét, azt, ahogyan fájdalomtól gyötörve alaposan megnehezíti az őt odaadón ápoló rendtársak dolgát. A Szombathelyi Tamásról szóló fejezet párbeszédekkel élénkített részletét idézem:

(...) Mégis mindannyiszor, ahányszor súlyosabb fájdalom érte, elfeledkezve önmagáról, néha kétségbeesett szavakban tört ki (...) Amikor ezeket a kísértéseket láttam, Salamont idéztem. „Mert megfenyíti az Úr, akit szeret, s megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.” Akkor ő így szólt:

– Az én ostromozásom most kezdődött, és sohasem ér véget.

Amikor másnap is gyötrődött, panaszkodott, hogy Isten nem őt hallgatja meg, pedig mindig kérte, hogy senkinek se legyen terhére. Akkor azt mondtam neki:

– Rendfőnökséged alatt te sem hallgattad meg a testvérek minden kérését. – Hozzáfüztem az Úr mondását: – Ha valamit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.

Azt felelte:

– Ezek csak szavak, és semmi hatásuk nincs. – Harmadszor így beszélt: – Senki sincs nyomorultabb a világon nálánál. Ámde én akkor így szóltam:

– Fehéregyházáról jövet országúton láttam egy szegényt, mezítelenül és betegen a földön fekvő, és körös-körül hóval volt borítva. Mellette senki sem állt, és senki sem takarta be, szavait senki sem hallgatta meg, mégsem tört össze, és nem beszélt türelmetlenül (...)

Ezeket hallva nagy zokogva kérte, hogy gyóntassam meg, majd oldozzam föl. Ettől kezdve gyakran mondogatta, hogy a káromló szavakat nem akarattal mondta, hanem az ördög kísértésére és a kifárasztott testnek a nagy fájdalomából. Akkor a teremtő és megváltó kegyes Jézus (...) a különféle szorongatásokban (...) kipróbált atyát ennek a testnek a börtönéből kiszabadítani kegyes volt, és mint hisszük, örvendező angyalokkal a mennyországba vitette.

(Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 179–180)

Pálos műhelyben, a nagyvázsonyi kolostorban készült, a kolostoralapító felesége, illetve özvegye, Kinizsiné Magyar Benigna használatára, a Festetics- és a Czech-kódex. Az 1494 előtti Festetics-kódex szövegei közt kiemelkedő helyet foglal el Petrarca hét bűnbánati zsoltárának költői fordulatokkal teljes, prózai magyarázata. Az első bűnbánati zsoltár elejéről idézek:

Jaj nékem, mert haragossá énellemem töttem én Megváltómat, és ő tervényét ke-
 méniséggel elmúlattam! Igaz utat akaratom szerint elhattam, és az járatlan utakon
 messze és szélesen forgottam. Minden darabosokat és belhatatlanokat általjártam, és
 mindenütt muka és nyavalya (...) Mast azért mit tegyek? Ennyi veszedelmekben
 hová forduljak? Én ifjúságomnak reménségi mind elestenek, és löttem tengerbe ve-
 szőthöz hasonlatos, ki jószága elvesztése után mezejtelen kiűsz (...) Hittem, hogy
 ifjúságnak ékes tévelgeni, és utat kevettem, valahová engemet viselt hertelenség (...)
 Mast az gonosz szokás az ő ünét megkéri és erővel elvonszja. Hejában ellene akarot.
 Hová fussak, nincsen utam! És én megketeztettem, és én megmenekedésem igen tá-
 vol. Meghaljak én bínembe, ha nékem segejtség nem jevend onnag felyöl. Nem ér-
 demlettem, én vallom, de Te, Uram, irgalmazj, és teríts ki kezedet elveszőnek. És
 megemlékeznén te ígéretidről, szabadíts meg engemet pokolnak torkiból (...)
 (N. ABAFFY szerk. 1996: 365–367, 370–371)

Gyémánként ragyognak az 1513-ban készült Czech-kódexben a brabanti Arnulphus de
 Lovanio „Salve mundi salutare...” kezdetű éneke nyomán magyarított, tévesen Szent Bernátnak
 tulajdonított sorok (vö. HORVÁTH éd. 1992: 620–621).

A szakirodalom megállapítása szerint a magyar szöveg, képeinek élénksége és a benne érvénye-
 sülő gondolatritmus folytán, költőiségben meghaladja mintáját (vö. N. ABAFFY szerk. 1990: VII).
 Méltán tekinthetjük tehát eredeti magyar versnek, amelynek több részlete a kor közköltészetével
 és a népköltéssel való termékeny kölcsönhatásban született.

Virágénekként idézhető a következő négy sora:

Nyljék szíved mint szép rózsza, / ki illatját távul adja, / én lelkömvvel eggyé légyön, /
 hogy én szívem megszépüljön.
 (N. ABAFFY szerk. 1990: 51)

A részlet virághasonlata és ismétlései mellett alliterációira érdemes figyelnünk.

Az alábbi részletben is több alliterációt, valamint négy szótagra terjedő alliterációs rímetek találunk:

Ím, jelönik te szerelmed, / mert mezételen te szent mellyed, / ki dicső és idvözleendő,
 / nagy félelmelel illetendő, / ki szentháromságnak széki, / nagy szerelmnek jelős helye,
 / erőtlennek erőssége, / félelmesnek békőssége, / fáradtaknak jó szállása, / szegé-
 nyeknek nagy bév háza.
 (N. ABAFFY szerk. 1990: 49)

A részletet záró, erőtlenekeket, megfáradtakat, szegényeket biztató sorok olyan bensőséges han-
 gulatot árasztanak, mintha csak az ismert, „Erdő mellett estvéledtem...” kezdetű bujdosóénekekben
 felcsendülő fohász meghallgattatásáról tanúskodnának:

Én Istenem, adjál szállást, / Mert meguntam a járkálást (...)
 (KIRÁLY et al. szerk. 1979: 95)

A Czech-kódexbeli vers fent idézett részletében nem „hibátlan” sem a felező nyolcasok, sem
 pedig a rímek rendje. Amit azonban hibának vélhetnénk, az könnyűszerrel kijavítható lett volna.
 A körülmény, hogy javításukra nem került sor, nem feltétlenül szövegromlásra, hanem a kor más-
 fajta versigényére vall. Arra tehát, hogy a szigorúan kötött ütemhangsúlyos versforma a 16. század
 elején még csak kialakulóban volt.

Nemcsak alliterációkkal, félsorrímekkel és szuggesztív felsorolással, hanem hibátlanul sorjázó
 felező nyolcasokkal éri el hatását a következő versrészlet, amelyben az „Énekek éneké”-hez ha-
 sonlóan a szerelmi és az istenes költészet jellemzői elválaszthatatlanul összefonódnak:

Én szeretöm, hozzám hajolj, / megvizgasztlj, és nekem szólj, / kérlek, neköm az szót
mondjad, / hogy bínömet megbocsáttad. / Keményödött szegény johom, / lám, nem
tudok hálát adnom, / hogy imádjam teremtömet, / hogy szeressem szeretömet, / hogy
fizessem szolgálatját, / hogy háláljam szent halálát.
(N. ABAFFY szerk. 1990: 61–62)

Az idézett sorokban megnyilvánuló, bibliai ihletésű összefonódás – és ez a tény a pálos írásbeliség
s általában a kódexirodalom műfaji-formai kezdeményeinek szerepétől, hatásának tovább gyűrűzéséről
is sokat mond – több mint négyszáz év elteltével Dsida Jenő költészetében, közelebbről *Angyalok
citeráján* című kötetében vált ismét fontos szövegszervező erővé (vö. KABÁN 2004).

Szövegkiadások

- GYÖNGYÖSI 1983 GYÖNGYÖSI Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Árva Vince (próza) és Csonka Ferenc (vers) fordítása. (Csanádi Adalbert verses szolozsmáját Csanád Béla fordította.) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. /Magyar ritkaságok/
- GYÖRFFY (szerk.) 1997 GYÖRFFY György (szerk.): *Árpád-kori oklevelek. 1001–1196*. Bp., Balassi Kiadó, 1997.
- JANUS PANNONIUS 1987 JANUS PANNONIUS: *Opera omnia – Összes munkái*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp., Tankönyvkiadó, 1987.
- KACSKOVICS-REMÉNYI-OSZKÓ (szerk.) 2000 KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea–OSZKÓ Beatrix (szerk.): *Peer-kódex*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. /Régi magyar kódexek 25./
- KIRÁLY et al. (szerk.) 1979 KIRÁLY István [et al.] (szerk.): *Hét évszázad magyar versei. I*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- MADAS (szerk.) 1992 MADAS Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Bp., Tankönyvkiadó, 1992.
- MADAS–KLANICZAY (szerk.) 2001 MADAS Edit–KLANICZAY Gábor (szerk.): *Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból. II*. Bp., Osiris Kiadó, 2001. /Millenniumi történelem. Források/
- MEZEI (szerk.) 1983 MEZEI Márta (szerk.): *Magyar költők. 18. század*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. /Magyar remekírók/
- N. ABAFFY (szerk.) 1990 N. ABAFFY Csilla (szerk.): *Czech-kódex. 1513*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. /Régi magyar kódexek 4./
- N. ABAFFY (szerk.) 1996 N. ABAFFY Csilla (szerk.): *Festetics-kódex. 1494 előtt*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp., Argumentum Kiadó–Nyelvtudományi Társaság, 1996. /Régi magyar kódexek 20./
- NEMESKÜRTY (szerk.) 1990 NEMESKÜRTY István (szerk.): *Magyar Biblia-fordítások. Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

- SARBAK 2003 SARBAK Gábor: *Miracula sancti Pauli primi heremite*. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003. /ΑΓΑΘΑ, 13./
- TARNAI–CSETRI (szerk.) 1981 TARNAI Andor–CSETRI Lajos (szerk.): *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. /A magyar kritika évszázadai 1./
- VARJAS (szerk.) 1979 VARJAS Béla (szerk.): *Balassi Bálint és a 16. század költői. I*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. /Magyar remekírók/

Felhasznált szakirodalom

- HORVÁTH (éd.) 1992 HORVÁTH, Iván (éd.): 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. II*. Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992. /Ad corpus poetarum/
- KABÁN 2004 KABÁN Annamária: *Világ legszebb virága. Egy versszöveg intertextuális beágyazódása*. = Keresztény Szó (15.) 2004. 10. sz. 13–14.
- KRISTÓ (szerk.) 1994 KRISTÓ Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.
- TARNAI 1984 TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. /Irodalomtudomány és kritika/

MÓZES HUBA

Új ősnymotatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban. Legalább százötven éves adminisztrációs félreértés és néhány évtizedes ehhez csatlakozó nyilvántartási hiba következtében az Egri Főegyházmegyei Könyvtár egy igen értékes darabja elkerülte a kutatók figyelmét. A kötet három ősnymotatványt rejtett magában, amelyek négy korabeli művet tettek számunkra hozzáférhetővé.

A kötet első darabja a könyvtár leltárkönyvében a következőképpen szerepel: 3344/7002. *Tabula Alphabetica Martiniana (vulgo Lexikon). Argentina 1486. Formatum 4. Volumina 1.*¹ Sem a hajtani leltárkészítő, sem a nyomtatott katalógus összeállítója nem vette észre, hogy a mű tulajdonképpen kolligátum: nyomdai szempontból három darabnak számít, és a harmadik nyomdászati egység két művet foglal magában. Ezek az ősnymotatványok nem szerepelnek a magyarországi központi nyilvántartásban sem.²

A kolligátum első darabja:³

MARTINUS (STREPUS) POLONUS (MARTINUS OPPAVIENSIS): *Margarita seu tabula martiniana decreti*. Strassburg: typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner),

¹ Ugyanígy szerepel könyvtárunk nyomtatott katalógusában: MICHALEK Manó: *Az Egri Érsek-megyei Könyvtár szakszerű címjegyzéke*. Eger, 1893. Érseki Lyceum, 1280.

² *Catalogus incubulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur (CIH)*. Ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ. 1–2. Vol. Bp. 1970, Acad. Scient. Hung.

³ A nyomtatványok azonosításában végzett munkájáért Velencei Katalinnak (OSzK) mondok köszönetet.

die sancti Egidii confessoris. [1. Sept.] 1486. 2° 120 ff. CIH 2200, Hain 10843, BMC I. 135, BSB Ink M-232

Az első oldalon cím olvasható:

Margarita decreti seu tabula // martiniana edita per fratrem Mar//tinum ordinis penitenciarum. dni pa//pe Penitentiarium et capellanum.

Kezdő sora (incipit):

Inter alia // quecumque ad fidelium // rpi doctrinas scripta // sunt liber decretorum

A mű végén található kolofonban ez olvasható:

Explicit Margarita decreti q/uae/ Martini//niana vocat/ur/. edita p/er/ venerabilem virum fr/atr/em // Martinum ordinis p/rae/dicatorum summi ponti//ficis penitenciarium et capellanum. Impressa // Argentine Anno domini. M cccc lxxxvi // finita in die sancti Egidii c/on/fessoris.

Az egri példányból egy lap hiányzik. Új jelzete saját katalógusunkban: H. IV. 49/1. Coll. 1.

A szerző, Martinus Polonus (Martinus Strepus, Martinus Oppaviensis) a sziléziai Troppauban (latinul: Oppavia, ma Csehországban: Opava) született és dominikánus szerzetes lett. Prágában és Rómában tanult. Négy pápának is volt gyóntatója. III. Miklós pápa Gnesen érsekének nevezte ki. 1278-ban Bolognában halt meg, és itt temették el. Leghíresebb műve történeti, a pápák és a császárok története (*Chronica summorum pontificum imperatorumque*). Ennek első kiadása 1476-ban jelent meg,⁴ első nem latin kiadása 1503-ban Párizsban,⁵ majd számos nyelvre lefordították és népszerű maradt a 17. században is. Kritikai kiadását 2003-ban vehettük kézbe.⁶

A most ismertetendő mű első kiadása 1482-ben látott nyomdafestéket,⁷ majd a 16. század végéig a jogi egyetemeken használták, természetesen modern átdolgozásokban. A mű tulajdonképpen az úgynevezett *Decretum Gratiani* című egyházbírói mű repertoriumának, illetve regiszterének tekintendő. Címfordítása a bevezető mondat és a kolofon alapján: „Gyöngyszemek jogi határozatokból, vagyis a Márton féle táblák, amelyeket kiadott a dominikánus rendhez tartozó Márton testvér a pápa úr gyóntatója és káplánja.”

⁴ MARTINUS OPPAVIENSIS – RICOBALDUS FERRARIENSIS – PHILIPPUS DE BARBERIS: *Chronica summorum pontificum imperatorumque* (Incipit Cronica summo[rum] Pontificum Imperato[rum]q[ue]: Ac des septe[m] aetatibus mundi ex. s. Hieronymo: Eusebio aliisq[ue] eruditiss[im]is excerpta). Roma, Johannes Schurener, 10.II.1476 (HC 10858; BMC IV, 58; CIBN R-120; IG 2326; ISTC ir00188000)

⁵ MARTINUS OPPAVIENSIS, Trad.: Sébastien MAMEROT: *La Cronique martiniane de tous les papes qui furent jamais et finist iusques au pape alexa[n]dre derrenier decede mil cinq cens et trois/ et auccques ce les additio[n]s de plusieurs croniqueurs. Cestassaouir de messire Verneron hanoine de byege/ monseign[ne]ur le croniquer castel/ monseigneur gaguin general des mathurins & plus[ieur]s autres croniqueurs*. Paris, ca. 1503, Antoine Verard (ESTREICHER: *Bibliogr. Polska*, T. 22. 199.; *Cat. gén. des liv. impr. de la Bibl. Nat.*, T. 108. 598.)

⁶ IKAS, Wolfgang-Valentin: *Martin von Troppau (Martinus Polonus), O.P. (+ 1278) in England*. In: *Überlieferungs- und wirkungsgeschichtliche Studien zu dessen Papst- und Kaiserchronik*. Teil 1.: Wiesbaden, 2002, Reichert /Wissenschaftsverlag im Mittelalter. Bd. 40./; Teil 2.: Hannover, 2003, Hahn /Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. N.S. Bd. 19./

⁷ Speyer, ca. 1482, Peter Dach der Mittlere (HC 10834)

A *Decretum Gratiani*, azaz Grácián féle joggyűjtemény a keresztény-katolikus egyházi jog egyik legfontosabb műve, annyira, hogy a kánonjog (egyházi jog) történetében mérföldkönek tekinthető. A tudományos egyházi jog is Gratianussal kezdődik. Nemcsak magyarázatokat ad az egyes jogi paragrafusok (kánonok) mellé, hanem a jog módszerét is kialakítja. Az addig szétszórt joggyűjteményekből teljes, összefüggő gyűjteményt alakított ki s egyben meg akarta oldani az egyes törvények összefüggéseinek, ellentéteinek kérdéseit. Tehát ez a mű a mai értelemben vett egyház-jog első kézikönyve. 1140 körül készült Bolognában.

Ehhez kívánt Martinus Polonus egy mai értelemben vett tárgymutatóval hozzájárulni, hogy az praktikusán áttekinthető legyen. Ez az index maga is terjedelmes mű.

*

A kolligátum második darabja:

GUILLELMUS PARIENSIS: *Postilla super epistolas et evangelia*. Argentinae, 1. III. 1486, (Jordanus von Quedlinburg nyomdása) 2° 140 ff. GW 11957; H 8263; BSB Ink H-154; BMC I. 134; CIH – Az egri példánynak 121 lapja van meg.

A meglévő rész kezdő sorai:

Vltam bonam et // exitum beatum. Ego frater Guiller//mus sacre theologie professor mi//nimus parisius educatus. Sacrorum euange//liorum ac epistolarum de tempore diebus dominicis et san//ctis. etiam super commune apostolorum martyrum // confessorum virginum, et pro defunctis exposi//tiones in unum colligere volumen [etc.]

Kolofon:

Postilla super euan//gelia dominicalia et super euangelia de san//ctis secundum sensum litterales collecta. Explicit. // Impressa Argentine Anno domini. MCCCC // LXXXVI. finita quarta feria post festum san//cti Matthiae apostoli.

Az első sorok és a befejezés fordítása:

Boldog életet és a világból való boldog eltávozást. Én Vilmos testvér, a szent teológia professzora, a legkisebb, a Párisban nevelkedett. Az egyházi év vasárnapjaira, valamint a szentek, apostolok, vértanúk és hitvallók, szüzek, valamint az elhunytak közös misékre rendelt misék szent evangéliumok és szentleckék magyarázatai egy kötetbe összegyűjtve... és Szentbeszéd a vasárnapi evangéliumok, valamint a szentek ünnepeire rendelt evangéliumokról, betű szerinti értelemben. Nyomdai előállítás befejeződött Strassburgban az Úr 1486. esztendejében Szent Máté apostol ünnepe utáni negyedik hétköznapon.

Megjegyzendő, hogy Récsey Viktor igen fontos ősnymotatvány katalógusának⁸ 131, és 132 számai alatt a jelen műről található említés, de ezek nem azonosak a kezünkben lévő kiadással. A magyarországi központi nyilvántartásban ez a kiadás nem szerepel.

A szerzőt Jöcher már említett híres életrajzi lexikonja⁹ dominikánus szerzetesnek mondja. Párisban a Sorbonne teológia tanára volt, 1485/86-ban halt meg. Számos mű szerzője (rétorika,

⁸ RÉCSEY Viktor: *Ősnymotatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban*. Bp., 1904, Hunyadi M. Irod. Int. 52.

sermones, a hét szentségről szóló dialógusok stb.), amelyek külön külön és összegyűjtve már a 15. században Európa szinte valamennyi nyomdájában megjelentek. Összesen 206(!) 15. századi kiadás ismert műveiből. A 16. század első felében még ismerünk kiadásokat, de azután munkái aktualitásukat veszítették. Ennek ellenére összegyűjtött művei még a 17. században is megjelentek.¹⁰ Megjegyzendő, hogy a most kézben tartott műről többen állítják, hogy a szerzője Johannes Herolt (meghalt 1468-ban), és Pseudo-Guillelmus Parisiensis műnek tekinthető.¹¹

Első mondatával köszönti olvasóját. Művének célját, szerkezetét, forrásait precízen közli. Ez csaknem olyanak tűnik, mint egy mai műtől elvárt bibliográfia. Úgy látszik, hogy nem törekszik eredetiségre, elismeri, hogy kompilátor. De hiszen annak az egyszerű papnak, akinek ő szánta művét nem biztos, hogy éppen ő tudja a legjobbat nyújtani, sőt jobb, ha éppen forrásainak bemutatásával utasítja a megfelelő helyre. Nem részletesen kidolgozott művet ad olvasója kezébe, hanem bő vázlatokat, illetve tovább építendő anyagot.

Forrásai nem egyenlő értékűek. A nagy szentatyáktól kezdve korának divatos írói is megjelennek, például az a Nicolaus de Lyra, akiről saját korában azt mondták a beavatottak: „Si Lyra non lirasset, totus mundus delirasset”. Ennek a mondásnak másik változata: „Si Lyra non lirasset, Lutherus non saltasset”.

A mondás helyes értelmét felderíteni nem könnyű, mivel a líra szónak igei használata meglehetősen ritka, s nem mindig lehet lírai-költői tevékenységként értelmezni. Jelentheti például azt, amikor valaki egy előre elkészített barázdába vizet vezet.¹² Finállynál is boronálással összefüggő tevékenységet jelent.¹³ A „Salto” ige pedig elsősorban a táncolást jelentette, amely azonban nem szórakozási célú, hanem a mozdulatművészetként értelmezett tánc. Ezeket figyelembe véve, a két mondás ugyanazt jelenti, két különböző oldalról: A híres ferences szerzetes Nicolaus de Lyra nagyhatású szónok volt, és sokan a protestantizmus előfutárát látják benne. Ezt fejezi ki a latin nyelven sokkal frappánsabbnak érzett mondás: Ha Lyra nem engedte volna el a víz folyását, a világ megtévelyedt volna. A második jelentés: Ha Lyra nem engedte volna el a vizek folyását, Luther sem kezdett volna táncba.

*

Ösnyomtatványokat tartalmazó kolligátumunk harmadik egysége két különböző szerző, két különböző művét tartalmazza:

CARACCIOLUS, Robertus: *Sermones de adventu domini cum multis aliis inclusis ...* – BOLLANUS, Nicolaus: *Tracatus de conceptione Beatae Virginis Mariae*. Argentinae, Martin Schott, ca. 1485. 2° 118 ff. GW 6050; H 4471; BMC I. 95; CIH 906 Az egri példánynak hiányzik a kolofónja.

A kötet címlapja:

Sermones per adventum domini // cum multis aliis inclusis sermocio//nanti perutiles, famosissimi pre//dicatoris Maiistri Ruberti de li//cio italicis ordinis minorum. Magyarul: Az igen híres, az Itáliai Leccéből való, a Ferenc-rendhez tartozó Rubertus Mes-

⁹ JÖCHER Bd. 4. 1978.

¹⁰ Münchenben 1641–1643-ban jelentek meg Wilhelm Alvern sajtó alá rendezésében.

¹¹ A szerző életrajzának legteljesebb összefoglalását lásd a GW hivatkozott helyén (11921-től).

¹² PÁRIZ-PÁPAI: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Posonii – Cibinii, 1801, Landrer. 373 l.

¹³ FINÁLY: *A latin nyelv szótára* 1147 h

ter hitszónoknak az Úrjövetre való beszédei sok más, elmondásra igen érdemes be-
széddel együtt.

Az incipit szövege a tartalomjegyzék első mondata, s voltaképpen nem más, mint a főcímlap
szövegének változata:

Incipit tabula predicationum de adventu cristi Magistri Ruberti ordinis mi//norum
cum nonnullis aliis predicationibus in hoc libro continens. Magyarul: Itt kezdődik
Rubertus Mester Krisztus eljövételéről szóló prédikációinak tartalommutatója, amely
sok más, e könyvben lévő másféle prédikációt is tartalmaz.

Roberto Caracciolo (Roberto da Lecce) 1425-ben Leccében született, neves nemes családban.
A szerző nevének sok változata ismeretes a közhasználatban és a szakirodalomban.¹⁴ Mint a Szent
Ferenc rendjéhez tartozó hitszónok nagy hírnévre tett szert. Saját korában akkora híre volt, hogy
második Pál apostolnak mondták. A nem túl nagy Aquino város püspöke lett (1475). IV. Sixtus
pápa később Lecce érsekévé nevezte ki (1484), de a pápa halála miatt a nagyobb püspöki széket
már nem foglalhatta el. Szülővárosában 1495-ben halt meg, itt is temették el, sírja a S. Francesco
della Scarpa templomban található.

A mű, adventi elmondásra szánt, 1–28. sorszámmal ellátott beszédek tulajdonképpen krisztoló-
giai beszéd sorozatnak tekinthetők, bemutatva a Megváltóról kapott ős-kinyilatkoztatás beteljesedését,
s Jézus Krisztus személyiségét, működését. Szokatlan módon, de meleg emberi közvetlenségről
tanúskodik azt, hogy a sorozat egységeit felsorakoztatva nem a hűvös „fejezet”, hétköznapi „be-
széd” kifejezéseket használja, hanem mindegyiknél „fructust” azaz gyümölcsöt mond, amely nyil-
vánvalóan az aktuális beszéd speciális hasznát jelenti. A második beszédcsoporthoz szintén sorozat,
amely az Isten szeretetéről szól, harmadik csoport valóságos teológiai antropológia, amelyben szó
van a lélek halhatatlanságáról, az élet értelméről stb.

A kolligátum harmadik tagjának második része Domenico Bollani (Bollano) munkája a Szeplőtelen fogantatásról. A szerző Velencében született 1445-ben, Padovában szerzett teológiai ma-
giszteri fokozatot. 1470-ben, Velencébe visszatérve írta ezt a művét.¹⁵ Ezután diplomataként
szolgált Velencét. 1481–82-ben Budán járt Mátyás király udvarában, Corvin János és Bianca
Maria Sforza tervezett házasságának szervezésében is részt vett. III. Frigyes és Mátyás háborújában
jószoigálati tevékenységet látott el, és ott volt Bécsben Mátyás halálakor. Ezután más terüle-
teken képviselte hazáját, 1496-ban halt meg.

Bollani művét Niccolo Marcellonak Venecia dogejának (1473-ban választották meg erre
a tisztségre) ajánlotta, mivel jól tudja, hogy a „Serenissimus Nicolaus Marcellus” mennyire tisz-
teli Szűz Máriát. Ezért írt számára egy könyvet, amely egy éppen javában dúló teológiai vitát kíván
neki bemutatni. A vita a Szeplőtelen Fogantatás kérdése körül alakult ki.

A mű címe:

Dominici Bollandi artium et philosophie doctor filii Magnifici dni Candiani in questione
de conceptione gloriosissimi virginis Marie Prohemium. Az incipit: Non paruo dolore
animi afficio cum audio quosdam magistra in in insula decoratos viros pertinaciter

¹⁴ JÖCHER Bd. I. 1658; részletes életrajza: *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 19. Roma, 1976. 446–452.

¹⁵ *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 11. Roma, 1969. 289–290.; Vö. MITTARELLI, Johannes Benedictus: *Bibliotheca codicum manuscriptorum Monasterii S. Michaelis Venetiarum prope Mirianum una cum Appendice librorum impressorum Seculi XV. Venetiis*, 1779. Pentina. 402–403.

affirmare gloriosissimam intemeratamque virgines Mariam ab eterno Jesu Christi matrem electas a macula peccati originalis fuisse deturpatas:...

A mű tartalmáról: A római katolikus egyház mindig vallotta és tanította, hogy Krisztus Anyja, Mária létének első pillanatától kezdve mentes volt az eredeti bűntől, azaz szeplőtelenül fogantatott. Hittételként csak 1854-ben mondta ki IX. Pius pápa, de ősi tanítás volt. A 13. századi skolasztikusok és a ferences Johannes Duns Scotus nem egyformán vélekedtek arról, hogy mit jelent az ember létének első pillanata, s hogy Mária melyik pillanatban szentelődött meg: „jelkesítése” pillanatában, vagy egyedülálló abszolút rendeltetése következtében: *praeredemptio*.¹⁶

A kolligátum provenientia vizsgálata:

A műveket mai formában 1581-ben kötötték össze, fatáblás bőrkötésben. Az előtáblán ugyanis szerepel egy *supralibros*: GSB 1581. Sajnos a korabeli tulajdonost nem sikerült azonosítani, más könyve könyvtárunkból nem került elő.

A kolligátum első darabja (Martinus Polonus) első lapjának felső részén 18. századi kézírással írva, a könyvre és a szerzőre vonatkozó adatok olvashatók, a lap alján *possessor* bejegyzés:

Ex Libris Franciscus Kákonyi de (...) Ecclesiae Agrariae Hungaricae Aulicae Consiliarij Registratorij Anno 1753

Kákonyi Ferenc (meghalt 1760-ban) a Magyar Kamara lajstromozója volt 1753-tól haláláig.¹⁷ A kamarai alkalmazásának első évében szerezte tehát a kolligátumot, amelyet nem tudjuk mikor adományozott az Egri Főegyházmegyének. Talán tisztelte az egyetem alapítására irányuló egri törekvéseket, és gazdagítani akarta a gyűjteményt.

SURÁNYI IMRE

Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról.* A raktárrendezés során előkerült könyv tulajdonosa lehetett Matthias Flacius Illiricus (1520–1575) horvát származású héber filológus és protestáns teológus,¹ akiről egy tréfás alkalmi verset² olvashatunk a kódextöredékbe kötött,³ 16. szá-

¹⁶ A témát lásd bővebben SCHÜTZ Antal: *Dogmatika. II.*; Bp. 1937, Szent István Társulat

¹⁷ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században.* = Levéltári Közlemények (41.) 1970. 297.

* Itt mondunk köszönetet Boross Klárának, Kulcsár Péternek, Monok Istvánnak és Szvorényi Róbertnek a kézirat értelmezésében nyújtott segítségükért. Külön szeretnénk köszönetet mondani Zsoldos Endre csillagásznak kiegészítéseiért és eligazító magyarázataiért.

¹ MIRKOVIĆ, Mijo: *Matija Vlačić Ilirik*. Zagreb, 1960. 487–549.

² „M.H.B. Nec Lyricum didicit / nec carmen Flacius ullum / Scribere Recte igitur / dicitur(?) Illyricus” Egy másik kézzel: „Ex dono Domini Seraphinj Gozoviczhj(?)”.

³ Azonosítása és leírása Lauf Judit munkája, akinek köszönettel tartozunk a segítségéért. Leírása: 15. századi *LECTIONARIUM CHORI* egy pergamenlapjának megmaradt felső harmada a kötet-táblán. Mérete: 248×160 mm. Írása gothica textualis két hasámban, háromsoros vörös H iniciálé tollrajzdíszítéssel. Tartalma: Fülöp és Jakab apostolok ünnepén olvasott homília. (Augustinus: *In Ioannis evangelium. Tract. LXX. PL. 35,1818–1819.*) f. 1ra inc.: [qui seipsum habet vi]tam eo quod ipse sit vita. f. 1rb des.: ... amodo dicerentur nosse [Patrem]. Mivel a pergamenlap alsó kétharmada hiányzik, a szöveg is csonka. A hátoldalára írt szöveg csak nyomokban látható, mivel a kötés megerősítésére egy 16. századi nyomtatvány papírdarabjait ragasztottak rá. A gerinc és a kötés megerősítésére további, más kódexből származó töredékeket is felhasználtak.

zadi nyomtatványokat tartalmazó kolligátum utolsó tagjának a címlapján.⁴ Ennek a hat tagból álló kolligátumnak a végéhez kötöttek egy latin nyelvű asztronómiai-teológiai kéziratot. Flacius, horvát nevén Vlačić a héber nyelv professzora volt Wittenbergben, s barátság fűzte Martin Lutherhez és Philipp Melanchthonhoz. Fő műve a *Centuriae Magdeburgenses* volt, amely 1559 és 1574 között, mint az első nagyszabású protestáns egyháztörténet jelent meg tizenhárom kötetben a bázeli Oporinus nyomdában.⁵ A könyv összeállításában segítségére volt többek között Johann Wigand (1523–1587) lutheránus teológus és bambergi püspök,⁶ kinek a műve után kötvé maradt fenn a három levélből álló kézirat. A most közlésre kerülő kéziratban említett új csillag azonos az 1572-ben megfigyelt szupernóvával, ami a Cassiopeia csillagképben tűnt fel. Ez az égi jelenség egyike a hét, az elmúlt kétezer évben a Földről megvizsgált, megbízhatóan dokumentált, galaxisunkban található szupernóvának.⁷ A közvélekedéssel ellentétben az 1572-es szupernóva megjelenése és legfőképpen másfél évvel későbbi eltűnése nagyobb sokkot okozott mind az európai tudományos életben, mind a teológiai gondolkodásban, mint a majdnem három évtizeddel korábban kiadott, az égitestek körforgásáról szóló Kopernikusz-mű, amelyet kortársai inkább matematikai hipotézisnek tekintettek.⁸ Az Arisztotelészen és Ptolemaioszon alapuló asztronómiai ismereteket alaposan összezavarta a feltűnt égi objektum, hiszen az új csillag születése ellentmondott a peripatetikus-skolasztikus világmépnek, amely szerint az állócsillagok szférája változatlan.⁹ Tudomány- és művelődéstörténeti jelentősége ellenére egy friss és alapos monográfiát¹⁰ megelőzően mindössze pár kiváló tanulmány foglalkozott a kérdéssel az elmúlt évszázadban.¹¹ A magyarországi források esetében is csak néhány, többnyire egy-két mondatos, pontatlan vagy kétséges datálás megállapításokról volt eddig tudomásunk, amelyek egy kivétellel nem egykorúak, hanem 17. századiak.¹² A kézirat szövege 1572. december 15-e előtt készülhetett, hiszen jelen időben szól a Vénusz fényességéhez hasonlítható új csillagról, s a szupernóva fénye december közepétől fokozatosan elhalványult, majd 1574. március

⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 5334. coll. 6. WIGAND, Johann: *Septem spectrorum manichaeorum discussio*. Ienae, Excudebat Donatus Ritzhenan, 1571.

⁵ STEINMANN, Martin: *Johannes Oporinus: ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. Basel–Stuttgart, 1967. 69–73.

⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*. 42. Bd. Leipzig, 1897. 452–454.

⁷ A szupernóva természetesen mai elnevezés. Történetükről a legátfogóbb tanulmány GREEN, A. David–STEPHENSON, F. Richard: *The Historical Supernovae*. In: *Supernovae and Gamma-Ray Bursters*. Ed. Kurt W. WEILER. Springer Verlag, 2003. /Lecture Notes in Physics 598./ 7–19. – Rövid összefoglaló SIMONYI Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Bp., 1998. 188–190.

⁸ HELLMAN, C. Doris: *The Gradual Abandonment of the Aristotelian Universe: A Preliminary Note On Some Sidelights*. In: *Mélanges Alexandre Koyré*. Vol. I. Paris, 1964. 283–293. – HOOYKAAS, Reijer: *The Rise of Modern Science: When and Why?* = *British Journal for the History of Science*, (20.) 1987. 453–473.

⁹ ROSS, David: *Arisztotelész*. Bp., 1996. 86–148. – GRANT, Edward: *Planets, Stars, and Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687*. Cambridge, 1996. 189–219.

¹⁰ WEICHENHAN, Michael: «*Ergo perit coelum...*» *Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*. Stuttgart, 2004. /Boethius – Texte und Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften Band 49./

¹¹ HELLMAN, C. Doris: *Maurolyco's „Lost” Essay on the New Star of 1572*. = *Isis* (51.) 1960. 322–336. – METHUEN, Charlotte: *This Comet or New Star – Theology and the Interpretation of the Nova of 1572*. = *Perspectives on Science* 1997. vol. 5. 499–514.

¹² BARTHA Lajos: *Hol látták először a Tycho-féle szupernóvát?* = *Föld és Ég* (18.) 1983. 373–375. – ZSOLDOS, Endre: *The Beginnings of Variable Star Astronomy in Hungary*. In: *The European Scientist Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832)*. Ed. Lajos G. BALÁZS, Peter BROSCHE, Hilmar W. DUERBECK and Endre ZSOLDOS. Frankfurt am Main, 2004. 132–155.

15-én eltűnt a megfigyelők szeme elől.¹³ Mivel a kéziratban a szerző megemlített egy pontosan datált eseményt, az adventi prédikációt, így a szöveg keletkezését 1572. december 7–15. közé tehetjük. Sajnos a kézirat szerzőjét nem tudtuk azonosítani. Talán egy német anyanyelvű Peucertanítvány lehetett Wittenbergben, amit a szöveg tudományos színvonala, egy rövid német megjegyzése és a kézirat szereplőinek ehhez a német egyetemhez fűződő szoros kapcsolata is alátámaszt.¹⁴ A nevezetes dán csillagász, Tycho Brahe (1546–1601)¹⁵ összegyűjtötte az új csillagra vonatkozó európai megfigyeléseket, ami 1602-ben jelent meg először nyomtatásban, már a halála után.¹⁶ Ebből a könyvből kitűnik, hogy az első európai észlelés után egy hónappal a kéziratunkban szereplő Kaspar Peucer (1525–1602) német protestáns teológus¹⁷ is levelet írt Hieronymus Wolfhoz (1516–1580), a német humanista filológushoz, amelynek datálása napra pontosan meg egyezik a kéziratban szereplő, ádvent második vasárnapján elmondott prédikáció idejével. Ebben a levélben is beszámolt egy új és magányos csillag létrejöttéről, amely nem mozgott a Cassiopeia csillagképben, s a Vénusz kivételével az összes égitestnél fényesebb volt.¹⁸ Peucer korának elismert matematikusa és csillagásza volt, s már kortársai is beszámoltak arról, hogy Wittenbergben megfigyelte ezt az új csillagot. Ennek ellenére néhány levélen és egy kéziratban lévő epigrammán kívül ebből a szövegből ismerhetjük meg a wittenbergi matematikus friss és kételkedő véleményét az új csillagról.¹⁹ A kéziratban szereplő Esrom Rüdinger (1523–1590) német filológus és teológus, a görög nyelv professzora volt Wittenbergben.²⁰ Dudith András (1533–1589) magyar humanista többek között az ő unszolására írta meg nevezetes, 1579-ben megjelent traktátusát az üstökösökről,²¹ így nem véletlen, hogy az új csillaggal Rüdinger is foglalkozott. Bár annak nincs nyoma, hogy Friedrich Widebram (1532–1585) német lutheránus reformátornak²² a közölt kéziratban szereplő adventi prédikációja megjelent volna nyomtatásban, de a wittenbergi lelkész egy

¹³ BAADE, Walter: *B Cassiopeiae as a Supernova of Type I*. = *Astrophysical Journal* (102.) 1945. 309–317.

¹⁴ Melanchthon wittenbergi köréről, hatásukról bővebben WESTMAN, S. Robert: *The Melanchthon Circle, Reticus, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*. = *Isis* (66.) 1975. 165–193. – BROSEDER, Claudia: *Im Bann der Sterne. Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen*. Berlin, 2004. 11–25.

¹⁵ DREYER, John L. Emil: *Tycho Brahe. A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*. Edinburgh, 1890. 38–69. – THOREN, E. Victor: *The Lord of Uraniborg. A Biography of Tycho Brahe*. Cambridge, 1990. 40–73.

¹⁶ BRAHE, Tycho: *Astronomiae instauratae progymnasmata*. Francofurti: apud Godefridum Tampachium, 1610.² 9–822.

¹⁷ ADB 25. 552–556.

¹⁸ BRAHE 1610. 535. „Quibus nuper tuis respondi, eas te accepisse spero. Has ut submitterem, fecit Novum et insolitum Sidus, quod in Septimanam quartam sub Asterismo Cassiopeae conspicacatur(!) haerere, uno in loco Fixum, et Lumine Stellae similimum, sed puritate Lucis, Splendoreque radiante, Vibratu et Magnitudine, quoad visum, cunctis tam Errantibus quam Inerrantibus nitidius, Venere excepta.”

¹⁹ *Zwischen Katheder, Thron und Kerker: Leben und Werk des Humanisten Caspar Peucer 1525–1602. Katalog der Ausstellung im Stadtmuseum Bautzen 25. September bis 31. Dezember 2002*. Hrsg. KOCH, Uwe. Bautzen, 2002. 50–55.

²⁰ *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Bd. 1–24. Leipzig, 1896–1913. Bd. 17. 191–193.

²¹ DUDITHIUS, Andreas: *Epistulae*. Pars I–VI. Editae curantibus Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY. Bp., 1992–2002. P. VI. 108. „idem varia doctrina perpolitus Esromus Rüdingerus.” Maga Dudith is foglalkozott az új csillaggal, s több levelében kitért a hozzá kapcsolódó hiedelmekre és magyarázatokra.

²² ADB 42. 338–340.

korábbi költeményét kiadták,²³ amely az 1566-os üstököséről szólt. A kéziratunkból kiderült, hogy az egyetemista nem érthetett meg mindent pontosan Peucer és Rüdinger magyarázataiból. Ezért helyenként zavaros megállapításából, az eredeti szövegek ismerete nélkül, nem lehet eldönteni, hogy mi az elírás, esetleg tévedés, mikor csillagászati távolságokról, vagy történelmi eseményekről beszél. A szöveg értelmezését az sem könnyítette meg, hogy jól láthatóan fontos részletek hiányoznak az egyes szakaszok között. Természetesen a wittenbergi tudósoknak is újdonság volt az új csillag megjelenése, s vitatkoztak helyzetéről, tulajdonságairól és létrejöttének okairól. A tőlünk 10 000 fényévre felrobbanó szupernóva, amelynek megmaradt kísérőcsillagát éppen tavaly sikerült megtalálniuk a csillagászoknak,²⁴ jelentőségéről, a magyar művelődés- és tudománytörténetben elfoglalt helyéről, forrásairól, s más egyéb, vele összefüggésben lévő korabeli csillagászati (az 1577-es üstökös, az 1595-ös rejtélyes csillag) és légköri (halo és parhelia) jelenségekről egy nagyobb terjedelmű munkában, később kívánunk beszámolni.

A szöveg olvasata

Opiniones Peuceri, Esromi et Widebrandi pastoris ecclesiae Wittebergensis de nova stella conspecta anno Christi 1572 a die 15 Novembris.

Dominus Peucerus 6 Novembris. Fulget sub asterismo Cassiopeae sidus novum, cuius simile nulla vidit aetas antea, cum specie et lumine similimum sit stellis, sed puritate nitoris, et vibrato radiatu et magnitudine quantum ad visum omnes tam errantes²⁵ quam inerrantes, superat, soli Veneri cedit. Haeret immobile in eo loco coeli, in quo primo effulsit, vel a nobis conspectum est. Nos aliter quam cometam nominare non possumus, etsi nondum satis habemus exploratam eius naturam et conditionem. Incidit in δωδεκατημοριον Tauri, et quia novum est, haud dubie fatales portendit mutationes, et tanto quidem maiores, quanto dissimilis est iis cometis, qui ab artificibus describuntur. Videtur autem accensum esse a Jove, quod sub δωδεκατημοριω Arietis fulget, ideo metuentum ne adferat Ecclesiae tetras illas religionum confusiones²⁶ quas filius Dei praedixit extremum diem antecessuras esse.

Anni sunt praecise centum, quando exarsit cometes sub Libra exigua primum specie, quae sensim aucta postea magnam molem attraxit et ingentia pericula non solum Europae, sed toti terrarum orbi attulit. Quia commissi sunt inter se potentissimi sive monarchae, sive Tyranni. Praecessit adventum Tamerlani in Asiam, pontifices commiserunt regem Ungariae et Poloniae. Germania tunc quoque turbata est facta irruptione Caroli Burgundi.

Hispania ingentibus bellis est implicata, et Alphonsus Mauritiam invasit. Videtur igitur hoc novum sive sidus sive cometes allasurum ingentem et quidem universalem mutationem in omnibus regnis. Haec ideo moneo, ne securis animis illud aspiciatis. Sed de magnitudine periculorum impendentium cogitantes serio Deum pro mitigatione paenarum oretis.

Clarissimus Dominus M(agister) Ésromus inquit se non posse sidus hoc inter usitatas stellas sive fixas sive erraticas numerare, quia minus prope accedit ad nos, utpote cum a terra deprehendatur 12 terrae semidiametris abesse. Insuper etiam idem

²³ WIDEBRAM, Friedrich: *Elegia de stella prodigiosa, quae interdiu coelo sereno apparuit Vindobonae in Durlingia 28. Martii, anno 1566*. Witebergae, Excudebat Laurentius Schwenck, 1566.

²⁴ RUIZ-LAPUENTE, Pilar (et alii): *The Binary Progenitor of Tycho Brahe's 1572 Supernova*. = Nature (431.) 2004. 1069–1072.

²⁵ et tantes – kihúzva

²⁶ de quibus – kihúzva

sidus conspectum²⁷ est solum caeteris stellis ne Luna quaedam apparentibus, unde Luna inferius censetur.

Cometam ut nominemus etiam sunt nonnulla quae ipsum faciunt dubium, praesertim positus et altitudo. Nimis-ne est a Sole remotum, et a terra tanta distat altitudine, quanta nullus legitur. Apud Pontanum autem, ait, esse locum, ubi quidam cometes novem semidiametris a terra elevatus fuisse scribitur, sed locus ille ab eruditioribus vocatur in dubium.

Hic autem tribus diametris deprehenditur altior: si autem pro comete est sub cuius analogo sit habendus, existimatam²⁸ a[utem] totam propter nimiam distantiam non posse a nobis conspici, cum sursum fortassis flammis spargat, und ubi sich brennet ideoque apparet iusto(!) vel usitatis cometis minor. Et ita potest fieri ut inter cometas locum habeat, et fortasse successu in alteram partem radios emittat pro usitata nova stella haberi non potest. Si extaret praedictio aliqua novam stellam praecessuram ultimum filii Dei adventum, sicuti primum, facile, ait se non posse pertrahi ut crederet eam esse stellam, sed cum praedictio facta sit nulla, non posse se hoc affirmare pro certo.

Reverendus Dominus pastor pro concione publice habita 7 decembris, id est secunda dominica Adventus haud obscure ostendit, cum omnes eruditi de hoc novo sidere dubitent, quid sit aut quo referendum, posse fieri ut novum sidus sit, quod ultimum Christi adventum, sicut nova stella primum eius adventum magis, praesagiet.

A szöveg fordítása

Peucernak, Esromnak és Widebrandnak, a wittenbergi egyház pásztorának véleménye a Krisztus 1572. évében, november 15. napjától észlelt új csillagról.

Peucer úr, november 6.²⁹ A Cassiopeia csillagkép alatt ragyog egy új csillag, amelyhez hasonlót sohasem láttak az előző korokban, mert alakja és fényessége a csillagokéhoz hasonló, de fényének tisztasága, sugárzó csillogása és nagysága, ami a látványt illeti, felülmúlja mind az állókat,³⁰ mind a bolygókat, csak a Vénusznak enged. Az égbolton mozdulatlanul függ, ott, ahol először felragyogott, vagyis ahol először megfigyeltük. Másként, mint üstökös nem nevezhetjük, jóllehet eddig még nem vizsgáltuk meg eléggé természetét és állapotát. A Bika jegyében³¹ tűnt fel, és mivel új, nem kétséges, hogy végzetes változásokat hoz, még hozzá annyival nagyobbakat, amennyivel különbözik az üstökösöktől, amelyeket a tudósok leírtak. Úgy látszik pedig,

²⁷ ibi – kihúzza

²⁸ tst – a szóban áthúzza

²⁹ Talán tévedés lehet a november 6-i dátum, ugyanis Peucer IV. (Bölcs) Vilmos (1532–1592) Hessen-Kassel örgrófjához írt levelében tíz nappal későbbi időpontról számolt be. BRAHE 1610. 605. „Nobis visum est primum die 16. Novembris.”

³⁰ Vagyis a csillagokat.

³¹ A δωδεκατημόριον szó egy tizenkettedet jelent, amelyet gyakran használtak a zodiákus jegyek szinonimájaként is. MANILIUS, Marcus: *Astronomica*. With an English Translation by G. P. GOOLD. Cambridge, 1977. /The Loeb Classical Library 469./ LI–LIII. – RICCIOLI, Giovanni Battista: *Almagestum novum*. Bononia: ex typographia Haeredis Victorij Benatij, 1651. P. I. 393. „a duodecim illis Zodiaci segmentis, quae Graeci δωδεκατεμόρια(!), Latini Domus caelestes appellant.” A rómaiak égi házaknak nevezték el az állatöv (zodiákus) tizenketted részét.

hogy a Jupiter gyújtotta lángra, amely a Kos jegyében fénylik,³² ezért félni kell attól, hogy az egyházra a vallás azon rít tévelygéseit hozza, amelyekről Isten fia megjósolta, hogy megelőzik az utolsó napot.

Éppen száz éve annak, amikor a Mérleg csillagkép alatt felizzott egy üstökös, amely először külsejére nézve kicsiny volt, később azonban hatalmas tömeget vonzva lassanként megnövekedett, és mérhetetlen veszedelmeket hozott nemcsak Európára, hanem a földkerekség egészére is.³³ Hiszen hatalmasokat, vagyis monarchákat, tiranusokat veszejtett össze egymással. Előre jelezte Tamerlán eljövételét Ázsiába,³⁴ főpapok ugrasztották össze Magyarországot és Lengyelországot.³⁵ Akkor dúlta fel Burgundiai Károly betörésével Németországot.³⁶

Spanyolország végeérhetetlen háborúba keveredett, és Alfonz³⁷ Mauritániára³⁸ támadt. Látható tehát, hogy ez az új csillag, avagy üstökös hatalmas és bizonyára egyetemes változásokat okoz majd az összes királyságban.³⁹ Éppen ezért intelk titeket, nehogy gondtalan lélekkel szemléljétek ezt. Inkább a hatalmas veszedelmek bekövetkeztére gondolva komolyan kérleljétek Istent, hogy enyhítse büntetését.

A tiszteletre méltó magiszter Esromus úr állítja,⁴⁰ hogy nem tudja ezt a csillagot a közönséges álló, vagy bolygó csillagok közé besorolni, mivel távolabb van tőlünk, tudniillik a Földtől tizenkét földszugárnyi távolságra látható.⁴¹ Ezenfelül pedig ez a csillag magányosan látszik a többi megjelenő csillag, sőt még a Hold között is,⁴² hiszen a Hold alacsonyabban van.

³² Az új csillag a Taurus jegye felett tűnt fel, a Jupiter pedig az Ariesben volt 1572 novemberében. GEMMA, Cornelius-POSTEL, Gulielmus: *Iudicia de peregrina stella, quae superiore anno primum apparere coepit*. [S.l.: s.n., ca. 1575.] A₂; A címlap verzóján lévő fametszeten láthatjuk a csillag és a Jupiter pozícióját. – TUCKERMAN, Bryant: *Planetary, Lunar, and Solar Positions. A.D. 2 to A.D. 1649*. Philadelphia, 1964. /Memoirs of the American Philosophical Society Vol. 59./ 804.

³³ Johannes Regiomontanus (1436–1476) német csillagász által megfigyelt 1472-es üstökösről van szó. THORNDIKE, Lynn: *A History of Magic and Experimental Science. IV*. New York, 1941. 359–360.

³⁴ Timur Lenk (1336–1405) megújította a mongol birodalmat 1370-ben, s magát Dzsingisz kán utódjának tartotta. A szövegíró feltételezhetően az 1402-es üstökösre utal, amely előre jelezte a halálát. THORNDIKE IV. 80–87.

³⁵ Utalás az 1471-es Vitéz János-féle összeesküvésre, amikor az esztergomi érsek meghívta Kázmér lengyel herceget a magyar trónra.

³⁶ Utalás Merész Károlynak (1433–1477), Burgundia uralkodójának 1474-ben a Svájci Államszövetséggel vívott háborúira.

³⁷ V. Alfonz (1432–1481) portugál királyról lehet szó, aki megkapta az afrikai melléknevet. A szövegben lévő utalás Alfonz kasztíliai trónkövetelése miatt kirobbant spanyol-portugál gyarmati háborúra (1474–1479) vonatkozhat.

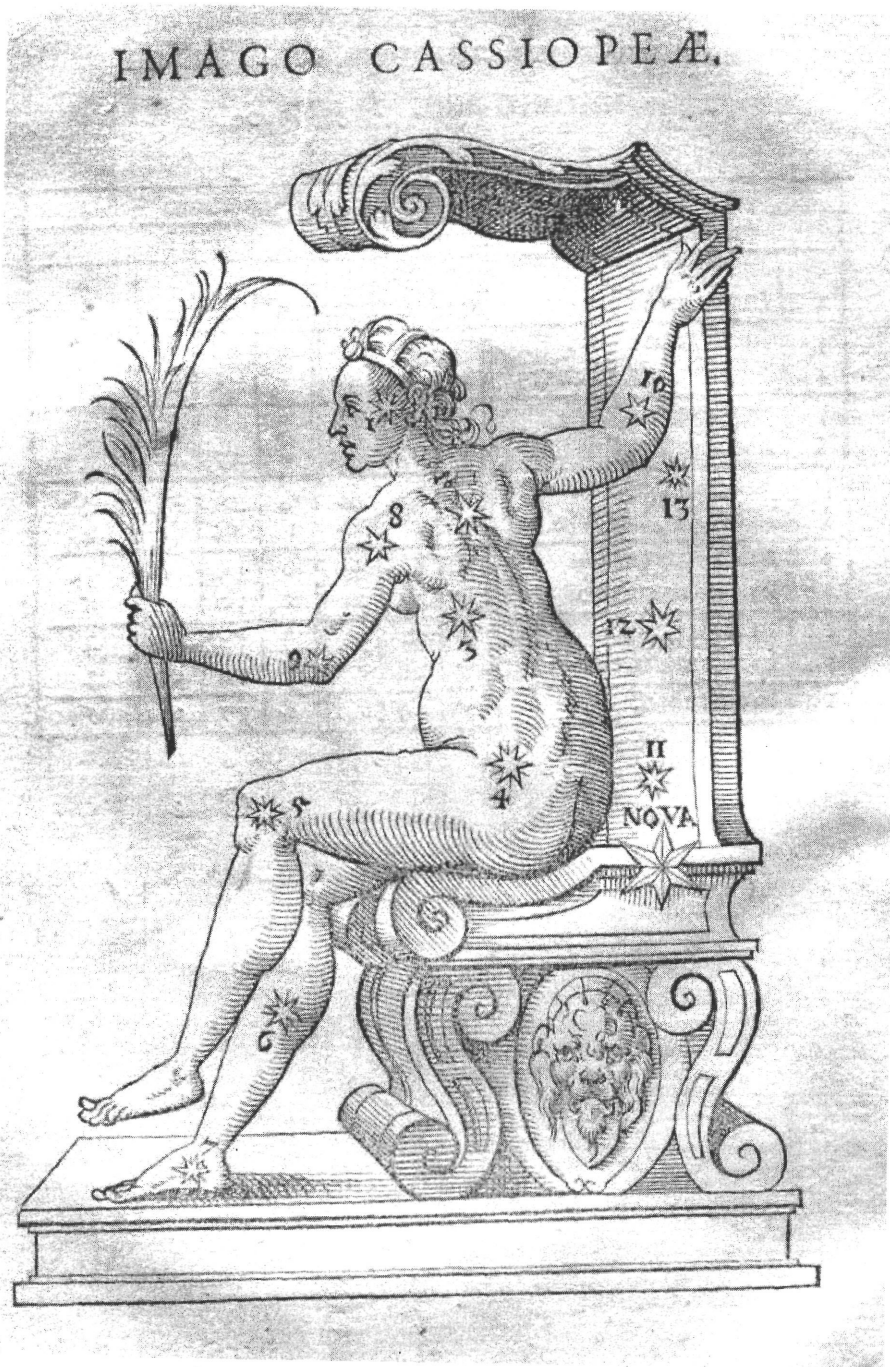
³⁸ „Mauritania” a mai Marokkót jelöli.

³⁹ Vö. LUCANUS, Marcus Annaeus: *Pharsalia*. I, 528–529. „Obliquas per inane faces crinemque timidus sideris et terris mutantem regna cometen.”

⁴⁰ Sajnos nem tudtuk kideríteni, hogy Rüdinger megfigyelései megjelenhettek-e nyomtatásban, ám a témával foglalkozhatott egy későbbi művében is. DUDITHIUS P. VI. 101. „Meteorologica tua videbo, cum tu aut amicus et discipulus aliquis tuus meam hanc explorare sitim volet, quae me iam pridem coquit. Legi de cometa. Praeclara sunt omnia.”

⁴¹ Egymásnak ellentmondó állítások, talán valamit félreérthetett a kézirat készítője. Már Ptolemaiosz is 20 ezer, Brahe pedig 14 ezer földszugáryra becsülte a Föld és a csillagok közötti távolságot. HELDEN, Albert van: *Measuring the Universe. Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*. London, 1985. 27., 50.

⁴² Vagyis a Hold és a csillagok között.

EK, Ant. 2074. Hagecius: Dialexis p. 20.

Van néhány dolog, amely kételyt támaszt abban, hogy üstökösnek nevezzük, elsősorban a helyzet és a magasság. Nagyon messze van-e a Naptól, és van-e oly magasságban a Földtől, mint ami egyikről sem olvasható. Azt mondja, Pontanus⁴³ szerint van egy hely, ahol az olvasható, hogy egyes üstökösöket a Földtől kilenc földszármányi távolságra írtak le, de ezt a helyet a tudósok kérdésesnek tartják. Ez pedig három szármányival magasabban található.⁴⁴ Ha pedig üstökösnek tartjuk, ehhez hasonlóknak kell gondolni, a megbecsült túl nagy távolság miatt nem láthatjuk, mivel fölfelé talán lángot szór „és ég maga felett”, ezért látszik az igazi vagy szokványos üstökösnél kisebbnek.⁴⁵ És így meglehet, hogy az üstökösök között van a helye. És talán a túlsó oldalon folyamatosan sugarat is bocsát ki, és nem lehet szokásos új csillagnak tartani. Ha léteznék is valamiféle jövendölés arról, hogy Isten fiának utolsó eljövételét új csillag előzi meg, amiként az elsőt,⁴⁶ öt⁴⁷ – mondja – nem lehetne könnyen rávenni arra, hogy elhiggye, ez az a csillag,⁴⁸ de mert jövendölés nincs, nem tudja ezt bizonyossággként állítani.

A főtisztelendő pásztor úr⁴⁹ nyilvános prédikációt tartott december hetedikén, ádvent második vasárnapján,⁵⁰ ahol világossá tette, hogy mivel az összes tudós bizonytalanok abban, hogy ez az új csillag mi lenne, vagy mire magyarázható, meglehet, hogy ez az az új csillag, amely Krisztus utolsó eljövételét előre jelzi, mint ahogy új csillag jövendölte meg az első érkezését a mágusoknak.

BARSI JÁNOS – FARKAS GÁBOR FARKAS

Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736. Als Sigismundus Nagy Borosnyai (1704–1774) am letzten Tage des Monats Mai 1736 („prid. Cal. M. Junij“) aus der Stadt Utrecht den drei Mitgliedern („Triumviri“) des siebenbürgischen Consistorium Supremum einen sehr ausführlichen Brief sendet, hat er mittlerweile schon sechs Jahre als Peregrinus an verschiedenen Universitäten „in Felici Germania et Glorioso Belgio“ studiert.¹ Er hoffe denn auch demnächst („brevis“) in sein geliebtes Vaterland zurückzukehren, so schreibt er in seinem Brief, wenn überhaupt das dazu benötigte Reisegeld („viaticum“) ihm wohlwollend („benigne“) zur Verfügung gestellt werde.

Ehe er aber nach Siebenbürgen zurückkehrt, will er noch ein Mal – als Probe seines Könnens und als Beweis seiner fortgeschrittenen Studien in theologicis – öffentlich disputieren. Der Gegenstand seiner Übungsdisputation steht schon fest: „Nunc igitur Tertiam, ‘De Originibus Symboli Apost[olici]’, publicam facere decrevi Disputationem“, so lesen wir. Den ersten Teil („Prima“) hatte er schon am 23. Februar 1735 verteidigt unter dem Utrechter Professor Hieronymus Simons

⁴³ Giovanni Pontano (1426–1503) latinul író olasz humanista. Utalás lehet az üstökösökről írott munkájára.

⁴⁴ Tehát tizenkét földszármányi távolságra. Valójában a Hold kb. 60 földszármányira van.

⁴⁵ Vö. DUDITHIUS P. VI. 110. „stella quidem infra apparente, coma autem supra fulgente“

⁴⁶ Mt. 2,9 „És ímé a csillag, amelyet napkeleten láttak, előttük megy vala mind addig, amíg odaérvén, megállá a hely fölött, ahol a gyermek vala.“

⁴⁷ Esrom Rüdinger

⁴⁸ Mt. 24,29. „És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen.“

⁴⁹ Friedrich Widebram

⁵⁰ 1572. december 7. SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve*. S. a. r. GAZDA István. Bp. 1985. /Tudománytár 15./ 163.

¹ Vgl. dazu SZABÓ, Miklós–SZÓGI, László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. 103 (Nr. 528).

van Alphen (1665–1742),² während die Verteidigung des zweiten Teils („Altera“) einige Monate später im fernen Franeker stattgefunden hatte (11.06.1735).³ Nun – ein Jahr später – wird also noch ein „dritter“ Teil über dasselbe Thema folgen, was auch tatsächlich geschieht. Anhand der gedruckten Disputation („Tertia“), die – wie er selber in seinem Brief bereits ankündigt – den Mitgliedern des Consistorium Supremum gewidmet ist, wissen wir, daß einige Wochen danach – am 27. Juni 1736 – die öffentliche Disputation in Utrecht stattfand, und zwar wieder unter der Leitung von Van Alphen.

Daß in dem Brief nicht von einer geplanten Promotion zum Doktor der Theologie die Rede ist, ist auffallend. Offenbar war zu dieser Zeit davon noch gar nicht die Rede. Blieb das benötigte Reisegeld länger aus als er gehofft hatte? Und hat unser siebenbürgischer Studiosus so aus der Not eine Tugend gemacht? Oder hat er, was seine baldige Rückkehr betrifft, seine Pläne geändert? Wie dem auch sei, am 23. November 1736 wird er noch in Utrecht die Doktorwürde erlangen. Und mit seiner Disputation pro gradu wird er wieder – und nun zum letzten Mal – seiner gediegenen Studie ‘e Originibus Symboli Apostolici’ einen umfangreichen Teil hinzufügen („Quarta et ultima“).⁴

Aus dem Obenerwähnten geht zugleich der ‘Status’, beziehungsweise der ‘Sitz im Leben’ von Borosnyais Brief hervor. Das Stück ist luce clarius gedacht als eine Evaluation, oder besser, als eine genaue endgültige Verantwortung für seinen jahrelangen Studienaufenthalt in der Fremde („in peregrinis oris“), namentlich für die Zeit, in der er in den Niederlanden gewohnt hat (Leiden, Utrecht, Franeker, Utrecht). Daneben ist es ein unverkennbares Zeichen seiner großen Dankbarkeit den siebenbürgischen Wohltätern, den Mitgliedern des Consistorium Supremum, gegenüber, die es ihm einmütig und bedingungslos („communibus quasi iussistis suffragiis“) ermöglicht hatten an den berühmten ausländischen Universitäten einen Schatz an Gelehrsamkeit zu erwerben („ut thesauros sapientiae colligerem“) und sein Studium dort – zu den Füßen vieler berühmten Gelehrten („ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielum prostratus“) – endgültig zu vollenden.

In dieser Hinsicht ist der Brief zugleich eine wertvolle Informationsquelle. Nicht nur wissen wir jetzt genau wer in Utrecht (Prof. Hieronymus Simons van Alphen, Prof. Everardus Otto)⁵ und in Franeker (Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris)⁶ Borosnyais Lehrer gewesen sind, sondern wir

² Siehe über VAN ALPHEN: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band III. Kampen, 1988. 19–20 (s.v.). – Sigismundus [Nagy] Borosnyai „Hung. ex Transylv.“ ließ sich Anfang des Jahres 1735 als Student in Utrecht einschreiben, vgl. dazu das *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886*. Ultrajecti, 1886. 135.

³ Und zwar unter der Leitung von Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris. Siehe über ihn: BOELES, W.B.S.: *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Band II/2. Leeuwarden, 1889. 413–416. Siehe auch unten: Fußnote 6. – Borosnyais Einschreibung in Franeker wurde verzeichnet im – 1968 von S.J. Fockema Andreae und Th.J. Meijer publizierten – *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*. Franeker o.J., Nr. 12022.

⁴ Vgl. dazu das *Album Promotorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1815*. Trajecti ad Rhenum, 1936. 135. Prof. Van Alphen war dabei Borosnyais Promotor.

⁵ Everardus Otto (1685–1756) war seit 1720 Professor der Jurisprudenz in Utrecht, vgl. dazu AHSMANN, Margreet e.a. (Hrsg.): *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Utrechtse Universiteit tot 1811*. Amsterdam etc., 1993. 100–116.

⁶ Albertus Wilhelmus Melchioris (1685–1738) war seit 1724 Professor der Theologie in Franeker. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band V. Kampen, 2001. 365–366 (s.v.).

lernen auch seine früheren „Praeceptores“ in Leiden (Prof. Taco Hajo van den Honert,⁷ Prof. Albertus Schultens)⁸ näher kennen: Leiden, wo er sich schon am 12. September 1731 als Alumnus des Leidener Statencollegium „gratis“ in das *Album Studiosorum* hatte einschreiben lassen.⁹ Anders als in Utrecht und in Franeker hatte er da offenbar nicht publice disputiert. In dem genauen Verzeichnis seiner veröffentlichten Übungsdisputationen („publica nonnulla documenta“) stoßen wir ja auf keine Leidener Specimina (vgl. auch unten: Appendix II). Zwar werden in dem Brief drei Disputationes privatae erwähnt, u.a. ‘De Coccejanismo Hungarico’, aber aus der Umschreibung geht deutlich hervor, daß diese nicht im Druck erschienen waren. Schließlich werden in dem Brief noch kirchliche Predigten („Homiliae Ecclesiasticae“), über mehrere Textabschnitte („Pericopae“) aus dem Alten und dem Neuen Testament, genannt, die Borosnyai – exercitii gratia – in der Leidener ‘Pieterskerk’ („in Basilica S. Petri“) und im Statencollegium („in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico“) gehalten hatte.

Daß unser siebenbürgischer Student auch selber großen Wert auf den Inhalt seines Briefes legte, geht nicht nur hervor aus der sehr gewissenhaften Weise, in der er den Text – manu propria – abschrieb (auf ein zusammengefaltenes Stück Papier). Den Text des Briefes würde er ja wieder verwenden und als solchen in seiner „dritten“ Übungsdisputation ‘De Originibus Symboli Apostolici’ (27.06.1736) abdrucken lassen, sei es in (stilistisch) revidierter und geänderter Form, diesmal als Dedicatio – den drei Mitgliedern des Consistorium Supremum gewidmet (siehe auch oben). So lernen wir – dank dieser gedruckten Dedikation – schließlich auch noch Borosnyais siebenbürgische Wohltäter persönlich kennen, deren Namen wir hier der Bedeutsamkeit nach „devotissime ac humillime“ folgen lassen: comes Adamus de Bethlen, liber baro Sigismundus Banffi de Losontz Junior und liber baro Josephus Nalatz de Nalatz, „Ecclesiarum in Principatu Trans-Sylvaniae Reformatarum Supremi Curatores et Patroni, etc. etc. etc.“¹⁰

Von einer baldigen Rückkehr in sein Vaterland ist schließlich in der gedruckten Dedikation gar nicht mehr die Rede. Wie aus anderen Quellen hervorgeht, sollte es noch bis Oktober 1737 dauern, ehe Borosnyai im siebenbürgischen Nagy-Enyed ankommt und da am illustren Collegium („in Alma Enyedina Trans-Sylvanorum“) sein höchst ehrenreiches Amt („honestissima provincia“) als Professor antritt.¹¹

*

Gerne widmen wir Borosnyais Brief, den man zugleich als ein ‘Loblied’ auf die „Peregrinatio hungarica“ betrachten kann, dem Herrn Prof. Kálmán Tóth, der selber – einige Jahrhunderte später – Haus und Hof verließ und als „Peregrinus“ nach Utrecht kam (1938).

Deum ex animo veneratus, ut Sua providentia, favore, gratia, eum porro prosequatur,
atque lumine Spiritus Sui eum ducat ac collustret.

⁷ Taco Hajo van den Honert (1666–1740) war seit 1714 Professor der Theologie in Leiden. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band V. Kampen, 2001. 255–258 (s.v.).

⁸ Albertus Schultens (1686–1750) war seit 1732 Professor für orientalische Sprachen in Leiden. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Band I. Kampen, 1978. 330–333 (s.v.).

⁹ Vgl. dazu das *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875*. Hagae Comitum, 1875. 934. Borosnyai war damals 25 Jahre alt.

¹⁰ Vgl. dazu SÍPOS, Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1736*. Kolozsvár, 2000. 101–102. Gemeint sind wohl die Curatores Ádám Bethlen (gest. 1748), Zsigmond Bánffi Jr. (gest. 1753) und József Naláczi (gest. 1748).

¹¹ Vgl. dazu ZOVÁNYI, Jenő–LADÁNYI, Sándor (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon*. III. Bp. 1977. 92–93 (s.v.).

Appendix I

Brief von Sigismundus N[agy] Borosnyai: Utrecht, den 31. Mai [1736].

In: Archiv des Consistorium Supremum Eccles. Reform. in Transsylvania [FőkonzLvt], Cluj-Napoca/ Kolozsvár/ Klausenburg (Siebenbürgen, Rumänien).

Excell[le]ntissimo.

Illustrissimis et Magnificis Triumviris.

Dominis. Dominis mihi humillime Colendis,

Ἐν πράττειν καὶ Χαίρειν.

Quanto conatu, quibus, Mercatores passim quaerant, curis, opes fluxas, et thesauros instabiles!, tanti profecto haberi hanc cuticulam, ut homines, pro ea delicate ac nitide conservanda, nullum refugiant laborem, et praesentissimis se exponant terra marique periculis, tam notum est, quam quod notissimum. Jam vero, Sapientissimo Regum testimonium perhibente, Prov. III. 13–15: „Beatus homo qui invenit sapientiam, et homo qui provehit intelligentiam; melior enim est negotiatio ejus, negotiatione argenti, et auro effosso proventus ejus; pretiosior est carbunculis, et omnia oblectamenta Tua non possunt ei aequari“. Quis ergo mirabitur?, si summae et vere salutaris sapientiae Studiosi, proluxa itinerum spatia, latronum insidias, ignotorum fraudes, insueta ciborum ac potulentorum fastidia, coeli et aëris injurias, pestilentemque fere mutationem, Fautorum, Parentum denique Cognatorum, Amicorum et deliciarum domi relictarum desideria, mille devoraturi molestias, post se relinquunt, et ad Sapientiae emporia, ad Bonae Mentis delubra, peregre se conferunt, quin et plures tribus annos illic morantur, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere sapientiae deesse sentiunt, et ad suam aliorumque salutarem instructionem profuturum constanter credunt. Et tamen, quod mirari subit, inveniuntur bene multi, qui optime collocatos hosce labores transversis nescio cur intuentur oculis, eosque acri saepe perstringunt oratione; dumque nemo, Mercatoribus, opes quales quales et undecunque allatas, vitio vertat: pretiosissimas interim has sapientiae merces, rarissimi sunt, qui aequa excipiant mente, quas Salomo, omni auro, argentoque contra cariores judicavit. Sciat nihilominus velim, [2] quicquid interim de nobis judicet, genus illud hominum: Eos solos optime nosse, quantum in rebus humanis valeat Dei providentia, quibus hanc facem praeluxit peregrinatio, „diviniorumque multo esse mentem, quae coelum imitatur ac motu gaudet“, Lipsius, Epist., Cent. I. Ep. 22. Nec certe alio, quam hoc pacto, posse vinci Subtiliss. Mathematicos, qui Lunae maculas, promontoria, sylvas ac profundissimos ejus fontes, aliorumque siderum conditionem exploraturi, dum pedibus in ea descendere nequeunt, beneficio tubi optici explorant, et quod proprio non possunt, mutuatitio et armato consequuntur lumine, ita tamen, ut iis fatentibus, semper aliquot gradibus a veritate aberrare cogantur. Vos vero, Excellentissime Domine!, Illustrissimi ac Magnifici Domini!, diversam prorsus, quam dicta Natio hominum, ut veriolem, calculo et opera Vestra semper approbastis sententiam, dum quotennis, magno satis numero, auctoritate Vestra munitos, in Academias Inlustres, ad promovenda quaevis studia, exmittitis Juvenes. Ex quorum me etiam numero esse libenter profiteor, utpote, quem publica examinatum auctoritate, peregre proficisci, ut ibi, unde, orto Faustissimo Reformationis sidere, rivuli purioris Doctrinae ad Vos olim dimanarunt, thesauros sapientiae colligerem, non tantum permisistis, sed communibus quasi jussistis suffragiis: quod ipsum Deus illaudatum ac irremuneratum nunquam Vobis patiat. Ab eo tempore, per sex jam annos, in Felici Germania et Glorioso Belgio, ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielum prostratus haereo, decerpens ex Iis ea, quae Ecclesiae ac studiosae Juventuti profutura olim existimo. Posteaquam vero, quae Illustrissimi Suprem. Vestri Consistorii fuit benignitas, Honestissima mihi provincia, Professio v.l. Historiar. Antiquit. Jud. et L. Graecae, in

Alma [3] Enyedina Trans-Sylvanorum adornanda, praeter spem, expectationem ac merita mea, oblata non tantum, verum, publica auctoritate interposita, demandata fuisset; meum id esse putavi, ut quam curatissime semper allaborarem, ne Vos beneficium apud me collocati paeniteat, nec unquam me pudeat accepti. Quare, praeter privatas quasdam, 'De Coccejanismo Hungarico', 'De concordia Apostolorum Pauli et Jacobi discordia', 'De L[ingua] Scriptorum N. T[estament]i authentica', Disputationes, praeter Homilias Ecclesiasticas, in varias V. et N. T[estament]i Pericopas, quas, partim Lugduni in Basilica S. Petri, partim in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico, sub Celeber. D[omi]no Tacone Haj. van den Honert atque Clariss. D[omi]no Alberto Schultens, Praeceptoribus meis Venerandis, habui; publica etiam nonnulla diligentiae meae edidi documenta, videlicet duas, 'De Originibus Symboli Apostolici', Theologicas; Juridicam, 'De Testamentis ad Pias causas' [[in margine: Hanc Illustris. Supremo dedicavi Consistorio]]; Historicam, 'Ad Illustr. quaedam Scriptorum Antiq. de D. n. Jesu Christo testimonia'; Philologicam, 'De holocausto Jephthae virgineo', Disputationes, quas Trajecti ad Rhen. et Franequerae defendi publice, sub praesidio Celeb. D. Hieronymi van Alphen, Celeb. D. Alb. Wilh. Melchioris, Celeb. D. Ever. Ottonis, Praeceptorum et Fautorum meorum humillime Colendorum. Philosophicam etiam paraveram Disputationem, 'De Praerogativis Philosophiae Newtonianae', quam tamen divulgari, turbulenta temporis injuria non sunt passae. Nunc igitur Tertiam, 'De Originibus Symboli Apost.', publicam facere decrevi Disputationem. Cum vero sciam illam Aristidis vocem: „Deo quidem templa consecranda, Viri autem Eximii operum dedicatione venerandi sunt“, laudatque moris sit, ut eos, quos prae caeteris colimus, grati animi testimoniis, ad ulteriorem ac constantem invitemus benivolentiam. Hanc ideo ipse etiam, in Symbolum perpetuae devotionis, Magnis Vestris Nominibus consecro Disputationem, quam ut aequi bonique consulite, humillimis etiam atque etiam oro rogoque precibus. Ego interim brevi, si de Viatico mihi benigne provisum fuerit, in Patriam revertar; dum vero in peregrinis adhuc versor oris, erga dulcissimam Patriam, in qua natus, educatus et honestis Disciplinis innutritus fui, utroque defungar officio. Quorum primum esse arbitror, ut constanti eam, ubicunque locorum agam, amore complectar, felicitate ejus laeter, malis ex crucier: haud secus, ac si praesens iis afficerer. Alterum, ut Proceres Magnificos, et Patres Patriae, quorum sapientia ac fortitudine Resp. nostra administratur, conservatur et exornatur, obsequiosis submissee cogitationibus ac debitis laudibus, quatenus occasio datur, fideliter [4] extollam, Deum, pro longa illorum vita, regimine quieto, Honoribus perennibus, prosperitate omnimoda, splendore Familiarum perpetuo, ardentissimis votis invocem. Quod, dum Excellentissime Domine, Illustrissimi ac Magnifici Domini, pro Patria, pro Vobis Vestrisque constanter facio, dicam verbo id, quod superest. Valet, atque sincerum hoc meae erga vos reverentiae et devotissimi obsequii pignus, clementer recipite. Conatibus meis favete, hosque ab insultibus eorum, quibus nihil nisi novum vel suum placet commentum, auctoritate Vestra propugnate. Dabam Trajecti ad Rhen., A. ejus Acad. Jubilari, prid. Cal. M. Junij.

Magnorum Vestrorum Nominum

Servus et Cliens minimus, semper humillimus,
Virtuti ac Gloriam Vestrae devotissimus,

Sigismundus N. Borosnyai. [Manu propria.]

Appendix II

Bibliographische Angaben auf Grund des Briefes.

Erwähnte Übungsdisputationen in Utrecht und Franeker, in chronologischer Reihenfolge. Hinzugefügt wurde Borosnyais Disputation pro gradu:

1735 – Utrecht

* Unter Prof. Hieronymus Simons van Alphen (23.02.1735)

1. *Disputatio historico-theologica prima*, Περὶ τῆς πρώτης εὐκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, *de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad d. 7 Cal. Martii [1735]*. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1735. 4to; [4],1–34,[6] S.

Mit – am Ende – zwei lateinische Lobgedichte, von beziehungsweise Ladislaus Baktsi „Transylvano-Hungarus“ und Gabriel Wajai „Hung. ex Transylvania“. Beiden Lobgedichten folgt noch eine griechische Fassung des „Symbolum Apostolicum“, unterzeichnet: G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?].

* Unter Prof. Everardus Otto (23.03.1735)

2. *Disputatio juris canonici de testamentis ad pias causas, ad Cap. XI.10 de Testam. Ad diem 23 Martii [1735]*. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1735. 4to; [4],25,[1],[10] S.

Mit – am Ende – ein (anonymes) lateinisches Lobgedicht („Monumentum Pietatis“) von neun ungarischen Studiosi: „Chorus IX Musar. Hungaricar. Trajectinarum“, [10] S.

1735 – Franeker

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (11.06.1735)

3. *Disputatio historico-theologica altera*, Περὶ τῆς πρώτης εὐκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, *de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad diem 11 Junii*. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [4],35–73,[5] S.

Mit – am Ende – Lobgedichte von G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?], S.K. [= Sigismundus Kováts ?] und Gabriel Wajai „Hungarus Transylvanus“, alle auf lateinisch.

[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.3.]¹²

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (22.06.1735)

4. *Disputatio historica ad illustriora quaedam scriptorum antiquorum de D. n. J. Christo testimonia. Die 22 Junii*. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [8],24 S.

¹² Vgl. dazu POSTMA, F[erenc]–VAN SLUIS, J.: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden. Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. s.v. Borosnyai. – N.B.: *Die Disputatio historico-theologica altera* [121/1735.3] wurde verteidigt „ad diem II Junii“, was man lesen soll als „ad diem 11 Junii“.

Mit – am Anfang – Lobgedichte von M.A. [= Michael Ajtai ?] und Georgius Huszti „Hung. ex M.“, beziehungsweise auf lateinisch und auf griechisch.
[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.4.]

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (25.06.1735)

5. *Disputatio theologico-philologica ad Cap. Jud. XI de holocausto Jephthae virgineo. Die 25 Junii.* Franekeruae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [4], 28 S.

Mit – am Ende – ein lateinisches Lobgedicht von Stephanus Makrantzi „Hung.“.
[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.5.]

1736 – Utrecht

* Unter Prof. Hieronymus Simons van Alphen (27.06.1736)

6. *Disputatio historico-theologica tertia, Περι τῆς πρώτης ἐκκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad diem 27 Junii [1736].* Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4to; [16], 74–132, [21] S.

Mit – am Ende – zwei lateinische Lobgedichte, beziehungsweise von G. v. d. Broek und Johannes Gaal Markusfalvi „Transylvano-Hungarus“.

* Borosnyais Dissertation / Disputation *pro gradu* (23.11.1736)

7. *Disputatio theologica inauguralis de prima Symboli Apostolici origine et perfectione, ejusdemque speciali articulo: de Deo Spiritu Sancto [i.e.: Disputatio historico-theologica quarta et ultima]. A.d. 23 Novembris [1736].* Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4to; [8], 133–164, [42] S.

Mit – am Ende – Lobgedichte von M.A. „Trans. Hungar.“ [= Michael Ajtai ?] und H. Hubert, beziehungsweise auf arabisch und auf lateinisch.

*

POSTMA, FERENC (Amsterdam)

* Eine Sammlung von allen hier genannten Disputationen befand sich damals in der Bibliothek des Református Kollégium in Klausenburg/Kolozsvár. Das bewußte Exemplar war von Sigismundus Nagy Borosnyai selber verfaßt worden („Disputationes academicæ“) und mit einigen anderen Utrechter Gelegenheitsschriften auf eigene Rechnung mit einem schönen Einband versehen. Zur Zeit befindet sich dieses Exemplar in der Bibliothek der Rumänischen Akademie der Wissenschaften in Cluj-Napoca [Klausenburg/Kolozsvár], Buchsignatur: R 85478–85481.

** Zum ersten Mal in verkürzter Form auf holländisch publiziert in:

TENKE, Sándor–KARASSZON, István (Hrsg.): ‘Fölbuzog szívem szép beszédre’. *Tanulmányok D. Dr. Tóth Kálmán tiszteletére 80. születésnapja alkalmából* [Festschrift für Prof. Dr. Kálmán Tóth (KGRE Budapest) zum 80. Geburtstag]. Bp. 1997. 169–176.

*** Gerne möchte ich Herrn A. Vlieger (Amstelveen) an dieser Stelle recht herzlich danken für seine deutsche Übersetzung.

Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák. A nemzeti könyvtár irattárában fellelt adatok a magyarországi nyomdákat ért 1944–1945-ös háborús pusztításokról. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomatványok Bibliográfiai Szerkesztősége a közelmúltban arra vállalkozott, hogy a Kárpát-medence területén 1473 és 1948 között működő nyomdák, nyomdászok és nyomdahelyek adatait számítógépes adatbázisban összegyűjtse. A nemzeti könyvtári alapfeladat ellátását segítő nyomdász-adatbázis, a *Clavis typographorum regionis Carpathicae*¹ (CTRC) miközben segítheti a hiányos impresszumú kiadványok azonosítását és annak eldöntését, hogy az adott dokumentum beletartozik-e a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia gyűjtőkörébe, ugyanakkor igen hasznos segédlete lehet a hazai nyomdák, könyvkiadók és könyvkereskedők tevékenységének alaposabb feltárásához és megismeréséhez.

A munka jelenlegi szakaszában az adatok összegyűjtése és az adatbázisban való regisztrálása folyik. A nyomdák adatainak kigyűjtése elsődlegesen a kétszáz éves nemzeti könyvtárban megőrződött irattári források, valamint a könyvtár működése során keletkezett könyvtártörténeti dokumentumok, másodlagosan a már publikált szakmonográfiák, helytörténeti adattárak, bibliográfiák alapján történik. Következő munkafázis a már kigyűjtött adatok gondos és szakszerű vizsgálatát kívánja meg, amelynek eredményeként a nyomdákról pontos ismeretünk lesz. Ily módon térben és időben nyomon követhető az egyes nyomdaműhelyek egymás közti kapcsolata, a nyomdák élén bekövetkező tulajdonosváltások, valamint a nyomdászok vándorlásainak minden egyes állomása.

Az Országos Széchényi Könyvtár nyomda-adatbázisának munkálatai kapcsán a nemzeti könyvtár irattárában találtam rá a következőkben ismertetendő irat-együttesre.²

1947. február 4-én az Országos Széchényi Könyvtár akkor hivatalban lévő főigazgatója, Tolnai Gábor az alábbi hivatalos megkeresést intézte számos vidéki polgármesteri hivatalnak, községi elöljáróságnak:

„56/1947

Tárgya: Elsőfokú iparhatóságok megkeresése nyomdavállalatok adatai tbn.

A Polgármesteri Hivatalnak,
A Községi Elöljáróságnak,

.....

A tudományos célokra szolgáló kötelespéldányszolgáltatást szabályozó 1929: XI. tc.-re hivatkozva megkeresem a Hivatalt, mint elsőfokú iparhatóságot, szíveskedjék értesíteni, hogy az iparhatósága területéről Törzskönyvünkben nyilvántartott

.....
.....

nyomdavállalatok léteznek e.

Nevezett nyomtatók a hivatkozott törvényben meghatározott kötelezettségüknek a felszabadulás óta nem tesznek eleget. Sem a kötelespéldányokat, sem az esetleges

¹ A nyomda-adatbázis részletes ismertetését lásd BÁNYI Szilvia: *Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948*. In: *Fata libelli. Tanulmányok Borsa Gedeon 80. születésnapja tiszteletére*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. 150–157.

² Országos Széchényi Könyvtár, Irattár (= OSzK It) 56/1947.

jelentéseket nem terjesztik be a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárához.

Kérem szíveskedjék e nyomdavállalatok sorsára, működésükre, megszűnésükre, az üzemek esetleges megsemmisülésére, a tulajdonos- vagy felelős üzemvezető-változásra, vagy a szünetelésre vonatkozó részletes adatokat lehetőleg postafordultával tudomásomra hozni.

Budapest, 1947. február 4-én.

Az Országos Széchényi-Könyvtár
főigazgatója.”³

Az intézkedésre azért került sor, mert a második világháború végétől kezdődően nagyszámú nyomdából nem érkeztek be a köteles példányok. Sőt a nyomdák a törvényi előírásnak megfelelően kötelező nemleges választ sem küldték meg a nemzeti könyvtárnak.

„Számos vidéki nyomdavállalat sorsáról, létezéséről nem tudunk. Ezek a nyomtatók a felszabadulás óta felszólításainkra, körleveleinkre nem válaszoltak. Ezért megkereséssel fordultunk az illetékes elsőfokú iparhatóságokhoz a szóbanforgó nyomdavállalatok fennállásával, az esetleges bekövetkezett változásokkal kapcsolatos adatok jelentése tbn.”⁴

Az Országos Széchényi Könyvtárnak, mint a nemzeti emlékezet őrzőjének alapítása óta egyik legfőbb feladata a magyar vonatkozású sajtótermékek összegyűjtése, a jövő nemzedékek számára való megőrzése. Az alapító, Széchényi Ferenc akarata szerint is törekedni kell a hungarika minél teljesebb számban történő gyűjtésére. Ezért a királyi jóváhagyással megerősített alapítólevelének 2. pontja már rendelkezett az általa alapított nemzeti könyvtár számára biztosítandó köteles példányra való joggal.⁵ Sőt a kancellária 1802. december 28-án rendeleti úton intézkedett, hogy a beszolgáltatandó példányok közül egy további tudományos példányt⁶ az új nemzeti könyvtár kapjon meg.⁷ 1804-ben a helytartótanács rendelete fogalmazta meg az azóta is folyamatosan érvényesülő elvet, amely szerint a nyomda felelősége a köteles példányok beszolgáltatása.⁸

A nemzeti könyvtár állományának gyarapodása szempontjából a köteles példányok beszolgáltatása az egyik legfontosabb forrás. Jelentősége felbecsülhetetlen, ugyanis Magyarország kultúrájának, történetének pontos megismerésére csak a beküldött és megőrzött köteles példányok által nyílik lehetőség. A köteles példányok kitüntetett szerepét felismerve a korabeli kulturális kormányzat az 1929. évi 11. törvény 32. §-ban szabályozta, hogy az Országos Széchényi Könyvtár mellett még másik három nagy országos könyvtár: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Magyar Tudományos

³ A dokumentumokat, korabeli helyesírásukat tükrözve adom közre, csupán a gépelési hibákból adódó elütéseket javítottam.

OSzK It 56/1947 Fogalmazvány.

⁴ OSzK It 56/1947 Pro domo az iratcsomót összefogó pallium borítójának külső felén, alul olvasható.

⁵ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 46.

⁶ TÓTH András: *A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Bp. 1964. 4.

Magyarországon ellentétben az európai hagyománnyal a cenzurális-privilegiális (kiadói tulajdont igazoló) példányok mellett azoktól teljesen külön úton fejlődött ki a tudományos célokat szolgáló köteles példány típusa.

⁷ TÓTH: *i. m.* 13.

⁸ TÓTH: *i. m.* 14.

Akadémia Könyvtára, valamint az Országgyűlés Könyvtára is tudományos célokra köteles példányt kapjon.⁹ Továbbá kimondta, hogy „a be nem szolgáltatott kötelezpéldányokért” a nyomdát és a kiadót egyetemleges felelősség terheli.¹⁰

1897. évi 41. törvénycikk az első olyan jogszabály, amely a köteles példány beszolgáltatásának minden részletét rendezte. Végrehajtása ügyében a vallás- és közoktatási, valamint az igazságügyi miniszter által 1898. évi 5720. szám alatt kiadott rendelet kötelezte a közigazgatási hatóságokat, hogy küldjenek jelentést az Országos Széchényi Könyvtárnak a területükön működő nyomdákról. A nemzeti könyvtár a jelentések alapján a nyomdákról nyilvántartást vezetett. Ez volt az ún. nyomdai „Törzskönyv,” amelyben külön kötetekben vezették a főváros, Budapest, illetve a vidéki városok nyomdáinak adatait a nyomdahelyek betürendjében.¹¹ A regisztrált adatokat az Országos Széchényi Könyvtár évente, a változásokat negyedévente köteles volt nyomtatásban is megjelentetni.¹²

Az Országos Széchényi Könyvtár a nyomdák adatait 1945 után is a „Törzskönyv”-ben vezette. Sajnos ma már ez a könyvtártörténeti forrásdokumentum nem hozzáférhető. Az alábbiakban Tolnai Gábor főigazgató megkeresésére, az elsőfokú iparhatóságoktól, illetve a polgármesteri hivataloktól beérkezett hivatalos válaszok közül a legjellemzőbb dokumentumokat közöljük. A felsorolásban szereplő levelek az 1945-től 1947 elejéig terjedő időszak alatt a területükön működő, vagy működött azon nyomdák sorsáról adnak tájékoztatást,¹³ amelyek többszöri felszólításra sem tettek eleget a köteles példányok beszolgáltatásával kapcsolatos törvényi előírásoknak.

Ajka

Ajka Nagyközség

Bentü megkeresésére ht. értesítem, hogy Imre Géza¹⁴ nyomdatulajdonos, ajkai lakos a felszabadulás óta üzletműködést nem folytat.

⁹ *Magyar Törvénytár. 1929. évi törvénycikkek.* Szerk. TÉRFY Gyula Bp. 1930. 119.

Az 1929: XI. t.c. 32. § (2) lábjegyzetében olvasható: „A Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárnak az 1897: XLI. t.c. alapján járó kötelezpéldányjogosultsága minden kétségen felül áll, mert a könyvtár hivatása a magyar szellem mindennemű termékeinek s elsősorban a Magyarországon előállított nyomdatermékeknek a legnagyobb teljességre törekvő gyűjtése s ezért minden hazai nyomtatványt be kell szereznie, tekintet nélkül azok tartalmára, tudományos és irodalmi értékére.”

¹⁰ Uo. 120.

¹¹ „A törvény pontosan előírja, hogy a kötelezpéldányokat évnegyedenként összegyűjtve, az évnegyedet követő 15 napon belül, vagyis legkésőbb január, április, június és október hónapok 15. napjáig kell kézbesítővel, vagy 20 kilogramm súlyt meg nem haladó bérmentesítetlen postacsomagokban közvetlenül az Orsz. Széchényi Könyvtár igazgatóságához nyomdatermékkimutatás kíséretében beküldeni. Ha pedig valamely nyomdatulajdonos üzemében az esedékes évnegyed alatt beszolgáltatás alá eső nyomdatermék nem készült, erről nemleges jelentést kell tennie.” FITZ József: „*Magyar Könyvészet 1936*”. In: *Magyar Könyvészet.* Bp. 1936. IX. lap.

¹² A nyilvántartott nyomdák adatait a *Magyar Könyvszemle* 1898–1914 között évenként külön függelékben publikálta, majd ezt követően 1934-ig már csak a változásokat adta közre. 1935–1941 között a *Magyar Könyvészet* éves kötetei közölték a működő nyomdák adatait.

¹³ OSzK It ad 56/1947 Az irattári dokumentumok közzétételénél a hivatalos címzést elhagyva csak a kibocsátó testület nevét, valamint a válaszok érdemi tartalmát közlöm.

¹⁴ Imre Géza nyomdáját 1935–1948 között működtette. MARKOS Béla: Az 1919 és 1948 között működött magyarországi nyomdák és kiadók jegyzéke. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Hung. 3727. 36.

Nevezett nyomdafelszerelését a felszabadulás előtti napokban elhurcolták s tulajdonos annak csak egy kisebb részét tudta visszaszerezni, amivel ezidőszert üzletműködést kezdeni nem tud.

Ajka, 1947. febr. 19.

[Aláírása olvashatatlan]
Jegyző

Balassagyarmat

Balassagyarmat megyei város polgármesterétől

Fenti tárgyban és szám alatt kelt megkeresésére értesítem, hogy Gaál János¹⁵ ismeretlen helyen tartózkodik, felesége állítása szerint orosz hadifogságban van.

Nevezett nyomdája a háborús események következtében nem semmisült meg, hanem azt az Elhagyott Javak Kormánybiztossága /Budapest, VI. ker. Andrassy u. 2./ elhagyottnak minősítette és a Magyar Kommunista Párt balassagyarmati szervezetének¹⁶ üzemében meghagyta. Ezen határozattal Gaál Jánosné az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Elnöki Tanácsához /:Budapest, VI. ker. Andrassy u. 2./ panasszal élt, amelynek elintézéséről ezideig választ nem kapott.

Közlöm, továbbá, hogy a Kommunista Pártnak Iparügyi Miniszter úr¹⁷ 1946 évi június hó 1 napjáig nyomdaműködési engedélyt adott, amelynek meghosszabbítását a Párt budapesti Központja állítólag kérelmezte.

Ezen kérelem elintézéséről ezideig leiratot nem kapott.

Sem közvetett, sem pedig közvetlen tudomásom nincs arról, hogy a kérdéses nyomdát a Kommunista Párt üzemben tartaná.

Balassagyarmat, 1947. február 18-án.

Polgármester helyett:

/Dr. Kiss Endre :/
tanácsnok

Békéscsaba

Békéscsaba m. város polgármestere

Fenti számra hivatkozással értesítem, hogy a tárgyban nevezett nyomdavállalatokat a kötelezpéldányok betérjesztésére felhívtam.

Ezzel kapcsolatban közlöm, hogy Gesmey nyomda tulajdonosa Láng Sándor¹⁸ deportálásból csak az elmúlt évben tért vissza, s így az üzemet saját kezelésbe is csak a közelmúltban vette át, mely teljesen használhatatlan állapotban volt és annak

¹⁵ Gaál János nyomdáját 1943–1944 között működtette. MARKOS: *i. m.* 38.

¹⁶ A Magyar Kommunista Párt első városi szervezetét Balassagyarmaton 1945. március 7-én alapította meg. *Balassagyarmat története 896–1962*. Főszerk. BALOGH Sándor. Balassagyarmat, 1967. 401.

¹⁷ Bán Antal szociáldemokrata politikus, aki 1945. június 1. és 1948. február 26. között iparügyi miniszter volt.

¹⁸ Láng Sándor tulajdonosa volt 1936?–1948 között az 1909-ben alapított Gesmey nyomda. Az OSzK CTRC nyomda-adatbázisa alapján. (A továbbiakban azoknál a jegyzeteknél, ahol nem történik más forrásra való hivatkozás, ott az adatokat mindig az OSzK CTRC nyomda-adatbázisa alapján közöljük.)

rendbehozatala véglegesen csak most fejeződött be. Jelentése szerint a kötelezpéldány beszolgáltatását a jövőben rendszeresen fogja eszközölni.

Friedmann Sámuel¹⁹ a „Rapid” nyomda tulajdonosa 1944 évben szintén deportáltatott, ahonnan ez idő szerint sem tért vissza, csupán felesége, aki működési engedély iránti kérelmét hatóságomnál 1946. évi április 20-án igazolta. Ügye folyamatban van, azonban a nyomda ez idő szerint üzemben kívül van helyezve, illetve nem működik.

A kötelezpéldány beszolgáltatási kötelezettségének – ez időszerint – csupán a fenti akadályok miatt nem tett eleget.

Békéscsaba, 1947. március 17.

Lipták András
polgármester.

Bonyhád

Bonyhád nagyközség elöljáróságától

56/1947. számú megkeresésére értesítjük, hogy Jakubovits József²⁰ nyomdája nem létezik, illetve nem működik. A tulajdonos és családja deportálásból nem tért vissza.

Bonyhád, 1947. évi február hó 24.

Erményi János
főjegyző.

Takáts József
bíró.

Csorna

Csorna nagyközség

A bentiekre tisztelettel jelentem, hogy bentnevezett nyomdavállalatát²¹ egyenlőre szünetelteti és előreláthatólag meg sem tudja mondani, hogy mikor fogja újból üzembe helyezni.

Csorna, 1947. febr. 28.

[Aláírása olvashatatlan]
főjegyző

Debrecen

Debrecen és Vidéke Ipartestület

Debrecen és Vidéke Ipartestület, utalással a hivatkozási szám alatt kelt megkeresésre közli, hogy

Beke Zoltán²² nyomdavállalat, vagyon elkobzás miatt megszűnt.

Csuka László²³ nyomdája működik. (Vörös hadsereg útja 7.)

Nagy András²⁴ nyomdája megszűnt.

¹⁹ Friedmann Sámuel-féle Rapid nyomda 1929–1944 között működött. MARKOS: *i. m.* 40.

²⁰ Jakubovits József 1942–1944 között működtette nyomdáját. MARKOS: *i. m.* 43.

²¹ Lichtmann Lajos könyvnyomdáját 1935-től 1944-ig működtette.

²² Beke Zoltán 1933-tól 1944-ig működtette nyomdáját.

²³ Csuka Zoltán, majd Csuka László 1940-től 1948-ig működtette nyomdáját.

²⁴ Nagy András 1934-től 1942-ig működtette nyomdáját.

Pannónia nyomda²⁵ bomba találat következtében szünetel, helyrehozatala folyamatban van.

Tóth Ferenc²⁶ nyomdája megszűnt.

Wohlberg²⁷ nyomda megszűnt.

Debrecen, 1947. évi március hó 18.-án

[Aláírása olvashatatlan]
elnök

[Aláírása olvashatatlan]
jegyző

Derecske²⁸

Derecske község előljáróságától

Értesíti az előljáróság, hogy a Derecske községben nyilvántartott nyomda tulajdonosa Katz Sándor²⁹ a deportálás közben elpusztult, üzletvezetője Weisz Sándor pedig kivándorolt Palesztinába.

A nyomdaberendezés egyrésze még megvan Derecske községben, azonban tudomásunk szerint Katz Sándor örökösei azt eladták, idegen községbeli egyénnek, de az még nem szállította el. – A nyomda már régóta nincs üzemben. –

Derecske, 1947 febr. 20.

[Aláírása olvashatatlan]
jegyző.

Eger

Eger m. város polgármesterétől

56/1947. sz. megkeresésükre közlöm, hogy a Dobó István nyomda³⁰ Rt. Lőw Nándor igazgató vezetése mellett, mint az Egri Szociál Demokrata Párt nyomdája működik. Üzemében a felszabadulás óta bejelentett szünetelés nem állott elő. A Hungária könyvnyomda³¹ Horváth Jenő vezetése alatt ugyancsak működik és üzemében iparhatóságomhoz bejelentett semminemű változás nem történt. Kérem a fent közölt szíves tudomásul vételét.

Eger, 1947. febr. hó 15-én.

polgármester h.
Dr. Korompai János

²⁵ 1906-ben a Libermann testvérek (József és Géza) által alapított Pannónia Nyomda 1944-ig működött.

²⁶ Tóth Ferenc 1938 és 1944 között működtette nyomdáját.

²⁷ Wohlberg Izidor által 1912-ben alapított nyomdát Wohlberg József és Jónás 1938-tól 1944-ig működtette.

²⁸ A korabeli papírhiányt jól jellemzi, hogy Derecske jegyzője válaszáat egy 1883. november 5-i keltezésű nyugta hátoldalára jegyezte.

²⁹ Katz Sándor 1932-től 1944-ig működtette nyomdáját.

³⁰ Az 1893-ban alapított Dobó István Nyomda Rt. 1947?-ig működött.

³¹ A Hungária Könyvnyomda 1934 és 1948 között működött Rabecz István és Horváth Jenő vezetésével.

Enying

Enying község előljáróságától

Tisztelettel értesítem, hogy a Petőfi Nyomda,³² illetve annak tulajdonosa semmi-féle nyomdai tevékenységet nem fejt ki, nyomdája a hadműveletek következtében teljesen megsemmisült, jelenleg földműveléssel foglalkozik.

Enying, 1947. febr. 26.

[Aláírása olvashatatlan]

Jegyző.

Esztergom

Esztergom megyei város polgármesterétől

Értesítem címedet, hogy a Hunnia nyomda³³ működését az Iparügyi Miniszter úr nem engedélyezte és annak bezárása iránt intézkedett. A bezárásig előállított sajtótermékek köteles példányszámának beküldésére a nyomda bérlőjét felhívtam. –

Esztergom, 1947. február 17. –

Dr. Bády István s. k.

mb. polgármester

Dr. S./M.

Győr

Győr thj. város polgármestere

Fenti számú megkeresésére való hivatkozással értesítem, hogy

Győr város házinyomdája,³⁴ városháza,

Széchenyi könyvnyomda,³⁵ Géczy József, Megyeháza u. 1.

Victoria nyomda, Szép József,³⁶ Kaszárnya u. 5.

nyomdavállalatok jelenleg is működnek.

Egyúttal értesítem, hogy a két utóbbi nyomdavállalatot a hadifogságban lévő férfjek távollétében feleségeik vezetik.

Kérem fentiek szíves tudomásulvételét.

Győr, 1947. március 6.

Polgármester megbízásából:

Dr. Szalóky Sándor s. k.

h. tanácsnok.

A kiadvány hitelül:

Kóthy

irodatiszt.

³² Gaál János Petőfi Nyomdája 1940-től 1944-ig működött.

³³ A Hunnia nyomdát és könyvkereskedést 1893-ban alapította Gerenday József. 1936? és 1948 között a nyomda bérlője az Esztergomi Lapkiadó Vállalat volt.

³⁴ Győr város Házinyomdájának létezéséről csak ez a dokumentum tesz említést.

³⁵ Az 1934-ben alapított Széchenyi nyomdát Fias István vezette 1941-ig, majd Gáczy József, illetve felesége működtette 1948-ig.

³⁶ Szép József 1928–1948 között Mercur, valamint Victoria néven működtetett nyomdát.

Hajdúnánás

Hajdúnánás m. város polgármestere, mint I. fokú Iparhatóság

Fenti számra hivatkozással értesítem t. Címet, hogy hatóságom területén lévő nyomdára Katona Ferencz³⁷ nyomdatulajdonos 76.261/II-1946. Ip. M. sz alatt nyert a Magyar Iparügyi Miniszter Úrtól 1946 december hó 31-én működési engedélyt, azonban nyomdáját az alábbi okoknál fogva saját személyében nem működteti:

A fenti nyomdát 1945 tavaszán a Magyar Kommunista Párt Hajdúnánás szervezete vette kezelés alá, mivel Katona Ferencz nemtartózkodott a városba. A nyomda felelős vezetője Máyer Géza hajdúnánási lakos, ki 1945 december hó 17-én 814/1945. ip. sz. alatt kérte a nyomda ipar gyakorlására jogosító iparendegély kiadását. Nevezett ezen kérelmét Magyar Iparügyi Miniszter Úr 76.261/II-1946, Ip. M. sz rendeletével elutasította azzal, hogy a nyomdára már Katona Ferencznek működési engedélye van.

Fenti rendeletet folyamodóval 20/1947. ip. sz. alatt 1947. január hó 7-én közöltem, azonban Máyer Géza az elutasító határozat ellenére még a mai napig sem adta át a nyomdát Katona Ferencznek.

Hajdúnánás 1947 február 17.

/Dr. Ormós Miklós/
h. polgármester.

Högyész

Högyész község elöljáróságától

Értesítem, hogy Engel Ferencz³⁸ högyézi lakos nyomdája a háborús viszonyok alatt megsemmisült, azóta nem működik. –

Högyész, 1947. február 18.-án

Ezer Mihály
h.v.jegyző. –

Karcag

Karcag m. város polgármester

Tártyban tisztelettel közlöm, hogy Klein Mór³⁹ Kuthen utca I szám alatti lakos nyomdája Klein Sándor⁴⁰ sokszorosító üzeme a volt Horthy Miklós út 33/:Jelenleg Dózsa György út 33:/ szám alatt nem működik. A vállalat tulajdonosait deportálással elhurcolták, s mind ezideig nem tértek haza.

A Turul könyvnyomda⁴¹ /Gyányi Lajos távolléte miatt / az orosz csapatok bevonulása óta, 1944. október 9-től üzemen kívüli, leszerelt állapotban Karcag Tőkés utca 36. szám alatt van tárolva.

³⁷ Katona Ferenc 1924-ben alapította meg Hajdúvidéki Nyomda Vállalatát, amelyet 1944-ig működtetett.

³⁸ 1927-ben Engel József által alapított nyomdát Engel Ferenc 1948-ig működtette.

³⁹ Klein Mór 1912-től 1944-ig működtette nyomdáját.

⁴⁰ Klein Sándor sokszorosító üzeme 1937-től 1944-ig üzemelt.

⁴¹ Gyányi Lajos által 1939-ben alapított Turul Könyvnyomda 1944-ig működött.

Tekintettel arra, hogy fenti okok miatt a nyomdák nem működtek, így köteles példány szolgáltatási kötelezettségüknek sem tehetek eleget.

Karcag, 1947. évi március hó 7-én.

Dr. Farkas Sándor
polgármester.

Kiskunhalas

Kiskunhalas megyei város polgármesterétől

Fenti számú megkeresésükre közlöm az alábbiakat:

1./ A Kiskunhalas, Molnár ucca 2. sz. alatti nyomdaüzem Práger János⁴² kiskunhalasi lakos tulajdonát képezi, aki az 1944. évben megszűnt „Kiskunhalas Helyi Értesítője” c. helyi lapnak kiadója és tulajdonosa volt. Az említett nyomdaüzemben jelenleg a Ságody Győző kihalasi lakos felelős szerkesztésében megjelenő „Hírek”/: azelőtt: „Halasi Hírek”/: c. lap példányai nyomatnak, ezeknek köteles példányait a szerkesztőség, állítása szerint, rendszeresen beküldi Címnek. A nyomda felelős üzemvezetője: Borbás Imre.

2./ Kiskunhalas, Malom u. 6. szám alatt működött és Mészáros Dezső és Borbás Imre⁴³ kihalasi lakosok tulajdonát képező nyomdaüzemet a Magyar Kommunista Párt helyi szervezete 1945. március 23.-án birtokba vette és lezárta, azóta a nyomdagépeken ismeretlen tettesek rongálásokat vittek végbe, alkatrészek, így két motor is, hiányoznak, a teljes papírkészlet és egyéb gépalkatrészek hiányoznak, úgy, hogy a nyomda nem üzemképes, így abban semmiféle nyomdatermék elő nem állítható.

Kihalas, 1947. március hó 7.

/:Dr. Gusztos Károly:/
h. polgármester.

Nagykálló

Nagykálló község elöljáróságától

Értesítem, hogy Bárány József⁴⁴ nagykállói lakos nyomdávalalata 1944 év ősszén a községben dúló harcok alatt tűz következtében teljesen megsemmisült.

Nagykálló, 1947. február 15.

Iklódy Gyula
s.j.ző

Orosháza

Orosháza megyei város Polgármesterétől

59/1947. számú átiratokra értesítem, hogy az orosházi Thomay nyomdát⁴⁵ a megszabadulás után a hatóságok lezárták. 1945- és 1946. év elején a nyomda engedély

⁴² Az 1881-ben, Práger Ferenc által alapított nyomdát 1936? és 1948 között működtette Práger János.

⁴³ Mészáros Dezső és Borbás Imre nyomdája 1940-től 1945. március 23-ig működött.

⁴⁴ Az 1880-ban alapított nyomdát Bárány József 1936? és 1944 között működtette.

⁴⁵ Thomay József Kultúra Szövetkezet Nyomdája 1923-tól 1948-ig működött.

nélkül egy darabig működött, azonban feljelentés után hatóságilag lezárattott. A nyomda ma sem működik. Vezetőjének és tulajdonosának neve változatlan.

Orosháza, 1947. február hó 17.

Polgármester megbízásából.
Dr. Papp Károly s. k.
közig. tanácsnok.

A kiadvány hitelül:
[Aláírása olvashatatlan]
v. kiadó.

Salgótarján

Salgótarján m. város polgármesteri hivatalától

Fenti számú és tárgyú megkeresésükre értesítem, hogy a „Munka”⁴⁶ nyomdával a felszabadulás óta működik. A nyomdatulajdonos jelenleg is Végh Kálmán salgótarjáni lakos. A nyomda 1945 évi augusztus hó végéig a M.K.P. salgótarjáni szervezete kezelésében volt, 1945 szeptember havában Végh Kálmán kezelésébe került vissza.

Salgótarján, 1947 február 17.

Dr. W/Brné.

Polgármester helyett:

v, tanácsnok
/Dr. Wanka Lajos/

Sárvár

Sárvár Község

Benti megkeresésre tisztelettel értesítem t. címet, hogy a községben a Farkas Mihály⁴⁷ féle nyomda megszűnt. – A tulajdonos már régebb idő óta távol van.

A Hesz Alfréd⁴⁸ féle nyomda is megszűnt, mert a tulajdonos Németországba deportáltatott és onnét haza nem érkezett. Nevezettnek Hesz György nevű fia tért haza a munkaszolgálatból, s nevezett a nyomdát Budapestre szállította, ahol engedélyt fog kért a nyomda működésére.

A sárvári Szabadság nyomda, mint ilyen megszűnt és visszazállt régi tulajdonosára, – Milfai Fercz⁴⁹ cégére, aki bemondása szerint a köteles példányokat a t. címhez előírás szerint betérjeszti. –

A Tinódy⁵⁰ féle nyomda, ifj. Nagy István nyomdász tulajdonában van, akinek bemondása szerint a köteles példányokat a t. címhez kellő időben betérjeszti. –

Sárvár, 1947. február 25.

/Budai László/
vezetőjegyző

⁴⁶ Végh Kálmán Munka Sajtóvállalat Rt. Nyomdáját 1925-től 1948-ig működtette.

⁴⁷ Farkas Mihály nyomdája 1937-től 1944-ig működött.

⁴⁸ Az 1860-ban alapított nyomdát Hesz Alfréd 1912-től 1944-ig működtette.

⁴⁹ Milfay Ferenc 1908-tól 1948-ig működtette nyomdáját.

⁵⁰ Tinódy Nyomda 1934-től 1948-ig működött.

Sátoraljaújhely

Sátoraljaújhely megyei város polgármesterétől

Megkeresésére értesítem, hogy a Zempénnyomda és Lapkiadó Rt.⁵¹ nyomdai üzeme működési engedélyt nyert a m. iparügyminiszter úrtól az 1946 évi január hó 4-én kelt 99.764/I.3–1945.sz. leiratában.

E nyomdavállalat jelenben a magyar kommunista párt sátoraljaújhelyi szervezete kezelésében áll „Egyenlőség” könyvnyomda néven és kiadja a jelenben a hetenként kétszer megjelenő „Zempléni Népszerűség”-ot és az 1945 évben ugyan ezt a lapot „Nép-újság” elnevezés alatt.

Sátoraljaújhely, 1947. február 19.

Dankó István.
polgármester.

Kó.

Siófok

Siófok község jegyzőjétől

Tisztelettel értesítem, hogy Singer Károly⁵² nyomdász a háború alatt deportálva lett és ebben elpusztult. Nyomdáját volt segédje Krausz Imre⁵³ siófoki lakos vette át, aki saját neve alatt vezeti azt. Krausz Imre az előírt köteles példányokat beszolgáltatja és ezen a néven valószínűleg szerepelni fog nyilvántartásukban.

Siófok, 1947. febr. 19.

Főjegyző
Dr. Zákonyi Ferenc

Sopron

Sopron thj. város I. f. iparhatóságától

Megkeresésére értesítem, hogy a „Breuer”-féle nyomda⁵⁴ bombázás folytán megszűnt, tulajdonosa a deportálásból nem tért vissza.

„Gellis testvérek” nyomdája⁵⁵ nem működik, miután cégtulajdonosok szintén nem tértek vissza deportálásból.

Sopron, 1947. március hó 3.

Dr. Koltai Gyula
tb. tanácsnok

⁵¹ A Zemplén Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. (Zemplén Nyomda) 1870 és 1944 között működött, majd 1945 után a Magyar Kommunista Párt sátoraljaújhelyi szervezete „kezelésébe” került.

⁵² Singer Károly 1910-től 1944-ig működtette nyomdáját.

⁵³ Krausz Imre 1946 és 1948 között működtette nyomdáját. MARKOS: *i. m.* 93.

⁵⁴ Breuer Testvérek nyomdája (Dávid és Jakab) 1910-től 1944-ig működött.

⁵⁵ Gellis Mór 1882-ben alapította nyomdáját, 1908-tól 1944-ig a Gellis Testvérek működtették.

Soroksár

Soroksár község elöljárósága

Fenti számú megkeresésére értesítem, hogy a Soroksári könyvnyomda⁵⁶, Molnár István, Grassalkovich utca 74. nyomdavállalat már nem létezik. A nyomda Soroksár község kényszerkiürítése és a község hadszíntérré válása folytán elpusztult.

Soroksár, 1947 febr. 14.

Herendi János
aljegyző.

Szeged

Szeged Thj. Város Kultúriügyosztálya

56/1947 számú megkeresésükre értesítem, hogy a Metropol,⁵⁷ Árpád,⁵⁸ Burkus⁵⁹, Kultúra⁶⁰ nyomdák léteznek, azonban az említett négy nyomda közül csupán az Árpád Nyomda rendelkezik működési engedéllyel, míg a másik három nyomda működési engedély hiányában zár alá van véve. Az Endrényi Nyomda Részvénytársaság⁶¹ jelenleg Hírlapkiadó Kft. néven szerepel és erre a névre szóló működési engedéllyel rendelkezik. Nemzeti Sajtóvállalat⁶² és Széchenyi Nyomda⁶³ megszűntek. Wirth István⁶⁴ nem rendelkezik nyomdai iparengedéllyel, csupán gépiratos másolással.[! sic.]

Szeged, 1947. február 21.

Polgármester helyett:
[Aláírása olvashatatlan]
tanácsnok
vezető jegyző
Répási László.

Szolnok

Szolnok m. város polgármesterétől

Fenti szám alatt kelt megkeresésére hivatalos tisztelettel közlöm a következőket:
Özv. Rényi Dezsőné⁶⁵ a nyomdaműködési engedélyt 61.789/1946. II. Ip.M.szám alatt csak az 1946. évi október hó 11. napján nyerte.

⁵⁶ Molnár István 1931-től 1945?-ig működtette a Soroksári Könyvnyomdát.

⁵⁷ Metropol Nyomda 1942 és 1947 között működött.

⁵⁸ Árpád Nyomda és Lapkiadó 1933 és 1947 között működött.

⁵⁹ Burkus András nyomdája 1912-től működött 1944-ig. 1945 után működési engedély hiányában zárolták.

⁶⁰ Kultúra Nyomda és Hírlapkiadó Vállalat 1925-től működött 1948-ig. MARKOS: *i. m.* 97.

⁶¹ Endrényi Nyomda és Lapkiadó Rt. 1883 és 1944 között működött.

⁶² Szeitz Ferenc által alapított Nemzeti Sajtóvállalat 1936-tól 1941-ig működött.

⁶³ Schwarcz Jenő által alapított Széchenyi Nyomda 1916-tól 1944-ig működött.

⁶⁴ Wirth István nem rendelkezett nyomdai iparengedéllyel, csupán gépirásos másolással, amelyet 1938-tól 1947-ig alkalmazott.

⁶⁵ Rényi (Róth) Dezső által 1906-ban alapított nyomdát 1948-ig működtette özvegye.

Tisztelettel jelentem továbbá, hogy nevezett deportálva volt és a nyomda a deportálás és a háborús viszonyok következtében olyan állapotba került, hogy azt üzembehelyezni még a mai napig sem lehetett, így iparát szüneteltetni kénytelen.

Szolnok, 1947. március 1.

A kiadvány hitelül:
[Aláírása olvashatatlan]
v. kiadó

Zsemlye Ferenc s.k.
polgármester.

Veszprém

Veszprém m. város polgármesterétől

Fenti számra értesítem, hogy Fodor Ferenc⁶⁶ nyomdája jelenleg Nagy Ödön nyomdatulajdonos bérletében van. Nevezettet deportálták, ahonnan mindezeideig nem tért vissza. Ezért a rokonsága a nyomdát Nagy Ödön iparjogosítvánnyal rendelkező iparosnak adta bérbe, aki a nyomdára működési engedélyt meg is kapta. –

Pósa Endre⁶⁷ nyomda jelenleg Szabadság nyomda név alatt működik, a nyomdát a tulajdonostól az Elhagyott Javak Kormánybiztossága vette gondozásba, miután a tulajdonos a felszabadulás idején a városból távol volt. A nyomda jelenleg Veszprém vármegye dolgozóinak Szövetkezete használatában van és Szabadság nyomda név alatt működik. A nyomda vezetője Kádi Ferenc képesített és mesterlevéllel rendelkező nyomdász, akinek iparjogosítvány kiadása iránti kérelme az iparügyi minisztériumban van. –

Veszprém, 1947. február 15.

L:N.
E:H.Gy.

dr. Tekeres Lajos
h. polgármester.

Zirc

Zirci jegyzőségtől

Tisztelettel értesítem Főigazgató Urat, hogy Zirc községben Ott Lajos⁶⁸ nyomdája a harcok alatt tűzvész következtében teljesen megsemmisült.

Nevezett jelenleg azon dolgozik, hogy a nyomdát megindíthassa, tudomásom szerint a közeljövőben már működni fog újból a nyomda. –

Nevezettet felhívtam, hogy megindulás után a sajtótermék beszolgáltatási kötelezettségének tegyen eleget. –

Zirc 1947 évi febr. 15.

Varga Gyula jegyző. –

A helyhatóságoktól, illetve az elsőfokú iparhatóságoktól a területükön és a felügyeletük alatt működő, de köteles példányt be nem szolgáltató nyomdák sorsa felől tájékozódni kívánó, az Országos Széchényi Könyvtár által kiküldött kérdőívre 72 településről érkezett viszont válasz. A beérkezett

⁶⁶ Az 1894-ben alapított nyomdát Fodor Ferenc 1944-ig működtette.

⁶⁷ Az 1901-ben alapított nyomdát Pósa Endre 1945-ig működtette.

⁶⁸ Ott Lajos nyomdáját 1930 és 1948 között működtette.

adatközlések alapján százhuszonöt⁶⁹ nyomda sorsát követhetjük nyomon az 1944-es év közepétől az 1947-es esztendő elejéig. A fennmaradt irattári dokumentumok a háború alatti, valamint a háborút követő időszak politikai változásai miatt a nyomdák élén bekövetkezett sok esetben tragikus tulajdonosváltásokról, a nyomdák részleges, olykor teljes pusztulásáról tudósítanak. Negyvenhárom nyomda tevékenysége szűnt meg végérvényesen. Tizenkilenc nyomdász veszítette el nyomdáját, szabadságát, az esetek többségében az életét, mert haláltáborokba deportálták, illetve orosz hadifogságba hurcolták őket.

Az 1945-ös esztendőt követő időszak politikai történései a most közzétett dokumentumokban ugyancsak jól nyomon követhetőek. Példaként említhetjük egy részről a kiépülő új politikai hatalom azon intézkedését, amely az iparügyi miniszter engedélyéhez kötötte, még a több éve, vagy évtizede tevékenykedő nyomdák esetében is, a nyomdai vállalkozások működését. Más részről a politikai csoportosulás viszonyát a nyomdai vállalkozásokhoz. Az irattári forrásdokumentumban hat alkalommal fordult elő, hogy a Magyar Kommunista Párt ekkor megalakuló helyi szervezete „kezelésbe vette;” „kezelésében áll;” „üzemében meghagyta;” „vette kezelés alá;” „szerezte meg;” „birtokába vette” a mások tulajdonát képező nyomdákat, amelyeket legtöbbször Szabadság, Egység, vagy Petőfi nyomda néven működtették tovább. Köteles példányt a kommunista párt által működtetett műhelyek a nemzeti könyvtár részére nem szolgáltattak be, így csak feltételezhetjük, hogy ezeket a sokszorosításra alkalmas vállalkozásokat saját ideológiájuk propagálására hasznosították, vagy e „nyomdafoglalásokkal” más nézetek terjesztését kívánták megakadályozni. A kommunista párt mellett a szociáldemokrata párt és egyéb baloldali szervezetek is éltek a „nyomdafoglalás” módszerével.⁷⁰

A szakirodalomból ismert, hogy a „magyar nyomdaipar egészét (nem a könyvszakmát!) 1938-as értékben számítva 33 millió pengős háborús kár érte.”⁷¹ A legnagyobb veszteség mégis, hogy „csaknem háromszáz szakember pusztult el: szerkesztők és könyvkereskedők, ügynökök és tisztviselők, cégfőnökök és alkalmazottak.”⁷² Közülük talán az egyik legjelentősebb és legismertebb nyomdászcsalád tagja, a gyomai nyomdász-kiadó, Kner Imre. Bár a fentebb közzétett iratok teljes képet nem adnak a vidéki nyomdákat ért háborús pusztítás mértékéről, hiszen tudott, hogy sokkal több nyomda és nyomdász szenvedte meg ezt az időszakot, mint a forrásban felsoroltak, ugyanakkor a dokumentumok mégis hitelesen rajzolják meg az 1944 és 1947 közötti időszak alatt a vidéken működő nyomdákat és nyomdászokat érő tragikus történelmi és politikai hatásokat és azok következményeit.

⁶⁹ Az 1938-as területgyarapodást megelőző, utolsó statisztikai adat 1937-ben készült, amely szerint Magyarország vidéki nyomdáinak száma 487 volt. SZOLLÁS Ella: *A magyarországi nyomdák és sokszorosító vállalatok jegyzéke*. In: *Magyar Könyvészet*. Bp. 1937. 9.

⁷⁰ Magán tulajdonban lévő nyomdák lefoglalására a korszakból egyéb példák is adódtak. Az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási osztályán őrzik azt a „Reklamációk” című könyvtártörténelmi dokumentumot, amely az 1944-es esztendőől vezette a köteles példányt be nem szolgáltató nyomdákkal folytatott reklamációk nyilvántartását. Az 1945-ös év 289-es reklamálási tételénél szerepel az 1903-ban alapított mezőtúri Corvina Nyomda, amely az 1944. év negyedik, valamint az 1945. év első és második negyedévi kötels példányaival nem számolt el. A magyar nemzeti könyvtár egykori munkatársának kéziratos bejegyzésével az alábbi szöveg olvasható: „A nyomda orosz kézben van. 1945. VI. 1-ig meg lettek semmisítve az oroszok által készült nyomtatványok.”

⁷¹ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme 1945–1957*. Bp. 1985. 45.

⁷² Uo. 45.

Az 1944-ben a nyomdai vállalkozásokat érő „sorscsapások” nem szűntek meg a háborút követő, demokratikusan induló új társadalmi kibontakozás eredményeként. 1948-ban a nagy nyomdavidalalatok államosításával kezdetét vette az a folyamat, amely 1949-ben a kis és közepes nyomdák állami tulajdonba vételével a magán nyomdai vállalkozások felszámolásához vezetett. A háború poklából kivergődő, az újrainduláshoz nagy akaraterevel hozzáfogó nyomdai vállalkozók tragédiája ezzel tetetődött.

BÁNFI SZILVIA

A szlovéniai magyar könyvkiadás. A szlovéniai magyar könyvkiadás 1961-től napjainkig a szlovéniai magyar irodalomból építkezik. Határon túli magyar könyvkiadásnak is nevezhető, amely a magyar nemzeti történelemből eredezteti a létét, de 1920 után, Magyarország trianoni elcsatolásától sajátos történelme is van. 1961-től 2004-ig összesen 80 szépirodalmi és tudományos magyar művet adtak ki Muravidéken. 1954-től napjainkig a Pomurska založba kiadó 81 magyar könyvet, főleg szépirodalmi műveket jelentetett meg szlovén fordításban. Ennek a könyvkiadásnak az arcéle nemcsak esztétikai, hanem etikai, nemzetfenntartó mércékkel is mérhető.

Hogy miért megkésve, csak a 60-as években alakult ki a magyar könyvkiadás Szlovéniában? Ennek több oka volt. 1920 és 1961 között a politikai és a történelmi helyzet nem kedvezett a magyarságnak. Ez a korszak csak magyar sajtótörténetet hagyott maga után, könyvkiadást nem. 1945 után szinte légüres térben tevékenykedett a muravidéki magyarság és újra kisebbségi helyzetbe került. Ekkor más nyelvi és társadalmi közegben kellett élnie, mint korábban. A második világháború után a magyar értelmiség zöme elhagyta a vidéket, nem voltak magyar tanítók sem a kisebbségi iskolákban. A politikai igazgatást a munkások és a parasztok vették át, de nem tudtak kulturális téren emelkedni. Az 50-es években Magyarországnak nem volt hatása Muravidékre, hiszen a szovjet zónába került, vasfüggönnyel volt elzárva. Az itteni magyarságnak nem volt alternatívája ebben az időszakban. Elkezdődött az azonosulása a jugoszláv értékrenddel.

Ez a folyamat egészen a 70-es évekig tartott, amikor kialakultak a magyarság önszerveződési formái. Már 1954-ben megalakult a Magyar Közművelődési Bizottság, a magyarság első érdekvédelmi szervezete. Az 1974-es alkotmány alapján új kisebbségi jogokat fogadtak el, amelyek lehetővé tették a nemzetiségi öngazgatási érdekközösségek létrejöttét. 1975-től létezik a Magyar Nemzetiségi Oktatási és Művelődési Érdekközösség, amely felvállalta a magyar könyvkiadást is a műkedvelő csoportok támogatása, a tömegtájékoztatás és a hagyományörzés mellett. Ez volt a muravidéki magyarság kulturális autonómiája kialakulásának kezdeti szakasza.

A 60-as évek progresszív politikai fordulatai a 70-es és a 80-as években kezdtek el hatni, majd a 90-es években jutott el ez a folyamat addig, hogy önálló kulturális intézményeket hozzon létre. A politikai és művelődéstörténeti folyamatok kihatottak a magyar könyvkiadásra is.

Jugoszlávia szétesése után, a szlovén rendszerváltást (1991) követően 1991-ben alakult meg a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Öngazgatási Közösség nevű önkormányzati szintű érdekképviselet, amelynek két intézete lett társalapítás útján: 1993-ban alapították meg a Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézetet és 1994-ben a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézetet, amely felvállalta a magyar könyvkiadást is. Mindkét magyar intézet a magyarság közösségteremtésének érdekében jött létre és azóta is erősítik a magyarság túlélési stratégiáját. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet megalakulásával és működésével a magyar könyvkiadás önálló intézmény keretei közé került. Az intézet évi 70 milliós költségvetésének egyötödét fordítja könyvkiadásra. A kiadott magyar könyveket többnyire az 1998-tól működő Bánffy könyvesboltban árulják, 2004-től pedig a Bánffy Központban népszerűsítik őket. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet pályázati

kiírásokkal serkenti a könyvkiadást. A könyvek köteles példányait eljuttatja szlovéniai és a magyarországi könyvtárakba, közgyűjteményekbe. Tevékenysége túlterjed a Muravidék magyar lakta vidékein, hiszen együttműködik az egyetemes magyar értékrendet képviselő tudományos és kulturális magyarországi intézményekkel és a határon túli magyar intézményekkel is a Kárpát-medencében.

Ha korszakokként tekintjük a szlovéniai magyar könyvkiadást, akkor el kell mondanunk, hogy a 60-as évek korszakhatárt jelentettek. Vljaj Lajos költő hagyomány nélküli irodalmi közegeben kezdte el az irodalomteremtés feladatát. Hasonló szerepe volt, mint a vajdasági Szenteleki Kornélnak, csak körülötte nem alakult ki mítosz. A 60-as években a szlovéniai magyar könyvkiadás még nincsen benne a magyarországi és a vajdasági könyvkiadási folyamatokban.

A 70-es években indul a *Tavaszwárás* nemzedék: Szúnyogh Sándor, Szomi Pál és Varga József már közösen lépnek az olvasóközönség elé. Továbbviszik a vlaji hagyományt. 1975-ben alakult meg a Szlovéniai Magyar Írócsoport mint önálló civil szervezet, elnöke Varga József lett. A kötetel rendelkező írók és költők közé tartoztak: Szúnyogh Sándor, Varga József, Szomi Pál, Bati Zsuzsa, Varga Sándor és Pivar Ella. Olyan kötet nélküli alkotók is tagjai voltak az Írócsoportnak, akik publikáltak a *Népújságban* és a *Muratájban*: Bernjak Elizabeta, Bence Lajos, Sz. Kanyó Leona, Rozsmán Erzsébet, Gábor Zoltán, Völgyi János, Dobosics József és Toplák János. Közös vállalkozásként, a regionális irodalmat erősítve a muravidéki, vasi és zalai költők közösen adták ki az *Összhang* antológiát 1979-ben. A 70-es években összesen 7 magyar könyv jelent meg.

A 80-as években a *Tavaszwárás* nemzedék írói, költői kezdtek kibontakozni, hiszen ebben az évtizedben szinte mindegyüknek két-három kötete is megjelent. Elsőkötetes alkotóként jelentkeznek Bence Lajos, Rozsmán Erzsébet, Gábor Zoltán és Szabó József. Újabb vállalkozásnak bizonyult az *Összhang* kétnyelvű antológia 1982-ben, amelyben a karintiai szlovén és a muravidéki magyar nemzetiségi költők versei jelentek meg. Új műfajként tűnik fel a könyvkiadásban az irodalomtörténet és a nyelvészeti tanulmány. Varga Sándor folytatja a helytörténetírást. Ebben az évtizedben összesen 19 magyar könyvet adtak ki.

A 90-es évek könyvkiadása már új társadalmi légkörben formálódott. Szlovénia megalakulásával új alkotmányra lett az országnak, és a rendszerváltás új követelményeket hozott a demokratikus, plurális szlovén társadalomban. A *Muratáj* (1988) folyóirat létrejötte után új alkotók is csoportosultak a folyóirat köré. Ebben az évtizedben 13 író alkotott publikálást rendszeresen: Balazsek Dániel, Bence Lajos, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Göntér János, Halász Albert, Hagymás István, Kerescmár Rózsa, Kocon József, Szabó Mária, Varga József, Varga Sándor, Vida János és Zágorec-Csuka Judit. Ezt az évtizedet a műfaji sokszínűség jellemzi. A szépirodalom mellett megjelentek a történelmi és helytörténeti, egyháztörténeti, irodalomelméleti művek, a néprajzi, a nyelvészeti munkák, a gyermekirodalom, a hagyományörző irodalom, a filmesztétika, az ifjúsági irodalom, a képzőművészet, a népmesegyűjtemények, a memoár-irodalom és a doktori disszertációk kibővített formában, illetve könyvformában. Ez műfaji fejlődésnek tekinthető, de még mindig nem keletkeztek nagyepikai művek, pl. nem írtak regényt. Annak ellenére, hogy kialakultak bizonyos irodalmi kapcsolatok és publikálási lehetőségek a magyarországi kiadókkal és szerkesztőségekkel, mint pl. a székesfehérvári *Árgussal*, a Zalai Írók Egyesülete lapjával a *Pannon Tükörrel*, a budapesti *Kortársal*, vagy a kolozsvári *Korunkkal*, még mindig hiányzott a muravidéki magyar irodalom recepciója, vagyis befogadás-esztétikája, kritikai és irodalomtörténeti feldolgozása Magyarországon. Ezzel párhuzamosan hiányzott még a muravidéki magyar könyvek szélesebb terjesztése is az anyaországban, illetve csak ekkor kezdődött mindez kialakulni. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet intézményesen átvette 1994-ben a könyvkiadást a nemzetiségi önkormányzatoktól, és számos kapcsolatot alakított ki a magyarországi kiadókkal és intézményekkel pl. a győri Hazánk Kiadóval, a budapesti Hadtörténeti Múzeummal, a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának Magyar

Nyelvi és Irodalmi Intézetével, a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumával, a lendvai Studio Artis Kiadóval stb. Ebben a korszakban a szlovéniai magyar könyvek száma megsokszorozódott. Elsőkötetes szerzőként jelentkeztek: Bence Utrosa Gabriella, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Halász Albert és Zágorec-Csuka Judit. Folytatódott Bence Lajos, Kerescsmár Rózsa, Szűnyogh Sándor és Varga József pályafutása. Sikeres törekvésnek bizonyult az *Igét Őrízve* szlovéniai magyar költők antológiája, amelyet 1998-ban adtak ki, és három muravidéki magyar költőnemzedék verseit tartalmazta. A 90-es években összesen 34 magyar mű jelent meg.

A 2000-es évek (2000–2004) közötti korszak magyar könyvkiadására jellemző a műfaji változatosság és a könytterjesztés hatékonyabbá válása, valamint az irodalmi kapcsolatok mélyítése. Bence Utrosa Gabriellának, Göncz Lászlónak és Zágorec-Csuka Juditnak kedvezően alakult az írói, költői, valamint tudományos pályafutása. Új műfajként jelent meg a történelmi regény: Varga Józseftől 2001-ben *A lendvai vár kapitánya* c. regénye és Göncz Lászlótól 2003-ban az *Olvadó jégcsapok* c. műve. Mindkét mű sikerkönyvek számított Muravidéken. Új műfajként jelentkeznek még a könyvészeti, könyvtörténeti és művészettörténeti művek is, mint pl. Zágorec-Csuka Judit *Gábor Zoltán festőművész portréja* c. monográfiája (2000) és *A szlovéniai magyar könyvillusztrátorok* c. tanulmánykötete (2003). A Magyar Köztársaság Kulturális Örökség Minisztériuma és a Szlovén Művelődési Minisztérium támogatásával két történeti mű, azaz könyv formában kibővített disszertáció is megjelent: Göncz László *A muravidéki magyarság 1918–1941* (2001) című és Kovács Attila *Föld-reform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között* (2004) című műve. Létrejön a fordításiirodalom szlovén nyelvre, amely a megelőző korszakokban egyáltalán nem volt jelen. Zágorec-Csuka Judit két verseskötete jelent meg 2001-ben *V ognjenem kresu* és 2003-ban *Slepici na zemljevidu* címmel szlovénul, és Göcz János *Gyermekkorom faluja (Vaške slike mojega otroštva)* c. könyve. A muravidéki magyar könyvek vásárolhatók voltak már a győri, a zalaegerszegi és a budapesti könyv vásárokon is. Új tendencia kezdett kialakulni azzal, hogy Göncz László a pécsi Pro Pannonia, Varga József a budapesti a Krúdy Irodalmi Kör és a Bíró Famili Nyomda és Kiadóvállalat, Zágorec-Csuka Judit pedig a pilisvörösvári Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület kiadóknál adták ki műveiket Magyarországon. A 90-es évekhez képest a 2000-es évek elején már gyakorlattá vált a szlovéniai magyar könyvkiadásban az állami támogatás mellett a szponzorok és a mecenatúra keresése. 2000–2004 között összesen 18 magyar könyv jelent meg, köztük Bence Lajos, Bence Utrosa Gabriella, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Varga József és Zágorec-Csuka Judit művei. Hiányzó műfajnak számít ebben a korszakban még a szociográfia és az esszé.

A szlovéniai magyar könyvkiadásnak nagy szüksége van magyar nemzetiségű íróinak az érvényesülését, kibontakozását, szellemi felzárkózását segítő alapítványokra, pályázatokra és céltámogatásokra az anyaország és az összmagyar szervezetek részéről. A 90-es évektől Magyarországról érkezett is anyagi támogatás a magyar könyvkiadásra. A támogató szervezetek főleg a Magyarok Világszövetsége, az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, az Illyés Közalapítvány, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Főosztálya, a Határon Túli Magyarok Hivatala. Így lehet a szlovéniai magyar könyvkiadás jövőjét, intézményrendszerét megalapozni, megszervezését stabilizálni. A könyvkiadás erősíti a kulturális- és a nyelvi identitást, amely mindenkor a kultúrában gyökerezik és újul meg, teremt gondolkodási stílust. Az identitást a nyelv alakítja ki, az irodalom fejleszti, de a könyvek közvetítik. A szlovéniai magyar könyvkiadás sem kerülheti meg a jelenkori magyar kultúra megítélését, kritikai és esztétikai értékelését.

A könyvkiadásban is fontos a magyar és a szlovén kulturális kapcsolatok megbecsülése. Ezt az együttélésen alapuló víziót Pável Ágoston a „két nép hűséges fia” kezdte erősíteni életpályájával és munkásságával. 1991-ben Budapesten a kölcsönös megismertetés jegyében mutatták be a Gellért szállóban a muravidéki magyar irodalmat egy irodalmi est keretében, Dr. Czine Mihály irodalomtörténész

méltatta az alkotókat. Ennek keretében három konstelláció: a muravidéki-kisebbségi, vagyis a magyar nemzetiségi, az anyaországi és a szlovén, vagyis a többségi viszonyok, kapcsolatrendszerek kölcsönös megismerése indult el. Ez sorsélménynek is számított, hiszen megkezdődött a szlovéniai magyar irodalom és könyvkiadás integrálódása saját anyaországi kultúrájához.

A muravidéki magyar írók, költők, tanulmányírók intenzívebben a 90-es évektől kezdtek el publikálni a magyarországi irodalmi lapokban, folyóiratokban. A *Muratáj* mellett pl. a *Somogyban*, a *Hévízben*, a *Pannon Tükörben*, az *Árgusban*, a *Hitelben* stb. A cenzúra, vagyis a felelősség számonkérése írásaikért a rendszerváltás előtt (1991) főleg a többségi nemzet irányából érkezett, majd a rendszerváltást követően inkább a nemzetiség közegéből és a magyarországi könyves szakmából. A 2000-es évekre egyre inkább a belső szűrők által működik, a külső háttérbe szorul, vagy megszűnőben van. A szlovéniai magyar íróktól elsősorban a nemzeti sors felvállalását várják az egyetemes magyar könyvkultúra résztvevői és a muravidéki magyarság. Magyarország elvárása a határon túli könyvkiadással kapcsolatosan kétarcú. Az egyik a hagyományos, konzervatív nemzetudatra épülő eszmei vonulatot igényli. A másik a liberális, urbánus, kozmopolita, posztmodern, globalista vonulatot, amely az alkotói autonomitásból, vagyis az emberi individuumból indul ki. Mindkét elvárás a magyar irodalom, a magyar kultúra és a könyves szakma megosztottságát jelzi, s ezt is figyelembe kell vennie a szlovéniai magyar könyvvilágnak.

A szlovéniai magyar könyvek kiadói közül három évtizedes múltra tekinthet vissza a mura-szombati Pomurska založba Könyvkiadó és Könyvkereskedési Vállalat, amelyet 1954-ben hoztak létre. Ez a kiadó adta ki a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig a szlovén szerzők mellett a muravidéki magyar szerzők munkáit is: a *Naptár* évkönyvet és az *Összhang* kétnyelvű antológiát. Felvállalták a kétnyelvű tankönyvek kiadását is a muravidéki kétnyelvű iskolák számára. Hosszú évekig még a pécsi Jelenkor és a budapesti Európa kiadóval is együttműködtek. A hatvanas években veszteségesek voltak, raktáron maradtak a magyar könyvek, a csekély dotáció nem fedte a kiadás költségeit, ezért a kiadónak új programokat kellett kitalálnia. Mivel nem volt elegendő magyar értelmiségi a szlovéniai könyves szakmában a kezdeti időkben, kétnyelvű magyar szerkesztők hiányában az újvidéki Fórum és a budapesti Európa Kiadó segített a magyar könyvek megjelentetésében. A hetvenes években a Pomurska založba kiadó országos szintűvé vált, egyaránt nyitott volt a szlovén, a jugoszláv és a magyar kultúra, illetve a muravidéki magyar nemzetiség irányában. Kiadási koncepciói is ezekre a területekre terjedtek ki. A magyar klasszikusok és a kortárs írók lelkiismeretes fordítása hamarosan kellemes és mindenekelőtt hasznos feladattá vált a kiadó számára. Ennek az irodalomnak legismertebb fordítója Jože Haradil volt a sok más ismert fordító mellett. A magyar irodalom értékei addig ugyanis többé-kevésbé ismeretlenek voltak a szlovének előtt, vagyis olyan nevek, mint Petőfi Sándor, József Attila, Weöres Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Németh László és mások, akiknek értékei a nyelvi és egyéb akadályok dacára az európai irodalom részei. A budapesti Európa Kiadóval való munkakapcsolat következtében fellendült a fordítói munka, amelynek eredményeképpen olyan szlovén művek jelentek meg a magyar könyvpiacra, mint Prešeren válogatott művei, Oton Župančič költészetéből készült válogatás, valamint Iván Cankar, Matej Bor, Miško Kranjec, Ciril Kosmač és mások munkái. A fordítási irodalom (magyar–szlovén) összterméke 81 mű volt a hatvanas évektől kezdve egészen a 80-as évekig. A Pomurska založba Kiadóval elégedetlen, s ezért a vele szakító írók új kiadói csoportosulást hoztak létre Szlovéniai Magyar Írócsoport (ill. Muravidéki Magyar Írócsoport) néven a szlovéniai magyar irodalom kiadására. Ők 1989 és 1997 között a *Muratáj* c. folyóiratot és a *Naptár* c. évkönyvet, valamint egyéb szépirodalmi munkákat is jelentették meg. 1995-től a kiadói tevékenységet a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, az érdekvédelmi teendőket pedig a Szlovéniai Magyar Írók Társasága vette át, amely 1997-ben alakult meg tizenhárom szlovéniai magyar író és költő közreműködésével, s szervezetileg a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézethez tartozik.

1998-ban a Bánffy Könyvesbolt megnyitásával lehetőség nyílt a szlovéniai magyar könyvterjesztésre is. A könyvesboltban magyar nyelvű könyvek és folyóiratok közt válogathatnak az érdeklődők. 2004-től pedig a Bánffy Központ létrejöttével a közönség alkalmakként rendezvényeken, író-olvasó találkozókon vehet részt. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet költségvetésének egyötödét fordítja évente magyar könyvek kiadására. 1994-től egészen napjainkig ez a kiadási tendencia érvényesül. Elvéve egy-egy lendvai intézet, pl. a Knjižnica Lendava – Könyvtár Lendva, a Galéria Múzeum Lendva kiad egy-egy magyar, főleg szakkönyvet annak ellenére, hogy a kiadás nem fő profiljuk, csak a tevékenységük esetleges melléktermékeként merül fel.

A Top-Print Grafikai Stúdió és Könyvkiadó 1997-ben nyílt meg Lendván Halász Albert vezetésével. Magánvállalkozásnak indult, elsősorban a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet megrendeléseit teljesítette. Egy év múlva Studio Artisra változtatta a nevét, a kiadást megtartva, de kibővített szolgáltatási körrel folytatták munkájukat: a grafikai tervezést, térképészetet, fordítást, lektorálást, s kiadtak egy hirdetési újságot is a magyarok területén. A magánvállalkozásban működött kiadó nem volt hosszú életű, nem tudta kinőni magát, részben személyi okok miatt, de alapvetően a kiadói megélhetéshez szükséges könyvtermés hiánya miatt is.

1992-ben alakult meg a muraszombati Franc-Franc Könyvkiadó Kft. a muravidéki szlovén kultúra és kiadás támogatására. Alapítói Feri Lainšček, híres muravidéki író és Franci Just irodalomtörténész voltak. Működését a Szlovén Művelődési Minisztériumtól kapott pályázati támogatás is segíti. Egyik sikerkönyvüknek számított a 2002-ben kiadott szlovén nyelvre fordított Márai-kötet, *A gyertyák csonkig égnek*, az „Új Hidak Magyarországgal” c. sorozatban. 2003-ban adták ki szlovén fordításban Zágorec-Csuka Judit egyik verseskötetét is.

A győri Hazánk Kiadóval a kapcsolat a 80-as évekre vezethető vissza. A 90-es évek elejétől ösztönözte és segítette a határon túli kiadókat, tartotta a kapcsolatot a muravidéki kiadói szakmával is. Így 12 muravidéki magyar könyvet adott ki az MNMI megbízásából. Igazgatója, Szabó József 1989-től jelentet meg a Győr-Sopron megyéhez kötődő értékekről írt műveket. A 90-es évek vége felé gazdasági okok miatt szakított az MNMI a Hazánk Kiadóval, de a szlovéniai magyar kiadókat és szerzőket azt követően is bemutatják az évente megrendezett Győri Könyvszalonnán c. nemzetközi kiadványbemutató vásáron.

A szlovéniai magyar könyvkultúrában a kiadók illusztrálásának az igénye mindig jelen volt, de a körülményektől függően változó színvonalú kiadványokban valósult meg. Ha az elmúlt közel negyven év termését végignézzük, látható, hogy születtek igényes megjelenésű, nagyon szépen illusztrált kiadványok is. Az 1961-től megjelenő közel száz magyar kiadvány kb. a harmada illusztrált (ez az arány figyelhető meg az erdélyi, kárpátaljai, szlovákiai és délvidéki magyar kiadványokban is).

A hatvanas évekre a fekete-fehér tusábrázolás (Gábor Zoltán festőművész, Gális István grafikus munkái) volt jellemző, majd a hetvenes évek pangása után, a nyolcvanas években a hatékony intézményi támogatások következtében változatosabb tipográfiájú és képanyagú kiadványok adtak ki úgy, hogy szinte minden évben készült egy különlegesen „szép” kiadvány is. Nem mindennapi illusztrációnak számítanak Czimmermann Toplák János nyolcvanas években készült haiku-zen rajzai, amelyekben a szöveg és kép teljes harmóniája figyelhető meg.

Az átütő változást a kilencvenes évek hozták meg, amikor a muravidéki magyar kiadásban egymásra találtak a szerzők, a kiadó, a technikai szerkesztő és a nyomdászok. A magyar kiadványok formatervezését Meszelics László tervező-grafikus vette át. A fűzött kiadványok mellett megjelentek az igényesebben tervezett és kötött, kemény címlappal készült kiadványok. A Studio Artisban Halász Albert saját illusztrációval, Hagymás István pedig fotóillusztrációkkal látta el a magyar kiadványokat. A kilencvenes évektől lehetőség nyílt arra, hogy magyarországi képzőművészeti iskolákban tanulhassanak az érdeklődők. Közülük Orbán Péter tervezőgrafikus tehetséges formatervezőnek és kiadványillusztrátornak ígérkezik, aki visszatért alkotni a szülővárosába, Lendvára.

Irodalom

A muravidék földrajzi névvel azt a ma Szlovéniához tartozó tájegységet jelölik, amely 1919 előtt a történelmi Zala és Vas megyékhez tartozott. – RUDAŠ Jutka: *Irodalom és kulturális identitás a Muravidéken napjainkban*. = Muratáj 2002. 57. – BENCE Lajos: *A szlovéniai magyarság*. www.hhrf.org/fprominoritate/1996/osz03.htm – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – SZÉKELY András Bertalan: *Magyar–szlovén kapcsolatok*. = Társadalmi Szemle 1996/5. 64–65. – KIRÁLY M. Jutka: *Hang a Kárpát-medencében, kapcsolat itthon*. = Népújság 2003. jan. 16. 9. – ÁCS Margit: *Kölcsönös garancia*. = Pannon Tükör (6.) 2001. jan.–márc. 1. sz. 9–15. – BÁRDI Nándor: *A határon túli magyar társadalmak és magyarságpolitikák átalakulása a kilencvenes években. A muravidéki magyarság ma népszámlálási adatok tükrében*. Konferencia-anyag-előadás. Lendva, 2003. máj. 30. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – KRANJEC, Miško: *Találkozás a költővel*. In: VLAJ Lajos: *Versek*. Murska Sobota, 1961. Pomurska založba, 8–9. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – SZÚNYOGH Sándor: *Szomi Pál (1936–1989). In memoriam*. = Népújság 1989. április 21. – Dr. VARGA József: *Szomi Pálra emlékezem*. = Népújság 2000. nov. 3. 11. – VARGA József: *A Petőfi Kultúrkör jegyzőkönyve*. Lendva, 1970. április. 12. – KOCSCIS Gyula: *Naphívogató*. Utószó. Murska Sobota, 1974. Pomurska založba, 54. – PÉNTEK Imre: *Szűnyogh Sándor: Hóvágy*. Murska Sobota, 1985. Pomurska založba, [Fülszöveg]. – GYURÁCZ Ferenc: *Bence Lajos: Lételelet*. Lendva, 1989. [Fülszöveg]. – GUTTMAN Miklós: *Anyanyelvünkért*. Murska Sobota, 1983. Pomurska založba. [Bevezető]. – JUHÁSZ György: *Előszó helyett...* In: SZABÓ József: *Nem is olyan régen történt*. Murska Sobota, 1987. Pomurska založba. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. 9. – SZARKA László: *Előszó Göncz László monográfiájához*. In: GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. MNMI. 6. – BENCE Lajos: *Ráolvasások. Válogatott és új versek*. Lendva, 2000. MNMI. [Fülszöveg]. – Dr. VARGA József: *Zágorec-Csuka Judit: Kiűzve az Édenből*. Lendva, 1997. MNMI. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *A Zrínyiek nyomában*. = Népújság 2004. jan. 8. 11. – GÖNCZ László: *Összmagyar és kisebbségi nemzeti kulturális értékeinkről*. = Muratáj 1997. 1. sz. 44–45. – Dr. CZINE Mihály: *A szlovéniai magyarság budapesti közsöntése*. = Muratáj 1991. 28–29. – SZÉKELY András Bertalan: *Az új magyar kisebbségpolitika, különös tekintettel a szlovéniai magyarságra*. = Muratáj 1991. 29. – TERNAR, Jože: *A kultúrhagyományokra alapozott fejlődés*. = Naptár 1980. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. 86–91. – HRADIL, Jože: *Az első könyvtől a Pomurska založba tizedik sorozatáig*. = Naptár 1980. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. 92–97. – SZABÓ Lilla: *A magyar könyvillusztráció Magyarországon határain kívül 1918-tól napjainkig című kiállítás és konferencia*. Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága. Bp. 2001. konferencia-körlevél. – P. SZABÓ Ernő: *Vizuális anyanyelv határok nélkül*. Magyar könyvgrafika kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. = Magyar Nemzet 2001. ápr. 21. 15. – CSUKA Judit: *Az ember egyedül születik. Beszélgetés Bence Utrosa Gabriellával, muravidéki novelláiróval*. = Népújság 1993. febr. 26. 9. – Dr. VARGA József: *Bence Utrosa Gabriella: Ki lakik a sötétben?* = Muratáj '96, Lendva. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. 1997. – SZIJÁRTÓ Imre: *Csodavárók – jegyzetek a Karácsonyi varázslat című filmről*. = Népújság 2001. jan. 25. – BENCE Lajos: *A szlovéniai magyar irodalom*. = Pannon Tükör 2000. szept.–dec., 5–6. sz. 11–12. – VARGA József: *Gábor Zoltán: Postagalamb*. Murska Sobota, 1982. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *Zágorec-Csuka Judit: Gábor Zoltán festőművész portréja*. In: GÁBOR Zoltán: *Elmondom*. 127–128. [Recenzió]. – KALAPIS Rókus: *Sóhajok a varázsló barlangjából*. = Horvátországi Magyarság 1996. febr., 2. sz. [Recenzió]. – SZARKA László: *Előszó*. In: GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. MNMI. 7. – PAP Gábor: *Előszó*. In: *Casanova napja. Fellini Casanovájának asztrálmítoszi vo-*

natkozásai. Győr, 1993. Hazánk, 5–7. – HAGYMÁS István: *Előszó*. In: *Utazások Fellinivel, a Zenekari próbára, a nők városában és a satyricon világába*. Filmelemzések. Pilisvörösvár, 2002. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 3–5. – Dr. KÜRTI László: *Előszó*. In: HALÁSZ Albert: *Az alsólendvai sajtó és néprajz 1889–1919*. Bp. 1994. MNMI és Hunga-Print Kiadó, 5. – Dr. GADÁNYI Károly: *Rozsmán Erzsébet. Vallomások, versek*. Murska Sobota, 1982. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – Dr. BENCE Lajos: *Szomi Pál emlékezete*. = Népújtság 2001. ápr. 5. 18. – SZÚNYOGH Sándor: *Tavaszcímzés*. Antológia. Murska Sobota, 1972. Pomurska založba. 15–16. – KOCSIS Gyula: *Halicanumi üzenet*. Versek. Murska Sobota, 1975. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – PÉNTÉK Imre: *Szúnyogh Sándor: Hóvágó*. Murska Sobota, 1985. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: „Nem történt semmi, fáklyavivők voltunk.” = Népújtság 2003. jan. 16. 11. – KOCSIS Gyula: *Varga József: Naphívogató*. Gyermekversek. Murska Sobota, 1974. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – SZ. KANYÓ Leona: *Varga József: Pásztortűzek*. Versek-gyermekversek. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *Utószó*. In: VARGA József: *Sorvadó népem*. Elbeszélések. Lendva, 1992. Szlovéniai Magyar Írócsoport. – GUTTMANN Miklós: *Előszó*. In: VARGA József: *Hangbona*. Gyermekversek. Lendva, 1995. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. – KRANJEC, Miško: *Találkozás a költővel*. In: VAI Lajos: *Versek*. Murska Sobota, 1961. Pomurska založba. 7–12. – BENCE Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve*. Lendva, 1994. Magyar Művelődési Minisztérium–Hazánk Könyvkiadó, 92–94. – VARGA József: *Szelíd intés*. Murska Sobota. 1968. Pomurska založba. 52. – GÖNCZ László: *Utószó*. In: ZÁGOREC-CSUKA Judit: *Viharverten*. Versek barátainknak. Lendva, 1997. MNMI. 7. – ZÁGOREC-CSUKA Judit: *Viharverten*. Versek barátainknak. Lendva, 1997. MNMI. [Fülszöveg]. – RUDAŠ Jutka: *Irodalom és kulturális identitás a Muravidéken napjainkban*. = Muratáj 2002. – BOKOR József: *Aki versben véli megtalálni önmagát*. = Muratáj 1998. 2. sz. 134–140. – VARGA József: *Zágoréc-Csuka Judit: V ognjenem kresu*. = Népújtság 2001. aug. 9. 8.

ZÁGOREC-CSUKA JUDIT (Lendva)

FIGYELŐ

Búcsú B. Hajtó Zsófiától. Váratlanul távozott el közülünk Béládi Miklósné Hajtó Zsófia, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa. Bár kegyetlen és hosszadalmas betegséggel kellett megküzdenie, távozása mégis váratlan volt, hiszen a nyár folyamán ő is bizakodott, és mi is reménykedtünk a gyógyulásában. Még a közelmúltban is szorgalmasan folytatta azt a munkát, ami korábban annyira összekapcsolódott vele: a magyar irodalomtörténeti bibliográfia folytatólagos szerkesztését. Szerette ezt a tevékenységet, amit egyesek nem mindig értékelnek eléggé, sőt le is nézik, pedig színvonalas végzéséhez valódi tudományos erények szükségesek: szakmai tájékozottság, pontosság, fegyelmezettség, tárgyilagosság, és az értékek elismerésének képessége. Munkájáért, egyéniségéért őt is sokan kedvelték és szerették. Az intézetben eltöltött évtizedek számára szorgalmas, becsületes és kitarító tevékenység időszaka volt, amit a zord időkben is, mint egy szigeten, emberi és európai légkörben lehetett végezni. Nem ilyen körülmények jellemezték élete korábbi szakaszát: fiatalon meg kellett ismerkednie a kiteszítottságnak és az igazságtalanságnak azokkal a megnyilvánulásaival, amelyekkel történelmünk és a diktatúra sötét éveit oly sok embert sújtottak ártatlanul. Mégsem törte meg akaraterejét sem a kitelepítés, sem a továbbtanulás jogától való megfosztás. Amikor lehetősége nyílt, elvégezte a magyar–könyvtár szakot esti tagozaton. A diploma megszerzése előtt különböző fizikai és adminisztratív munkaköröket töltött be, és csak ezután került az intézetbe, ahol a Bibliográfiai osztályon egyik oszlopa lett az akkoriban megindított nagyszabású könyvészeti vállalkozásnak. A teljes magyar irodalomtörténeti szakirodalmat nyolc kötetben feltáró munkálatok során több kötet is az ő közreműködésével készült. A nagy bibliográfiai szintézis ötödik kötete pedig (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970. Általános rész.* Bp. 1997. 754 l.) teljesen az ő szerkesztésében látott napvilágot. E kötet, amely a 20. század nagyobbik részének a nem személyekre vonatkozó szakirodalmát tartalmazza, jelentős bibliográfiai és irodalomtörténeti felkészültséget igényelt. Hajtó Zsófia mindkettővel rendelkezett: könyvészeti ismereteit az egyetemen és a korábbi kötetek munkatársaként sajátította el, a huszadik századi magyar irodalom és művelődés pedig érdeklődésének fő területe volt. Nem csak megtanulta, hanem szívügyének tekintette a modern magyar irodalmat. Miként huszadik századi irodalmunk legkiválóbbjai, ő is többször látott benne egyszerű művészi ágna: a magyarság és emberség e korszakban oly nagymértékben veszélyeztetett ügyének a védelmezőjét is. Ezért állt ki, állását is kockáztatva, ő maga is a Duna és egyéb értékeink védelmében. A bibliográfiai munkát is ilyen értékmentésnek tekintette: elődeink véleményének, eredményeinek és eszméinek a jelenbe és a jövőbe való átmentésének, a szakmai véleménynyilvánítás kiterjesztésének. Emlékét ezért nemcsak családja, barátai és munkatársai, hanem időtálló kézikönyvek is meg fogják őrizni, egészen addig, amíg lesznek, akik érdeklődnek a magyar irodalom iránt.

KÓKAY GYÖRGY

Megindult az Österreichische Nationalbibliothek ősnymtatványai katalógusának megjelentetése. A retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia közreadásának első kötetéről e folyóirat már korábban beszámolt.¹ Most újabb jelentős lépésről lehet nyugati szomszédunk háza tájáról tudósítani: napvilágot látott ugyanis az osztrák nemzeti könyvtár (ÖNB) 15. századi nyomtatványai katalógusának első kötete.² E gyűjtemény jelentőségét és nemzetközi súlyát nem kell külön hangsúlyozni, hiszen az egykori császári könyvtárról van szó, amelyhez 1920-ban a Habsburg család könyvtárát (Fideikommissbibliothek) is csatolták. Így magyarázható, hogy az ott ma őrzött ősnymtatványok száma meghaladja a 8000-et. Hogy ez a szám összehasonlítható legyen másokkal, ahhoz tudni kell egyrészt, hogy ma hazánk valamennyi könyvtárában összesen nincs ennyi 15. századi nyomtatvány,³ másrészt, hogy a világon csupán két olyan gyűjtemény létezik, ahol ezekből a legrégebbi kiadványokból ennél jelentősen több található: a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és a londoni British Library (korább a British Museum könyvtára). A bajor gyűjteményben – a különkezelt duplumokkal együtt – közel 20 000, míg az angolban több mint 13 000 darabot őriznek. Mindkettő rendelkezik nyomtatott katalógussal: a német csak a közelmúltban jelent meg,⁴ míg a londonit már közel száz éve elkezdték közreadni, és bár azóta már pótlás is jelent meg hozzá, az utolsó kötet megjelentetésére még ma is várni kell.⁵

Párizs, Róma és Washington egy-egy könyvtárában nagyjából a béccsel azonos mennyiségű ősnymtatványt őriznek. A Bibliothèque Nationale katalógusa húsz éve füzetekben lát folyamatosan napvilágot, és a kiadvány közreadása most már közeledik a befejezéshez.⁶ A Library of Congress⁷ 15. századi nyomtatványairól azonban csupán közvetve, az országos összefoglaló katalógusból lehet egyelőre tájékozódni.

Ennek a hatalmas, bécsi gyűjteménynek létrejöttéről részletes és jól áttekintést nyújtó, időrendi összefoglalás található a kötet bevezetőjében,⁸ amely felér egy kis könyvtártörténettel a 14. századtól a mai napig. Természetesen már ebben is akadnak magyar vonatkozások. Az szinte magától értetődik, hogy Johannes Sambucus (Zsámboki János) többször is szóba kerül: aki maga is dolgozott a császári könyvtárban, tőle származik a bécsi könyvtár görög kéziratainak jelentős része, míg 2618 nyomtatott könyve az özvegytől került az uralkodó gyűjteményébe.⁹ Mindez persze nem újdonság,¹⁰ de jól rávilágít e tudós kiemelkedő bibliofil érdemeire. De még e sorok írója is említésre kerül a történeti bevezetőben, mint „aki számos ősnymtatványt ismert fel a korai nyomtatványok utáni keresése során”.¹¹

¹ BORSA Gedeon: *Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése.* = MKsz 2001. 373–376.

² *Österreichische Nationalbibliothek. Inkunabelkatalog.* Von Otto MAZAL, unter Mitarbeit von Konstanze MITTENDORFER. Bd. I. A–B. Wiesbaden, 2004. LV, 736.

³ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II.* Budapestini, 1970.

⁴ Bayerische Staatsbibliothek. *Inkunabelkatalog. BSB Ink. I–V.* Wiesbaden, 1988–2000.

⁵ British Museum (London): *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. I–X, XII.* London, 1908–1985.

⁶ Bibliothèque Nationale (Paris): *Catalogue des incunables. T.I–II.* Paris, 1985–

⁷ GOFF, Frederick Richmond: *Incunabula in American Libraries.* New York, 1964, Suppl. 1972. Repr. 1973. – A vatikáni könyvtár 15. századi nyomtatványairól ilyen áttekintés az olasz központi katalógusban sem áll rendelkezésre, mert a Città del Vaticano közjogilag nem része Olaszországnak.

⁸ IX–XXXVII.

⁹ XIV–XV.

¹⁰ Vö. GULYÁS Pál: *Bibliotheca Johannes Sambuci.* Bp. 1941.

¹¹ XXXVII. – Ez a bécsi könyvtár 16. századi nyomtatványainak kikeresésére vonatkozik, amelynek során mintegy háromtucatnyi ősnymtatványt sikerült azonosítani.

Igen érdekes az a kép, amelyet Mazal a mai ÖNB ősnymotatványainak különgyűjteményként történt kialakításáról felvázolt. Ennek során jól nyomon követhető, hogy ez a gyűjtemény a 20. század közepéig igen gyakran vált meg duplumnak tekintett példányoktól. Számos régi gyűjtőkötet is áldozatául esett ezeknek az akcióknak, amikor ezeket szétbontottak, hogy a feleslegesnek ítélt darabokat kiiktathassák.¹² A „duplumnak” minősítés nem került el a 15. századi kiadványokat sem. Az évszázadok során a „fölpéldány” fogalma jelentős szemléleti változáson esett át az egész világon. Míg korábban szinte egyedül a szöveget tekintették alapnak e kategória megállapításánál, később már a különböző kiadásokra is tekintettel voltak, hogy mára gyakorlatilag szinte minden régi nyomtatványt külön „személyiségnek” tekintsenek korábbi tulajdonosai, kötése stb. alapján. 1841-ben a császári könyvtárban a mintegy 7000 különkezelt 15. századi kiadvány mellett 2140 „fölpéldányt” tartottak elkülönített helyen. Amikor 1871-ben befejezték az ősnymotatványok katalogizálását az addigra az immár 2589-re gyarapodott „duplumok” revíziója során kiderült, hogy miután ekkor a felismert nyomdai változatokat nem tekintették már többé azonosnak, a fentiek közül csupán 581 volt tipográfiailag pontosan azonos, így többször példány.¹³

Ezek sorsáról Mazal nem ír. A székesfehérvári püspöki könyvtár azonban – a sors szeszélye folytán – több százat őriz ezekből. Bár közülük csupán néhányban látható a császári könyvtár bélyegzője, a ceruzával bejegyzett régi jelzetek, valamint a napra pontosan datált és szignált „duplumrevízió” alapján nagy biztonsággal állapítható meg a bécsi eredet. Pauer János püspök (1878–1889) ezeket Bécsben Kohn antikváriustól egyenként vásárolta. A vétel napját és az általa használt, saját nevének betűiből kódolt összezet ceruzával a kötetekbe gondosan bejegyezte. Mindez némi könyvtártörténeti adalékuul szolgálhat Bécs és Magyarország között.

Visszatérve Mazal történeti bevezetőjére, abban a magyar nemességet elnyert, Trencsén megyében született Adam Franz Kollár (1718–1783) tevékenysége is ismertetésre kerül. Ő ugyanis 24 évi könyvtári szolgálat után annak igazgatója lett (1774–1783). Uralkodói rendelkezés alapján a pápa által felosztatott jezsuita rend könyvtáraiból az udvari könyvtár jegyzék alapján válogathatott.¹⁴ Még nagyobb lehetőség nyílt erre ennek a gyűjteménynek a rendkívül gyarapítására II. József idején, amikor is a több mint kétezer rendház egy harmadát a császár megszüntette. Feltűnő az a mértéktartás, amelyet ennek során az udvari könyvtár tanúsított. A kódexen túlmenően mindössze 3000 könyvet kért be, többségében a 15. századból.¹⁵ A Gutenberg-féle 42 soros Biblia példányát, amely az egyik dél-tiroli apácakolostorból Innsbruckba került, a beküldött jegyzék alapján természetesen szinte heteken belül Bécsbe rendelték.¹⁶ A történeti bevezetőben még egy, csupán közvetett magyar vonatkozás található. 1788-ban Fiume kormányzója, gróf Szapáry János a helyi

¹² Az indíték ehhez feltehetően az évszázadok során egyrészt a sokszor akadozó és elégtelennek bizonyuló ellátmány, másrészt az időnként nyomasztó helyhiány lehetett. Ennek tudható be, hogy mind az ősnymotatványok, mind a 16. századi kiadványok mintegy 90–95 százaléka egyetlen példányban van ma meg a bécsi gyűjteményben. Azonos kiadásban háromnál több szinte alig akad. Ezzel szemben a régi nyomtatványoknak két legnagyobb németországi gyűjteménye, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban a többes példányoktól nem vált meg. Akadnak ezért olyan kiadványok is, amelyek különböző forrásokból kerültek oda, így belőlük akár másfél tucatnál is többet őriznek ma ott belőlük.

¹³ XXXI.

¹⁴ XXIV.

¹⁵ XXV. – Ezzel szemben a 19. század első évtizedében lezajlott, napóleoni szekularizálás során valamennyi felosztatott intézmény könyvtárának teljes anyaga a bajor uralkodó müncheni gyűjteményébe került.

¹⁶ 475. = B-323.

Bibliotheca Benzoniana ajánlatát továbbította Bécsbe, amelyben az négy ősnymotványt¹⁷ ajánlott fel megvételre, vagy cserére német nyelvű tankönyvekért és szótárakért a császári könyvtárnak.

A történeti bevezetőt a katalógus felépítésének pontos ismertetése követi.¹⁸ Ez szinte mindenre kiterjedve, logikai rendbe szedve, rendkívüli igénnyel veszi számba a leírt kötetekkel kapcsolatban rögzített adatokat. A bevezetőt a hivatkozott irodalom jegyzéke zárja.¹⁹ A magyarországi ősnymotvány-katalógus „IBH” megjelöléssel a tételek leírásánál felsorolt szakirodalomban mindig szerepel. A kötet főrészében 662 „A” és 777 „B” betű alá sorolt 15. században megjelent munkának példányait írja le.²⁰ A kiadvány végén a négy legfontosabb bibliográfiai hivatkozás (GW, Hain, Copinger, Reichling) számainak konkordanciája áll.²¹ Itt érzékelhető legjobban, hogy Mazal a szerzői névforma megválasztásánál nem a GW-hez, hanem a német nyelvterület könyvtári feldolgozását rendező szabványhoz (RAK) igazodik.²²

A most napvilágot látott első kötet is már jó képet nyújt arról, hogy milyen gazdag az osztrák nemzeti könyvtár állománya a 15. századból. Elég volt ehhez kikeresni a latin nyelvű Biblia-kiadásokat. Kiderült ugyanis, hogy közülük a legrégebbi tizenegy kivétel nélkül mind megvan.²³

A magyar vonatkozások felkutatása az óriási adathalmazban – sajnos még mutató hiányában – nem könnyű. Azért következtek csupán néhány kiragadott példa ezek közül. B-354. 2. pld. Az 1480-ban Velencében nyomtatott latin Bibliát Nagylucei Dóczy Orbán illuminált címere díszíti, majd több hazai tulajdonosi bejegyzést követően 1612-től a bécsi jezsuitáké volt. – B-311. Bertholdus *Horologium devotionis* c. műve [Köln c. 1500.] (GW 4176). A példányban „Ex Seminario Gyöngyösiensi Anno 1736.” bejegyzés olvasható. Mazal feltételezhetőnek tartotta, hogy az eredeti kötés Magyarországon készült, amely 1997-ben az antikvárkereskedelemből történt vásárlás útján került a bécsi gyűjteménybe.²⁴ – B-690. A *Breviarium Strigoniense* 1480. évi kiadása (RMK. III. 1.) kötéséről a fentivel azonos következtetésre jutott Mazal. Korábbi tulajdonosról nem maradt fenn adat. A példányt 1968-ban a bécsi könyvkereskedésben vásárolták. – A-278. 2.pld. Ammonius Hermiae „Hypomnema” c. műve. (Velence 1500 – GW 1618) Sambucus egyik gyűjtőkötetének darabja, amelyet ő korábbi itáliai tulajdonosok után Firenzében vásárolt. Saját kezű bejegyzése: „Wien 1536”.²⁵

A fentiekben említett és megjelöltetett, legjelentősebb ősnymotvány-katalógusok mind szerzői betűrendben közlik adataikat. Akad azonban egyetlen kivétel: a londoni gyűjtemény, amely a megjelöltetés kronológiájában országokként, azon belül városokként, majd egy-egy nyomdász fejezetén belül a kiadványok elkészültének időrendjében adja a rendkívül gazdag, a müncheninél is több, különböző kiadványt tartalmazó angol gyűjtemény darabjainak leírását. A könyvek nyomdászai jelentős arányban nem tüntették fel nevüket kiadványaikon. Így azután ez a fentiekben említett,

¹⁷ Ezek közül kimagasló érték a *Missale Romanum* 1475. évi római kiadásának hátrýára nyomott példánya.

¹⁸ XXXIX–XLV.

¹⁹ XLVI–LV.

²⁰ Az 1439 tételben azonban a többpéldányok miatt ennél néhány százal több kötet leírása található.

²¹ 721–736.

²² Pl. GW: Colonna, Aegidius – RAK: Aegidius Romanus.

²³ GW 4201–4211 = ÖNB-Ink B 323–333.

²⁴ A központi magyar ősnymotvány-katalógus (CIH 606) e műnek egy korábbi kiadását (GW 4174) ismeri Gyöngyösről.

²⁵ Itt valahol tollhiba történt, hiszen ekkor ő még csak öt éves volt. (1556 helyett?)

a nyomdatörténeti alapokon álló ún. Proctor-rendszerbe az ősnymtatványok besorolása csakis rendkívül igényes munkával érhető el.²⁶

Itt kell megjegyezni, hogy a régi nyomtatványokban leggazdagabb, nyugati szomszédunknál is már évek óta folyik e feladat végzése. Ez a „Inkunabelzenus Österreich” a British Library vezette ősnymtatvány-nyilvántartásra (ISTC) támaszkodik, amely a szakirodalom alapján mintegy 29 000 ősnymtatványt regisztrál A-tól Z-ig. Ez igen jó alapot nyújt az áttekintéshez, amelyet a teljesség igényével utoljára már majdnem két évszázada jelentetett meg Ludwig Hain. Minden szempontból a véglegességre törekvés jellemzi a berlini Deutsche Staatsbibliothek által immár több mint egy évszázada készülő, monumentális művét, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucket* (GW). A rendkívül igényes és kitűnő, részletes leírást is tartalmazó mű nyomtatásban megjelent kötetei azonban eddig csupán kb. 40 százalékát foglalják magukban a máig példányban fennmaradt mintegy 30 000-re tehető ősnymtatvány közül. Az osztrák census mintegy száz gyűjteményben őrzött összesen kb. 30 000 példány regisztrálására vállalkozik. A munka befejezése – a tervek szerint – 2005 végére készül. A folyamatosan bővülő adatbank azonban az Interneten már folyamatosan hozzáférhető az Österreichische Nationalbibliothek honlapján keresztül.

A példányok egyedi sajátosságainak leírására ezek az összefoglaló munkák természetesen nem vállalkozhatnak. Ezzel szemben az egyes gyűjtemények katalógusai az utóbbi évtizedekben már mind behatóbban törekednek a példány egyedi jellegzetességeit is feltárni. A fizikai sajátosságok (hátránya készült, hiányok, restaurálások stb.) mellett különösen fontosak a kéziratok bejegyzések, a könyvdíszítések és a kötés. Ehhez csatlakozhatnak még a példány történetére vonatkozó további adatok (pl. régi könyvjegyzékből), valamint az ismertett kötetről megjelent szakirodalom.

Az osztrák nemzeti könyvtár ősnymtatványainak most megjelent katalógusában mind a bibliográfiai rész, mind a példány egyedi sajátosságait ismertető leírások egészen kiválóak Mazal tollából. Ez helyenként szükségszerűen odavezet, hogy a legapróbb részletek gondos ismertetése akár egy teljes nyomtatott lapot is megtölt. Ezekben rengeteg részadat lapul meg, amelyek felett azonban csak a teljes mű közreadását követő mutatók alapján lehet majd megfelelő áttekintést kapni. Az első kötet igényességét természetesen fenn kell tartani a továbbiakban is. Ez azonban rendkívüli, szinte nyomasztó terhet rak a következő generációk vállára, hiszen a mostani kötet folytatására alighanem még hosszú éveket, majd a befejezésére pedig évtizedeket kell majd várni. Az biztos, hogy a mutatók elkészítése nem csupán „kívánatos”, amint ezt a szerző kötete bevezetőjében²⁷ szerényen fogalmazta, hanem egyenesen elengedhetetlen. Ellenkező esetben a kiváló megállapítások és rendkívül fontos részadatok tömege a most megjelentetett és a későbbiekben remélt kötetek rengetegében szinte elvesz.

Miután igen nagylélegzetű munkáról van szó, az ÖNB ősnymtatványainak e rendkívül igényes katalógusának megindítása is hosszú időre tekinthet vissza. Otto Mazal, mint a bécsi nemzeti könyvtár kézirat- és ősnymtatvány-gyűjteményének munkatársa, majd vezetője (1970–1992) 1957-ben kezdett ehhez hozzá, és ennek során a „C” betűig jutott. Miután felettese a kéziratári katalógus fejlesztését sürögősebbnek ítélték, munkáját itt megszakította. Az ősnymtatványok katalógusának

²⁶ Ennek ellenére az angol nyelvterületen erre többen is vállalkoztak egy-egy gyűjtemény 15. századi nyomtatványainak leírása során. Az ebben a rendszerben felépített katalógusok közül minden szempontból kimagaslók: WALSH, James E.: *A Catalogue of the fifteenth-century books in the Harvard University Library. I–V.* Binghamton (New York) – Tempe (Arizona), 1991–1998. Ez a kiadvány több mint négyezer 15. századi nyomtatvány példányának gondos leírását tartalmazza (vö. MKsz 1992. 87–89.).

²⁷ XLV.

mércéjét – túlzás nélkül mondható – ő ennek során a legmagasabbra helyezte, mind az elméletben,²⁸ mind a most megjelent kötetben.²⁹

Végigtekintve az eddig megjelentetett ösnyomtatvány-katalógusok hosszú sorát, eltekintve a speciális, nyomdatörténetű szemlélet miatt más mércével mérendő British Museum katalógusától, egyetlen egy sem akad, amely igényességében akár csak meg is közelítené az osztrák nemzeti könyvtár most megjelentetett kötetét. Ez a módszertanilag előzetesen gondosan kiművelt szempontjaival minden reális, kutatási igényt a legmesszebbmenőkig kielégít. Mazal rendkívül nagy felkészültséggel rendelkezik, amint ez a bevezetőben is olvasható, gazdag publikációs tevékenységéből is jól kiviláglik, nemcsak az ösnyomtatványok, de a kéziratok és a könyvkötések terén ki. A 15. századi kiadványok példányainak egyedi leírásához szükséges teljes körű ismeretanyag és szakmai gyakorlat birtokában a szerző rendkívüli, sőt túlzás nélkül mondható egészen egyedülálló teljesítménnyel kápráztatja el a kötet olvasóit. Bizton állítható, hogy közléseinek igényessége valóban felülmúlhatatlan.

BORSA GEDEON

Vita helyett. * Nehéz és dicsérendő feladatra vállalkozik az a szerző, aki nála idősebb, tapasztaltabb szerzők bírálatába kezd.

Ilyen jellegű munka csak a források teljes ismeretében végezhető el, a szakirodalmi tudnivalók lehető egészének birtokában. Enélkül hiányos marad a dolog, s ha a szerző még saját műveinek következetes felhasználásától is eltekint, – netán csak emlékezetének hiányossága miatt – munkája bizony súlyos fogyatkozásokkal teli, ingatag mű lesz. Vitára igencsak alkalmatlan már a „költői szabadság” határtalan igénybevétele miatt is.

Különös, furcsa helyzetben találja magát Gerics József és szerzőtársa, Ladányi Erzsébet, egykori hallgatójuk, Thoroczky Gábor legutóbbi írását látván a *Magyar Könyvszemle* 2005/2 számában.¹ Az egyik feltűnő dolog, hogy Thoroczky igyekszik a történész Ladányi Erzsébetnek a nevét is törölni és „Gerics”-cselet helyettesíteni. Ritka vállalkozás! Megengedhető ez bibliográfiai tekintetben? Morálisan szerintünk nehezen védhető Thoroczky eljárása. Komolyan gondolja (a szerző), hogy igazolnunk kell a történész Ladányi Erzsébet létét?

²⁸ *Aufbau eines modernen Inkunabelkataloges der Österreichische Nationalbibliothek.* = *Biblos* 1960. 194–203, majd átdolgozva = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1979. 470–475.

²⁹ Mint kuriózum megemlíthető, hogy Mazal – alighanem elsőként a külföldi szakirodalomban – a napra pontos dátumokat a különben csak a magyarok által használt, logikus sorrendben (év, hónap, nap) közli. A napon belüli időpont közlésében az adatok az egész világon és mindenkor a nagytól a kicsi felé haladnak (óra, perc másodperc). Ezzel ellenkező, de nem megalapozott logikát tükröz a nap, hó, év világszerte elterjedt jelölése. (Az amerikaiak ezen egyet „biccentettek”, amikor a napot immár a hónap után írják, de az év továbbra is a hónap után áll náluk is.) Csak remélni lehet, hogy Mazal felismerése el fog terjedni. Ha ez bekövetkezik, úgy már csak arra kell várni, hogy a családnév is a keresztnév előtt álljon világszerte. Ezt azonban – a magyarokon kívül – eddig csak a japánok és az indonézok gyakorolják. (Persze a névsorok esetében – telefonkönyv, könyvtári katalógus stb. – mindenki más ma is rákényszerül a teljes személynév egyes tagjainak erre a cseréjére, amelyet a logika megkíván.)

* A profilján kívüli vitát a szerkesztőség nem kívánja folytatni.

¹ THOROČZKY GÁBOR: *Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról.* = *MKsz* 2005. 213–218.

A másik szokatlan tény Thoroczkaynak a saját korábbi tevékenységéről látszólag(?) megfélemező állítása. Mostani véleménye szerint ti. Gerics a *Magyar Könyvszemle* 2004. évi 4. számában „– hosszú pályafutása során először – határozottan állást foglalt a Hartvik-féle István-legenda keletkezési idejéről, erősen polemizálva egy szerzője szerint nem említett, vonatkozó véleménynel”.²

Szeretnék remélni, hogy ez a megnyilatkozás Thoroczkay sajnálatos megfélemezésének következménye, s nem tudatos hallgatás Gerics József és Ladányi Erzsébet 1999-ben megjelent dolgozatának bevezető mondatáról: „Történetírásunk kevés kivételtől eltekintve, általában nem szokta kétségbe vonni azt a híradást, amely szerint 1106 októberében Kálmán király a guastallai zsinaton a pápa tudomására hozta, hogy Isten törvényének alárendeltjeként a pápa intelme előtt meghajolva, lemond »a püspökök investitúrájáról, amelyet eddig őseink birtokoltak (investituram episcoporum hactenus a maioribus nostris habitam)« »...ami pedig ha netán az ilyen választásokban nem kánon-szerűen, azzal ellenkezően történt, attól a jövőben Isten akarata szerint óvakodni fogunk (et si quid in electionibus huiusmodi minus canonice retroactum est, de caetero Deo volente cavebimus)»³

Kettőnknek ezt a tanulmányát Thoroczkaynak kettős okból ismernie kellett. Egyrészt a *Turul*-nak ugyanebbe a (Bertényi Iván tiszteletére kiadott) számába cikket írt maga Thoroczkay is „Anonymus latin nyelvű forrásai. Historiográfiai áttekintés” címen,⁴ másrészt ugyanebbe a számban Thoroczkay az egyik társszerkesztője a Bertényi Iván műveinek bibliográfiáját tartalmazó résznek.⁵ A szám tartalmát többszörös alkalommal is módja volt megismerni. Gericsnek és Ladányinak a szóban forgó dolgozatát Thoroczkay bibliográfusként is számba vette „Gerics József műveinek bibliográfiája (1994–2001)” címen a *Turul* 74. kötetében a következő módon:

Gerics József–Ladányi Erzsébet, »Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért« (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez) In: *Turul* 72. (1999) 3–4. 84–85. o. (Klny. is)⁶

Ha ezekről az adatokról Thoroczkay nem véletlen tévedésként felejtkezett meg, hanem tudatosan hallgatta el, annak az esetnek a megítélése nem a mi feladatunk. A tudatos elhallgatás a jóhiszeműséget kizárja.

Ugyanebbe a feladatkörbe tartozik Thoroczkaytól Szovák Kornél állásfoglalásának ismertetése, azaz „nem-ismertetése”, vagyis annak elhallgatása, hogy Szovák tagadja a magyar király lemondását az investitúra-jogról, és hogy szerinte Kálmán az 1110-es évek első felében adott utasítást Hartviknak az István-életrajz megírására.⁷

Más szempontból Thoroczkay írásművében – alighanem félreérthető fogalmazásként – legalább annak a látszata szintén feltűnik, hogy a katolikus egyháznak nemcsak egy pápája lehet egy időben. Ez így súlyos tévedés lenne. Az ellenpápák mindegyike önmagát vallja az egyetlen római pápának, s az egyetlen pápai trónért küzdenek mindnyájan, ahányan csak az adott időben fellépnek. Több pápa egyidejű elismerését a maga híveinek mindegyik tiltotta, elsőnek maga a császár. Henrik-párti pápának és antihenriciánus ellenpápának (vagy fordítva) egy időben hódolni képtelenség volt bármilyen kiváló diplomata számára is. Ezért tekintjük kizártnak a IV. Henrik által

² THOROCZKAY: *i. h.* 213. Megjegyzendő, hogy a Hartvik-legenda keletkezési idejének olykor fel-fellobbanó vita-irodalma van.

³ GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért”. *Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez.* = *Turul* (72.) 1999. 3–4. füz. 84.

⁴ *Turul* 1999. 108–117.

⁵ *Turul* 1999. 123–134.

⁶ *Turul* (74.) 2001. 3–4. füz. 76.

⁷ SZOVÁK KORNÉL: *Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században.* In: *Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának ezer éve.* (Szerk. ZOMBORI ISTVÁN) Bp. 1996. 24.

deznált prágai püspök-jelölt és a házas ember Prágai Cosmas történész 1099. évi esztergomi pappá szentelésének, mint nyílt és kemény antigregoriánus megnyilvánulásoknak az időbeli egybeesését a ravasz, simulékony és a római pápa iránt látszólag feltétlenül hódoló Hartvik-legenda megírásával és Kálmán jogfeladásával.

Az antigregoriánus alapgondolat gyökeresen másként való megszólaltatása Kálmán jogfeladása meg a Hartvik legenda (ezek egymással azonos, békülékeny, hódoló hangúak), mint az 1099-es esztergomi papszentelések.

Ami Kálmán László királyhoz való viszonyát illeti: személyes indulatainak lehetséges változásaitól függetlenül Kálmán királyi méltósága minden körülmények közt László döntésén alapult. Ez a körülmény szabta meg Kálmán viszonyát Lászlóhoz. Az életből esetleg már eltávozott Lászlóval való nyílt szembefordulása, aki királlyá tette, Kálmán uralmának törvényességét ingatta és buktatta volna meg.

Thoroczkay kétségtelen korrektori teljesítményét egy helyen (MKsz 2004. 320.) habozás nélkül elismerjük.

A cikk hangvétele kifejezi szerzőjének megingathatatlan véleményét irományának tévedhetetlenségéről is. Ám az egész, amint van, Kristó Gyula emlékéhez is méltatlan, és a honi történetíráshoz is, amely nem Thoroczkayval kezdődik még akkor sem, ha ezt az első helyet a maga számára akarná megszerezni a nála szerényebb, ám ismeretanyagokban annál nagyobb tudós kutatók féltetelével és tudományos eredményeik tagadásával.

GERICS JÓZSEF

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2004-ben

Rövidítések:

BerlBeitr	= Berliner Beiträge zur Hungarologie
CartHung	= Cartographica Hungarica
DbDMúzÉvk	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
FSzEKÉvk	= A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve
JAMKÉvk	= A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKgy	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MM	= Magyar Média
MúvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
NóMeMúzÉvk	= A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
SSzle	= Soproni Szemle
Typ	= Typographia
Hagyomány, közösség, művelődés...	= <i>Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.</i> Szerk. ABLONCZY Balázs et al. Bp.: BIP, 2002. 579 p. ill.
János-Baranyai-Decsi-Festschrift...	= „ <i>Igniculi Sapientiae</i> ”. <i>János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998.</i> [Szerk. BARNÁ GÁBOR, STEMLER ÁGNES, VOIGT VILMOS.] Bp.: OSzK: Osiris K., 2004. 288 p. ill. (Libri de libris)
A Koller József emlékkonferencia...	= <i>A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai.</i> Szerk. FONT Márta, VARGHA Dezső. Pécs: Pécs Története Alapítv., 2003. 309 p. ill. (Tanulmányok Pécs történetéből; 13.)

- A város könyvtárnoka... = *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10.* [... a kötet szerk. közrem. HORVÁTH Zsolt, KISS Bori, SÁNDOR Tibor]. Bp.: FSZEK, 2003. 134 p. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei; 2.)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- FUNKE, Fritz: Könyvismeret. Bp.: Osiris K., 2004. 487 p. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon I–II. Középkor és kora újkor. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp.: Balassi K., 2003–2004. 2 db. ill.
- RÁCZ Ágnes: Könyvtörténeti és könyvtártudományi szakirodalmi adatbázis kiépítése = KF 2003. 2. 295–306.
- ROZSONDAI Marianne: A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései = MKsz 2005. 4. 402–406.
- SZÉCHENYI Ágnes: A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – adósságlista és javaslat = Magyar Tudomány 2004. 10. 1150–1163.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- ATKÁRINÉ MESZLÉNYI Zsuzsanna: A váci nyomdák Vác városára vonatkozó kiadványai a Vacensis gyűjteményben = Vacensis helytörténeti gyűjtemény Vác városára vonatkozó dokumentumai. Vác: Váci Egyházmegyei Hatóság, Váci Egyházmegyei Kvt., 2004. 53–71.
- Bényei Miklós szakirodalmi és publicisztikai munkássága 1964–2002. Személyi bibliográfia. Összeáll. BÉNYEI Miklós. Debrecen: DE Informatikai Int., 2003. 117 p.
- BIRKÁSNÉ VINCZE Rita: A Déri Múzeum Évkönyvei 1991–2000/2001. Repertórium = DbDMúzÉvk 77. 2004. 439–458.
- A Budapesti Nevelő repertórium 1992–2004. Összeáll.: BOGNÁR Edit = Budapesti Nevelő 2004. 1–4. 197–224.
- CZÓVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2003-ban = MKsz 2004. 4. 409–419.
- CSÉCS Teréz: Német nyelvű Spaizer- és Landerer-kalendáriumok a Pilcz család levéltárában = Arrabona 2004. 2. 49–66.

- CSÉCS Teréz: Német nyelvű Streibig-kalendáriumok a Pilcz család levéltárában = Arrabona 2003. 1–2. 119–144. ill.
- EGEY Emese: A Turán című folyóirat 1913–1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója. Bp.: Tinta Kvk., 2002. 138, [12] p. ill.
- Erdélyi könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp.: OSzK, 2004. LII, 698 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 16/4.1)
- Erdélyi könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen. IV/2. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Schäßburg, Kleinere Orte. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp.: OSzK, 2004. [4], 699–1088 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 16/4.2)
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a sajtó tükrében. [1999–2001]. Összeáll.: SÁNTHÁNE ANTAL Sára = FSZEKÉvk 1999–2000–2001. 76–81.
- Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil 1–3. Neubearb. v. József VEKERDI. Bp.: OSzK, 2004. 3 db. ill.
- A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. A katalógust összeáll. KOVÁCS Mária [et al.] Szerk. és bev. ... írta SIPOS Gábor. Kolozsvár: Scientia K.: Bibl. Filialei Cluj-Napoca a Acad. Rom., 2004. 617 p. (Sapientia könyvek; 28.)
- Komárom-Esztergom megye könyvtáira vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium 2000–2003. Összeáll. TAKÁCS Anna = JAMKÉvk 2004. 218–237.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései = MKsz 2004. 4. 395–401.
- LAKATOS Éva: Szaklapok bibliográfiáinak szemléje 2. = MM 2002. 1. 77–85.
- Limes 1988–1997. Repertórium. Összeáll., szerk. KELECSÉNYI Péterné = Limes 2003. 4. melléklet 3–57.

- Az magyar népnek: ki ezt olvassa. A Dunamel-
léki Református Egyházkerület Ráday Mú-
zeumának időszakos kiállítása 2004. június
27–december 31. Válogatás a Kecskeméti Re-
formátus Egyházközség Könyvtárának anya-
gából. A kiállítás vezetőjét összeáll. BÁN
Magdolna et al. Kecskemét: Ráday Múzeum,
[2004]. 40 p. ill.
- A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke
a kezdetektől 1700-ig. Inventarium de ope-
ribus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis
ab initiis usque ad annum 1700. Bp.: Balassi
K.: OSzK, 2003. 812 p.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiá-
ja 1850/51–1948/49. 12. kötet: Modor-Nagy-
szombat. Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉ-
CES Károly. Bp.: OPKM, [2004]. 337 p.
- PÓCS Dániel, SERFŐZŐ Szabolcs: Képes köny-
vek. Régi nyomtatványok az Országgyűlési
Könyvtár gyűjteményéből. Kiállítás az Or-
szággyűlési Könyvtárban 2002. június 28.–
augusztus 1. Bp.: Országgyűl. Kvt., 2002.
101 p. ill.
- SZÁNTAI Lajos: Ami az Atlas Hungaricusból ki-
maradt = CartHung 8. 2004. 68–74. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- RUSZOLY József: Móra Ferenc sajtópöre 1923-
ban = Jogtörténeti Szemle 2004. 1. 8–15.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

- BENITS Péter: A História jelen kiadása = Ist-
vánffy Miklós Magyarok dolgairól írt histó-
riája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.
Sajtó alá rend. BENITS Péter. Bp.: Balassi K.,
[2001.] 18–22. (Történelmi források; 1.)
- CSAPODI Csaba: A müncheni clm. 15.733 jelze-
tű Livius-kódex problémája = MKsz 2004.
1. 52–53.
- FRIVALDSZKY János, Id.: Egy kézirat filozófia-
tankönyv 1626-ból = MKsz 2004. 2. 151–156.
- GALLI Katalin: A könyv története. I. A kezde-
tektől a 15. század végéig. Bp.: Hatágú Síp
Alapítv., 2004. 169 p. (A könyves szakkép-
zés füzetei; 3.)

- HAADER Lea: A Nyulak szigeti scriptórium mint
műhely = Magyar Nyelvőr 2004. 2. 196–205.
- HOLLER László: A Képes Krónika első három
iniciáléjáról = MKsz 2004. 4. 325–352.
- Képes Krónika. [Ford. BOLLÓK János... Az utó-
szót írta,... az irodalomjegyz. összeáll.: SZO-
VÁK Kornél]. Bp.: Osiris K., 2004. 278 p.,
[42] to. ill.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: From imago to historia: The
initials of the Istanbul Antiphonal = Acta
Historia Artium 2003. 1–4. 35–45. ill.
- SZEBENI Olivér: A hutteri testvérek hazai kó-
dexéről = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
2002. 1–4. 23–38.
- SZELESTEI N. László: Magyar ferencesek prédi-
kációs gyakorlata a 17. században. Csíksom-
lyói kéziratok prédikációk. Piliscsaba: PPK
BTK, 2003. 198 p.
- VEZSPRÉMY László: Megjegyzések korai elbe-
szélő forrásaink történetéhez = Századok
2004. 2. 325–347.
- ZOLTÁN András: Oláh Miklós Attila című mun-
kájának XVI. századi lengyel és fehérorosz
fordítása. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk.
Ukrán és Ruszin Filol. Tansz.: Veszprémi
Egyetem TFK: ELTE Ukrán Filol. Tansz.,
2004. 554 p. (Dimensiones culturales et ur-
bariales Regni Hungariae; 6.)

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- JÁNOSKA Antal: Kártyacsomagolások = MG 2004.
7. 87–89. ill.
- MONOSTORI György: 230 éves a pécsi nyom-
dászat = Typ 2004. 2. 5. ill.
- TIMKÓ György: A nyomdaipar „ezüstérmes” fel-
találói = MG 2004. 3. 71–75. ill.

15–17. század

- V. ECSEDY, Judit: Jakob Klöss: The printer of
Decsi's Adagia – a printer and publisher in
Bártfa = János-Baranyai-Decsi-Festschrift...
66–83. ill.
- V. ECSEDY Judit: A régi magyarországi nyom-
dák betűi és díszei 1473–1600. Bp.: Balassi
K.: OSzK, 2004. 640 p. ill. (Hungaria Typog-
raphica; 1.)

- LUKÁCS Olga: Apologia et protestatio = Hadtörténelmi Közlemények 2004. 4. 1259–1272. [Egy 1608-ban, Hanau-ban nyomtatott politikai röpiratról]
- PILINYI Péter: A könyvnyomtatás feltalálója = Typ 2004. 6. 4. ill.
- PILINYI Péter: A pápai nyomdászat kezdete = Typ 2004. 12. 8. ill.

18–19. század

- BORSA Gedeon: A debreceni rézmetsző diákok nyomdája = MKsz 2004. 3. 281–290. ill.
- GÉCS Béla: Pest-Buda nyomdái 1723–1895 = MG 2004. 3. 85–95. ill.
- HORVÁTH Géza: Adalékok Komárom nyomdászatának történetéhez (1850–1890) = Honismeret 2004. 3. 75–81.
- J. G.: Nyomdászok a forradalomban = Typ 2004. 3. 5. [Malatin Antal, Holmayer Ernő – 1848. márc. 15.]
- JÁNOSKA Antal: Kártyafestők Győrben = MG 2004. 6. 59–61. ill.
- A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Összeáll. és bev. tanulmányt írta EMÓDI András. Nagyváradi Római Kat. Egyházmegyei Kvt.; Bp.: OSzK, 2004. 271 p. ill.
- PILINYI Péter: Az 1864. évi összeesküvés nyomdája = Typ 2004. 11. 5. ill. [ifj. Sógor György (†1888)]
- PILINYI Péter: A Landerer és Heckenast Nyomda március 15-i emléke = Typ 2004. 3. 5. ill.
- PILINYI Péter: Pest-Buda első nyomdája a törökök kiűzése után = Typ 2004. 3. 8. ill. [Landerer János Sebestyén]
- TAPOLCAINÉ SÁRAI SZABÓ Éva: Wéber Simon Péter komáromi nyomdája és kiadványai 1788–1794 = JAMKÉvk 2004. 100–126.
- TIMKÓ György: A „visszafelé is ható sajtó” = MG 2004. 4. 75–78. ill.

19–20. század

- BÁNDI László: Az ofszettechnológia bevezetése Veszprémben = MG 2004. 6. 45.
- Egri Nyomda. Hagyományok és megújulás. [Az Egri Nyomda Kft. jubileumi évkönyve]. [írta és szerk.: HEKELI Sándor]. Eger: Egri Nyomda Kft., 2003. 87 p. ill.
- FRIGYIK Katalin: Székesfehérvár harmadik nyomdája: a Csitáry-nyomda (1882–1949) = Lau-

datio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. [Szerk.: CSURGAI HORVÁTH József, DEMETER Zsófia, VIZI László Tamás]. Székesfehérvár: Önkorm.: Kodolányi J. Főisk., 2004. 113–137.

- GÉCS Béla: Könyvnyomdai festékgyárak megjelenése Budapesten = MG 2004. 7. 101–105. ill.
- ILYÉS Mihály: Nyomda- és papíripar. Bp.: Piacgazdaság Alapítv., 2003. 80 p. ill. (Vállalkozói tájékoztató sorozat)
- KERTÉSZ Péter: Kertész József (1875–1958) = Karcag a magyar művelődés történetében. Tanulmányok. Karcag: Önkorm., 2001. 91–110.
- MALATYINSZKI József: A gyulai Dürer Nyomda története. Gyula: Dürer Nyomda Kft., 2004. 128 p. ill.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Tevan Andor munkásságára emlékezünk. A könyv áhítatos rajongója = MKgy 2004. 10. 8–9.
- TIMKÓ György: Az ofszetnyomtatás kezdete Magyarországon = MG 2004. 6. 39–42. ill.
- TIMKÓ György: A százéves ofszetnyomtatás előélete = MG 2004. 6. 13–15.

Könyvművészet, illusztráció, exlibris

- BASICS Beatrix: II. Rákóczi Ferenc ábrázolásai = Rubicon 2004. 1. 35–41.
- CSONTOS Nóra: Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig) = Magyar Nyelvőr 2004. 2. 242–256. ill.
- JANTSITS Gabriella: Állatorvosi könyveket díszítő képek = Orvostörténeti Közlemények 2004. 186–187. 149–153. ill.
- KNAPP Éva: A „rézmetsző poéta”. Grafikák Berei Farkas András életművében = MűvtörtÉrt 2004. 1–4. 81–107. ill.
- KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Populáris grafika a 17–18. században. Bp.: Balassi K., 2004. 270 p.
- KÖRMENDY Kinga: Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez = MKsz 2004. 2. 168–170.
- OJTOZI Eszter: Ex librisek, jelek, különlegesen használt címerek, supralibros a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 18. századi régi könyveiben = KK 25. 2003. 433–438. ill.
- PAPP Júlia: Egy metszet azonosítása. Blaschke János illusztrációja C. M. Wieland Aristípp

- und einige seiner Zeitgenossen című regényének harmadik kötetéhez = MúvtörtÉrt 2004. 1–4. 170–172. ill.
- Reich Károly (1922–1988). Élete és művészete. Szerk. KRATOCHWILL Mimi. [Bp.]: Holnap K., [2004.] 155 p. ill.
- Soós Imre: Vertel József grafikusművész (1922–1993) kisgrafikai alkotásjegyzéke = Kisgrafika 2003. 2. 7–9. ill.

Térképészet

- BARTHA Lajos: Az első magyar feliratú földgömbök szelvényei = CartHung 8. 2004. 10–13. ill.
- DANA, Dan – RADU, Mariuca: Transylvania on the Hereford map (13th century?) = CartHung 8. 2004. 58–63. ill. [Erdély a herefordi „Mapa Mundi” térképen]
- DEÁK Antal András: Marsigli gróf élete. 7. rész. (Marsigli és a határ térképezés) = CartHung 8. 2004. 14–16. ill.
- GRÖF László: Bod Péter nyomában Erdélyben. (Bod Péter térképei) = CartHung 8. 2004. 40–57. ill. [B. P. „Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza...” c. művének (Bázel, 1760, 1777) térképeiről]
- PLIHÁL Katalin – HAPÁK József: Európa térképei 1520–2001. Válogatás. Bp.: Helikon K.: OSZK, 2003. 230 p. ill. [Megjelent angol és német nyelven is.]
- ŞTIRBAN, Sofia: Restoration of a collection of manuscript maps in the National Union Museum, Alba Julia = CartHung 8. 2004. 64–66. ill. [Boroskrakkó kéziratos térképeinek (18. sz.) restaurálása]
- SZALAI Béla: A tizenöt éves háború metszet-ábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban (1593–1606) = CartHung 8. 2004. 18–39.
- SZÁNTAI Lajos: Delisle 1703-as Magyarország-térképeinek rejtélyei = CartHung 8. 2004. 75–80. ill.
- TÖRÖK Zsolt: Angielini Magyarország térképe: az 1570-es évekből = CartHung 8. 2004. 2–9. ill.
- TÖRÖK Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Bp.: OPKM, 2003. 180 p. ill. (Mesterek és tanítványok)

Papír

- PELBÁRT Jenő: A koronás magyar címer vízjel-változat-típusai 1729–1840 között = Turul 2003. 1–2. 35–46. ill.
- TURÓCZI József: A Vizsolyi Biblia. 1–2. rész = Papíripar 2004. 2. 66–67.; 3. 109–111. [Má-sodközlés]

Könyvkötés-történet

- SCHRAMKÓ Péter: A dúcnymásos papírokról = Papíripar 2004. 1. 16–17. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- KNAPP Éva: Popularitás és literátusság között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyv-árus = KK 25. 2003. 179–247.
- KÖVES József: „Könyvnap rendeztessék”. Hetvenöt éves a magyar könyvünnep = Szeged 2004. 6. 6–8.
- KÖVES József – MURÁNYI Gábor: Könyvhetek krónikája. Az ünnepi könyvhét 75 éve. Bp.: MKKE: Vincze K., 2004. 271 p.
- A Magyar Könyvnap. Tervezet. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének 1927. évi miskolci nagygyűlése elé terjesztette SUPKA Géza = Új Holnap 2004. 2. 23–29. [Másodközlés]
- POGÁNY György: A magyar könyvkereskedelem rövid története a XV. század végétől 1990-ig. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2004. 164 p. ill. (A könyves szakképzés füze-tei; 2.)

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

- DUKKON Ágnes: A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában = MKsz 2004. 2. 119–130.
- PACZOLAY, Gyula: János Baranyai Decsi and his Adagia = János-Baranyai-Decsi-Festschrift... 31–65. ill.

- STEMLER, Ágnes: Sprichwörter- und Redensart-sammlungen nach dem Erscheinen des Adagiorums von János Baranyai Decsi. [Übersetzt v. Katalin RÁKÓCZI] = János-Baranyai-Decsi-Festschrift... 256–272. ill.
- SZÉNÁSI Zsófia: „Fegyvert s vitézt éneklek”. A magyar hadtörténeti irodalom áttekintése. 1. = MKgy 2004. 7. 10–12.
- SZÉNÁSI Zsófia: „Szerzé azért az Isten...” A magyar nyelvű bibliakiadás évszázadai = MKgy 2004. 2. 10–13.

16–18. század

- BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi vész-törvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban = KK 25. 2003. 115–157. ill.
- CSEPREGI Zoltán: Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány = MKsz 2004. 2. 171–174.
- FEKETE Csaba: A pataki agenda és a Praxis pietatis = KK 25. 2003. 65–98. ill.
- FEKETE Csaba: A pataki agenda két kiadása = MKsz 2004. 2. 156–164.
- GALAVICS Géza: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában = MűvtörtÉrt 2004. 1–4. 53–80. ill.
- GYÖRI L. János: Kegyességi sikerkönyv a 17. században. A Praxis pietatis magyarországi útja = Doctrina és Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Debrecen-Sárospatak: Debreceni Ref. Hittud. Egyet., 2002. 38–50.
- HOLLER László: Baranyai Decsi János ismeretlen Antithesise és jezsuitaellenes verse 1587-ből = Erdélyi Múzeum 2003. 1–2. 16–30.
- KIRÁLY Péter: Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből = MKsz 2004. 4. 384–388.
- RÁKÓCZI Katalin: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve = Orvostörténeti Közlemények 2004. 186–187. 63–76. ill.
- REISZ T. Csaba: Magyarország rövid földrajza. A Compendium Hungariae geographicum ismertetése = Fons 2003. 2. 291–318. ill. [Pozsony, 1753]
- SARBAK Gábor: Miracula sancti Pauli primi heremitaie. Hadnagy Bálint pálos rendi kézi-

könyve, 1511. Debrecen: Kossuth Egyet. K., 2003. 145, XVII p. ill.

- VAJNÁGI Márta: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében = Világtörténet 2004. tavasz–nyár 3–30.

18–19. század

- KIRÁLY Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulmányai 1777–1848. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Ukrán és Ruszin Filol. Tansz., 2003. 667 p. ill.
- PRAŽÁK, Richard: A magyar református papok irodalmi tevékenysége Cseh- és Morvaországban a türelmi rendelet kiadása után = Széphalom 2004. 14. 65–74.
- RÓZSA György: Rummy Károly György csak külföldön nyilvántartott műve = MKsz 2004. 1. 59–62.
- SZÉNÁSI Zsófia: Lovak csatában, földeken és sportban. A magyar lovaskultúra múltja = MKgy 2004. 6. 10–13.
- VINCZE Tamás: Mikszáth Kálmán népiszkolai tankönyve = Széphalom 2004. 14. 117–121. [Társalgási lecczék (Bp., 1895)]

19–20. század

- 10 éves a Szenci Molnár Társaság. 10 éves az ETO-Print Nyomda. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2003. 102 p. ill. (Misztótfalusi műhely; 1.)
- BÁLINT Gábor: A Csáthy cég könyvkiadása a két világháború között = MKsz 2004. 3. 295–298. ill.
- CSÁKY S. Piroska: Alkotás és könyvkiadás = Forrás 2004. 6. 70–75. [A vajdasági könyv- és lapkiadásról]
- CSOKONAI Attila: A magyarságtudomány képeskönyvei. Az Officina Képeskönyvei = MKgy 2004. 5. 19–21. ill.
- DALOS György: Eltűnt kiadók nyomában = 2000 Különszám 85–89. [NDK könyvkiadók]
- DUKRÉT Géza: A kalendáriumok és iskolai évkönyvek művelődés- és helytörténeti szerepe Nagyváradon = Honismeret 2004. 4. 41–46.

- Az első tíz év... Jubileumi emlék a Magyar Hivatalos Közlönykiadóról – képekben. [A kiadvány összáll. közreműk. a kiadó munkatársai NYÉKI József... irányításával]. Bp.: MHK, 2004. 104 p. ill.
- Fejezetek a 175 éves akadémiai könyvkiadás történetéből. Összeáll. GAZDA István. Bp.: Akad. K., 2003. 43 p.
- GÖMÖR Béla: Százéves, a Weisz Ede által írt első magyar nyelvű reumatológiai könyv = Orvosi Hetilap 2004. 46. 2347–2348. ill.
- KAPROL', Mihail: Podkarpadskoje obšestvo nauk publikacii 1941–1944. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Ukrán és Ruszin Filol. Tansz., 2002. 170 p. [Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok]
- KÖBÖLKUTI Katalin: Körkép a vasi kalendáriumokról = Honismeret 2004. 4. 81–83.
- LENGYEL Ágnes: A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban = NóMeMúzÉvk 2003–2004. 239–255. ill.
- LENGYEL András: Kner Imre Mórának készített „Privatdruck”-jai = Tiszatáj 2004. 7. 75–83. ill.
- SLÍZ Mariann: Szenzációgyártás kisvárosi módra. (Mezőtúri ponyvakiadók a 20. század első felében) = MKsz 2004. 3. 299–306.
- SZUKITS Marianna: A Magyarországi Szlovének Szövetsége kiadói tevékenysége = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2002. 2. 71–74. ill.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A magyar könyvkiadás helyzete Szlovéniában = KF 2003. 2. 382–389.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

- FABINY Tibor: Evangélikusok a protestáns publicisztika történetében = Confessio 2004. 1. 25.
- HORVÁTH József: Fejezetek a győri időségi sajtó és az irodalom kapcsolatának történetéből = Műhely 2003. 5. 101–109.

16–19. század

- BARBARICS Zsuzsa: A kéziratok „Neue Zeitungen” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungen” alapján = Történelmi Szemle 2003. 1–2. 175–199. ill.
- BARBARICS Zsuzsa: Kéziratok Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományjaiban = Századok 2004. 5. 1255–1273.
- HARGITAI Henrik: Képes sajtótörténeti adatbank = MM 2002. 1. 5–20. ill.
- KARNER Katalin: Reklámhistoria. Szemelvények Budapest XVIII–XIX. századi hirdetéstörténetéből = FSZEKÉvk 1999–2000–2001. 173–198. ill.
- OROSZ, Magdolna: „Wenn mehre sich gegenseitig ergänzende Naturen gemeinschaftliche Werke bildeten”. Romantische Vernetzungen: Das Athenäum-Projekt = BerlBeitr 2004. 14. 52–65.

19. század

- DEDE Franciska: Személyiség és tartózkodás. A Hét első tíz évfolyamának címlapképei = Hagyomány, közösség, művelődés... 312–322.
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori egyházi lap történetéhez = MKsz 2004. 4. 388–392. [Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848)]
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés (1841–1849) = MKsz 2004. 1. 14–28.
- KÓKAY György: Horváth János, Versegly Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat = MKsz 2004. 3. 213–225. [Egyházi Értekezések és Tudósítások (1819–1824)]
- KOSSUTH Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841) Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc: Bfbor K., 2003. 342 p.
- KOVÁCS Valéria: A műarchaeologia és sajtótója a 19. századi Magyarországon = KF 2003. 4. 788–806.
- MIHALOVICSNÉ LENGYEL Alojzia: A reformkor Társalkodója művelődéstörténetünkben = Széphalom 2004. 14. 199–208. ill.

- PILINYI Péter: A pesti polgárság harca a szabad magyar sajtóért = Typ 2004. 4. 4. ill. [Verhovay Gyula szerkesztő párbaja és következményei, 1880]
- RÉVÉSZ T. Mihály: Deák Ferenc sajtópolitikája a reformkorban és a negyvennyolcas forradalom napjaiban = Jogtörténeti Szemle 2003. 1. 19–23.
- 19–20. század*
- BARKÓCZI Jolán: Közlekedési évkönyvek (Kiadványtípus és közlekedéstörténeti forrás) = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 2001–2002. 340–349. ill.
- GÁSPÁR Ibolya: A Tett – az első magyar avantgarde folyóirat = Kultúra és Közösség 2003. 2–3. 59–75.
- GÉCS Béla: Szakirodalmunk lapjai, folyóiratai a kezdetektől napjainkig = MG 2004. 4. 99–107. ill.
- KEREKES Amália: Das vorgestellte Leseublikum. Revolutionäre Grimassen in Frau Emmas Briefen an die Zeitschrift A Hét = BerlBeitr 2004. 14. 157–165.
- LAKATOS Éva: Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések. Bp.: OSzK: Ballasi K., cop. 2004. 232, [60] p. ill.
- SZARKA Géza: A művelődés egyéb tényezői = A székesfehérvári belvárosi plébánia története. Székesfehérvár: Székesfehérvár M. Jogú Város Levéltára: Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2003. 325–326. [A katolikus sajtó Székesfehérváron]
- SZÖNYI György: A református időszaki sajtó mint gyakorlati teológiai feladat. Szemlénények A Választott nép szolgálatában. Tanulmányok a 80 éves Czeglédi Sándor teológiai professzor tiszteletére c. kötetből [(Debrecen, 1989)] = Confessio 2004. 1. 26–30.
- TUBA László: A Moson megyei sajtó története (1848–1945) = Arrabona 2003. 1–2. 161–188.
- 20. század*
- Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez. (Részletek ANTAL István emlékirataiból) Közli: GERGELY Jenő = Múltunk 2004. 2. 243–287.
- BÁLINT Gábor: Supka Géza folyóirata, a Literatura (1926–1938) = MKsz 2004. 1. 29–51.
- CSOKONAI Attila: Lapok a könyvről, könyvbarátoknak = MKgy 2004. 9. 19–20. [Diárium, Könyvbarát, A könyv]
- FERENCZES István: Egy előzmény nélküli folyóirat = Limes 2004. 2. 126–129. [Székelyföld (1997–)]
- GALAMBOS Sándor: Bemutatkozik a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle = SSzle 2004. 4. 406–408. (Szemlék szemléje; 4.)
- GICZI Zsolt: König Kelemen és Az Egység Útja című folyóirat indulása = Acta Historica 2002. 99–114.
- GUNST Péter: Bemutatkozik a Debreceni Szemle = SSzle 2004. 2. 193. (Szemlék szemléje; 2.)
- GYURÁ CZ Ferenc: A Vasi Szemle bemutatása = SSzle 2004. 3. 298–300. (Szemlék szemléje; 3.)
- GYÜRE Lajos: Márai a Kassai Naplóban = Nyelvünk és Kultúránk 2004. 1. 49–53.
- HORVÁTH Árpád: A Magyar Kultúra. Egy kis sajtótörténeti vizsgálódás = Távlatok 2003. 3. 443–452.
- ILLÉNYI Éva: A kárpátaljai magyar sajtó és a Kárpáti Igaz Szó = MM 2002. 1. 21–30.
- KONOK Péter: A Munka-kör szellemi, politikai hátszaga = Múltunk 2004. 1. 245–257. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- KÖVÁGÓ Sarolta: Az avantgarde színház, a baloldal és Kassák = Múltunk 2004. 1. 283–292. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- KULCSÁR Péter: Kéthly Anna és a londoni Népszava szellemissége = Valóság 2004. 6. 73–86.
- LITVÁN György: A sajtó áthangolódása 1914 őszén = Századok 2004. 6. 1462–1467.
- Már megint egy új lap! 1988-tól az EU-ig első évfolyam első számok tükrében. Összeáll. BALÁZS István. Bp.: Animus, 2004. 304 p., [8] t. ill.
- MÁRFI Attila: Bemutatkozik a Pécsi Szemle. A várostörténeti folyóirat első öt évéről (1998–2003) = SSzle 2004. 1. 85–88. (Szemlék szemléje; 1.)
- MARIK Sándor: Hatvanéves a Kelet-Magyarország = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2004. 4. 501–503.
- MONOSTORI Imre: Lényegformáló jelenlét. Veckerdi László és az Új Forrás = Természet Világa 2004. I. különszám 48–52. ill.

- NÉMETH György: A Mozgó Világ története, 1971–1983. Bp.: Palatinus, 2002. 251 p. ill.
- PAÁL László: Somogy megye sajtója. 1945–1950. (Negyedik közlemény) = Somogy megye múltjából 2001. 269–294.
- PALOTAI Mária: Folyóiratok irodalmi estélyei Erdélyben a két világháború között = MKsz 2004. 3. 226–237.
- PAPP Z. Attila: Romániai magyar sajtóvilág a második világháború végétől 1989-ig = Regio 2004. 1. 45–63. ill.
- PILINYI Péter: A József körüti sajtóház történetéből. 1–2. = Typ 2004. 8. 5., 9. 5. ill.
- PINTÉR István: Adalékok Kassák és Munka-köre munkásmozgalomhoz való kapcsolatáról, 1927–1939 = Múltunk 2004. 1. 270–283. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- PRUKNER Zoltán: Elődünk a Magyar Grafika = MG 2004. 3. 67–69. ill.
- SÍPOS Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp.: Napvilág, 2004. 251 p.
- SVÉD László: A Munka és az ifjúság = Múltunk 2004. 1. 257–270. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- SZÁLLASI Árpád: Egy rövid életű érdekes vidéki folyóirat = Orvosi Hetilap 2004. 50. 2539–2541. ill. [A nőgyógyászat és szülészet haladása (1917)]
- SZÉKELY Gábor: A Munka a fasizmusról = Múltunk 2004. 1. 292–309. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- SZERBHORVÁTH György: Sajtóprés. Az Új Symposion történetéből = Regio 2004. 1. 25–44.
- SZIGETI Lajos Sándor: Meghalt a Nagy Pán!? A Napkelet, a Periszkóp és a Pásztortűz műhelypoétikája = Tiszatáj 2003. 7. 80–91.
- SZIRÁK Péter: Ember és lap. Németh László és a Tanu = Alföld 2004. 7. 59–74.
- TÓTHI Gábor: Magyar katonai sajtó az első világháborúban. 1–2. rész = Új Honvédségi Szemle 2004. 7. 87–94., 8. 102–115.
- TÓTH-BARBALICS Veronika: A Napkelet megalapítása = MKsz 2004. 3. 238–256.
- VALLASEK Júlia: Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben. Kolozsvár: Kriterion, [2003]. 111 p. [Pásztortűz, Erdélyi Helikon, Hitel, Termés]
- VIRÁG Rita: A Magyar Könyvbarátok folyóirata, a Diárium = MKsz 2004. 3. 257–270.
- VÖRÖS László: Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986 = Tekintet 2004. 2. 47–59.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- Cz. FARKAS Mária: A néprajz mint magyarságképünk alakítója egy folyóirat tükrében = Hungarológiai Évkönyv 2004. 177–189. [Nouvelle Revue de Hongrie (1932–1944)]
- HORNYÁK Mária: Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó = MKsz 2004. 4. 353–373.
- HORVÁTH Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti szocializmus Erdélyben (1932–1940) = Regio 2004. 3. 101–141.
- KOVÁCS Éva – KRIZA Borbála: Külföldiek és más „idegenek” a magyar sajtóban az 1945-ös, az 1990-es és a 2000-es években = Regio 2004. 4. 133–153. ill.
- MOLNÁR Tünde: A németiség elűzése Sopronból és környékéről a korabeli sajtó tükrében = SSzle 2004. 3. 242–255. ill.
- OPITZ, Antonia: Aspekte des deutsch-ungarischen Literatur- und Kulturaustauschs zwischen 1933 und 1944. Die Zeitschriften „Nyugat” und „Magyar Csillag” = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2003. 13–42.
- RÓZSA Mária: A magyar irodalom az Österreich–Ungarns Zukunft (1916) című bécsi és az Ungarns Zukunft (1917–1918) című budapesti folyóiratban = MKsz 2004. 1. 75–83.
- UJVÁRI Hedvig: Az 1973-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain = MKsz 2004. 2. 174–184.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ATKÁRINÉ MESZLÉNYI Zsuzsanna: Vaciensis helytörténeti gyűjtemény Vác városára vonatkozó dokumentumai. Vác: Váci Egyházmegyei Hatóság: Váci Egyházmegyei Kvt., 2004. 95 p. ill.
- DUDÁS Anikó: Az ókortól a digitális korig. A Vatikáni Könyvtár és adatbázisa = KF 2003. 1. 125–138. ill.
- Egyetemi könyvtárak Magyarországon. Szerk.: SZÖGI László. Bp.: Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma, 2003. 171 p. ill.

- FAZAKAS Gergely Tamás: A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék (Szerepel-e a szerző neve Medgyesi Pál: Rövid tanítás az presbyteriumról... című művében?) = MKsz 2004. 3. 271–278.
- JUHANI NAGY János: Könyvritkaságok kincsekamrájában = MKgy 2004. 8. 17–19.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Hogyan kerül a múmia a könyvtárba. Újraéledt Dunántúl Athénja = MKgy 2004. 9. 4–6.
- PERSOVITS József: Könyvtárak Magyarországon (X–XV. sz.) = Typ 2004. 10. 8. ill.
- T. SÁRAY SZABÓ Éva: A csépi Pálffy-könyvtár = Honismeret 2004. 3. 86–93.

15–18. század

- BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Pál (1677–1733) könyvtára. Bp.: OSZK, 2004. 300 p. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai; VII.)
- HEGYI Ádám: „Az Oskolának és Eklésiának régibb könyvei...” Egy iskolai könyvtár kialakulása Mezőtúron a XVIII. században = KN 2003. 1. 103–107.
- LÁNGI József: A földszinti termek falképei. Nagy könyvtárterem – Kis könyvtárszoba = BEREZ Ágnes – LÁNGI József: Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban. Bp.: Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003. 73–86.
- PAJORIN Klára: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtár-ideálja és Mátyás könyvtára = MKsz 2004. 1. 1–13.
- PERSOVITS József: Könyvtárak Magyarországon. Bibliotheca Corviniana = Typ 2004. 11. 7. ill.
- SZELESTEI N. László: Koller József és a historia litteraria = A Koller József emlékkonferencia... 77–87. [A Függelékben: Giuseppe Garampi által (a Klimo-könyvtár számára) beszerzett könyvek jegyzéke]

19–20. század

- CSÉCS Teréz: A berlini magyar egyesületekről = Arrabona 2004. 2. 101–106.
- Documenta Rudnayana Strigoniensia I. Összeáll. TÓTH Krisztina. Esztergom–Piliscsaba: PPKE BTK Nyugati Szláv Kult. Kutatócso., 2001. 151 p. ill. (Pons Strigoniensis. Fontes)

- [Többek között dokumentumok az érseki könyvtár történetéhez]
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története különös tekintettel a könyvtári gyűjtemény alakulására. I. 1877–1933. Bp.: OPKM, 2003. 145 p. ill.
- GYÁNI Gábor: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyűi = Hagyomány, közösség, művelődés... 358–366.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Könyvtári évszázad. Hódmezővásárhely 1880–1972. Hódmezővásárhely: Németh L. Városi Kvt., 2003. 96 p. ill.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Eötvös József mint könyvtáralapító. Látogatóban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen = MKgy 2004. 8. 4–6.
- MERGZEL Erzsébet: Az Üllői Könyvtár története = Üllő könyvtári tükörben 1903–2003. [Üllő]: [Üllői Kvt.], 2003. 31–58.
- MÉSZÁROS Eszter: Püspökladány közművelődési könyvtárügyének fejlődése a kezdetektől 1976-ig. Püspökladány: Városi Kvt., 2004. 69, [24] p. ill.
- MONOK István: Cara patria ac publica utilitas. Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása = Századok 2004. 3. 739–748.
- NEMES Erzsébet – RETTICH Béla: A könyvtári tájékoztatás eszközei – a könyvlajstromtól az integrált könyvtári rendszerig = Statisztikai Szemle 2004. 3. 280–295. ill. [KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat]
- Az Országgyűlési Könyvtár. [írta és szerk. JÓNÁS Károly, TOMCSÁNYI Zsuzsanna, VILLÁM Judit]. [Bp.]: Országgyűlési Kvt., 2003. 39 p. ill. [Megjelent angol nyelven is.]
- SELMECZI Pálma: A Budapesti Evangélikus Gimnázium Arany János Köre Könyvtárának rövid története = KN 2003. 1. 34–43.
- SIPOS Csaba: Somogy vármegye könyvtárának története. (A kezdetektől 1945-ig). Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2003. 65, [6] p. ill. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek; 5.)
- SOMKUTI Gabriella: Könyvtári állások betöltése a Széchenyi Könyvtárban 1896-ban = MKsz 2004. 1. 69–75.
- SZAKÁTS István – VID Katalin: Battonya könyvtárügye kezdetektől 1989-ig. Battonya: Népkegy Barátsága Közműv. és Isk. Kvt., 2003. 51, LXIV p. ill.

20. század

- ASZTALOS István: Könyvtárak, szertárak = Az aszói evangélikus középiskola története 1728–1948. Aszód: Pest M. Múz. Igazg. Petőfi Múzeum, 2003. 226–232. (Múzeumi füzetek; Aszód 52.)
- A Békés Megyei Könyvtár emlékkönyve. Szerk. CSOBAI László. Békéscsaba: Békés M. Kvt., 2002. 147 p. ill.
- BIRKÁSNÉ VINCZE Rita: Múzeum-könyvtár-közművelődés. A Déri Múzeum könyvtárainak története (1905–2000) = DbDMúzÉvk 2002–2003. 353–389. ill.
- CSISLÁR Miklósné: A helyismereti munka története Veszprémben az 50 éves Eötvös Károly Megyei Könyvtárban = Veszprémi Szemle 2003. 1–2. 79–88.
- DRUCKER Tibor: A Csepeli Általános Munkás-könyvtár [Csepeli Munkásotthon] = A közművelődés házai Budapesten 2. Szerk.: SLÉZIA Gabriella. Bp.: Bp-i Műv. Közp., 2003. 39–49. ill.
- DRUCKER Tibor: A könyvtár [Fővárosi Művelődési Ház] = A közművelődés házai Budapesten 1. Szerk.: SLÉZIA Gabriella. Bp.: Bp-i Műv. Közp., 2002. 153–157. ill.
- FUCHSZNÉ BENÁK Katalin: Egy közművelődési könyvtár megújulása a rendszerváltozás idején. Mindszent: Keller L. Vár. Kvt., 2003. 76 p. ill. (Mindszenti füzetek; 5.)
- GÖRÖG József: Könyvtár = Jubileumi emlékkönyv. A kiskunfélegyházi József Attila Általános Iskola 50 éve. 1954–2004. Szerk.: SOMOGYI Sándorné. Kiskunfélegyháza: József. A. Ált. Isk., 2004. 110–114.
- HORVÁTH Sándor: Könyvtár = Senyétől Zsenyeyig, avagy miről mesélne az „Ezeréves” tölgy. Zsenyey: Önkorm., 2003. 154 p.
- ILLÉS Ibolya – MISKOLCZI Zoltánné: Tamási város könyvtárának 50 éve. Tamási: Könnyű L. Vár. Kvt., 2004. 146 p.
- A József Attila Városi Könyvtár Emlékkönyve. Írták MAJOR Árpád et al. Zalaegerszeg: JAVK, 2004. 76 p.
- Jubileumi évkönyv. 50 éves a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtár 1952–2002. [Szerk. GYÖRGY Károlyné RABI Lenke]. Komárom: Önkorm., 2003. 72 p. ill.
- KATSÁNYI Sándor: A közkönyvtári hálózat létrehozása. Ideák és reáliák = A város könyvtárnoka... 121–134.
- MECSÉRINÉ DOKTOR Rozália: Így kezdtük... Morzsák a Faludi Ferenc Városi Könyvtár életéből = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 2003. 1. 31–33.
- A Munkásművelődési Központ és Könyvtár történeti évkönyve. [Összeáll. KLEIN András Miklós]. Dunaújváros, MMK Kht., 2004. 176 p. ill.
- MONOSTORI Imre – LEHRREICHNÉ DÜRGÖ Brigitta: A József Attila Megyei Könyvtár rendezvényei 1991–2003 = JAMKÉvk 2004. 80–99.
- Műhely. Helyismereti gyűjtemények a megye könyvtáraiban = Baranyai Könyvtári Info 2003. 8. 2–11.
- NAGY Júlia: Bolyongó könyvek. A szatmárnémeti Hildegard templomban őrzött ferences könyvtár kincsei = MKgy 2004. 5. 16–18. ill.
- A népkönyvtártól az információs központig. 1954–2004. Adalékok az 50 éves dombóvári könyvtár történetéhez. [Szerk. KOSZORUS Katalin]. Dombóvár: Vár. Kvt., 2004. 72 p. ill. (Dombóvári művelődéstörténeti füzetek; 1.)
- NIESSEN, James P.: Német nyelvű könyvek beszerzése három budapesti nagykönyvtárban 1900 és 1990 között. A kulturális viszonyok és a könyvtári szereposztás. 1. rész: 1900–1945-ig = KF 2004. 4. 851–860. ill.
- PAPP István: A magyar közkönyvtárak a 20. század második felében = FSZEKÉvk 1999–2000–2001. 91–102. [Másodközlés]
- REMETE László: Szabó Ervin külföldi könyvtári kapcsolatai = A város könyvtárnoka... 101–107.
- SIPOS András: Szabó Ervin Bárczy István „agytrösztjében” = A város könyvtárnoka... 84–100.
- SIPOS Csaba: A Berzsényi Társaság centenáriuma = Somogyi Honismeret 2004. 1. 29–37.
- SZÁMADÓ Emese: A komáromi Klapka György Múzeum Kecskés László könyvtára = JAMKÉvk 2004. 152–157.
- TABAJDI Márta: Könyvtárak = Művelődési intézmények Bács-Kiskun megyében az 1990-es években. Kecskemét: KSH Bács-Kiskun M. Igazg., 2002. 26–31. ill.
- TAKÓ Gábor: Könyvtár = Csákánydoroszló története. Az őskortól napjainkig. Csákánydoroszló: Önkorm., 2003. 160–163. ill.

- UNGVÁRY Rudolf: A Nemzeti Könyvtár számítógépesítésének története 1969-től az ezredfordulóig = KF 2003. 1. 11–66. ill.
- VARGA Róbert: A csurgói könyvtár jubileumára = Somogyi Honismeret 2003. 2. 93–98.
- VESZTRÓCZY Zsolt: Közművelődés és magyarosítás. (Esettanulmány a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület privigei népkönyvtárának működéséről) = MKsz 2004. 2. 185–192.
- VOIT Krisztina: A nyilvános közkönyvtár eszményének alakulása a 20. század fordulóján = A város könyvtárnoka... 108–120.
- Bibliofília**
- EREDICS Péter: Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban. Bibliotheca Venemania = KK 25. 2003. 425–431.
- FÖLDESI Ferenc: A „Kovácsnai-Teleki-corvina” = MKsz 2004. 3. 290–295.
- GÖMÖRI György: Egy 18. századi magyar Londonban = MKsz 2004. 3. 278–281. ill. [Mező János]
- GÖMÖRI György: A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról = MKsz 2004. 1. 53–56. ill.
- GRAUS, Igor: A polgár szabad ideje. Hogyan töltötték szabad idejüket Besztercebánya polgárai a 16. században? = Történelmi Szemle 2004. 1–2. 53–67.
- HARASZTI Mihály: Egy mezővárosi katolikus plébánia könyvtára a 18. század végén = JAMKÉvk 2004. 127–139. [Tata, Szent Kereszt plébánia]
- HUDI József: Köznemesi magánkönyvtárak a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében = Hagyomány, közösség, művelődés... 367–385.
- LENGYEL András: Egy újabb kötet József Attila könyvtárából = Irodalomismeret 2003. 2. 56–57.
- A. MOLNÁR Ferenc: Ady Endre bibliájáról = Irodalomismeret 2003. 1. 70–73. ill.
- MÓRÓ Mária Anna: Koller József hagyatéka = A Koller József emlékkonferencia... 63–76.
- MRÁVIK László: A Jankovich-gyűjtemény könyvtári anyaga = Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. MIKÓ Árpád. Bp.: Magyar Nemzeti Galéria, 2003. 344–347.
- MRÁVIK László: Plucked from the Abyss of Oblivion (The Collections of Miklós Jankovich, 1773–1846) = The Hungarian Quarterly 2003. 169. 62–72. ill.
- NAGY Júlia: „Mert az igyeksző gyertyát gyűjt a másik gyertyájánál...” Pataki diákok könyvtárai a 18. században = MKGy 2004. 10. 4–5.
- OJTOZI Eszter: Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról = MKsz 2004. 4. 392–395.
- OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1750–1775 közötti francia nyelvű könyvei és possessoraik = KK 25. 2003. 377–385. ill.
- OJTOZI Eszter: A türelmi rendelet szövege C. W. F. Walchtól. Ribay György possessori bejegyzésével = KK 25. 2003. 439–440.
- POGÁNY György: Bibliofília és könyvművészet. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2004. 161 p. ill. (A könyves szakképzés füzetei; 1.)
- POGÁNY György: Könyvgyűjtők a két világháború közötti időszakban = MKGy 2004. 1. 17–20. ill.
- POGÁNY György: A középkori Magyarország magánkönyvtárai. 1–3. = MKGy 2004. 4. 13–15., 5. 13–15., 6. 14–16. ill.
- POGÁNY György: A magyarországi magánkönyvtárak 1450 és 1526 között. 1–2. = MKGy 2004. 7. 13–16., 8. 13–16. ill.
- POGÁNY György: Magyarországi magánkönyvtárak a 19. század végén. 1–2. = MKGy 2. 14–17., 3. 14–17. ill.
- POGÁNY György: Az újkori magyarországi bibliofília. Tudóskönyvtárak a 18. század elejéig. 1–2. = MKGy 2004. 9. 15–18., 10. 12–14. ill.
- SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához = Irodalomismeret 2003. 5–6. 147–155. [Másodközlés]
- Olvasástörténet**
- FEHÉR Katalin: Iskolai újságolvasás Magyarországon a XVIII. században = MKsz 2004. 2. 131–150.
- Az írásgondolkodás születésétől a kultúra evolúciójáig. Összeállítás VEKERDI László riportesszéiből. Szerkesztőriporter HERCZEG János = Természet Világa 2004. I. különszám 59–67. ill.
- NAGY Júlia: Olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban. Képek a Sárospataki Kollégium-

- ban működő olvasóegyletek életéből 1832–1950 = MKgy 2004. 9. 12–14.
- SZALAI Károly: Társas élet és szórakozás. Egyletsületek = Dunaföldvár története az ókortól napjainkig. Dunaföldvár: Part-Oldalak Kult. Egylet, 2002. 145–146, 154–155. [Dunaföldvári Polgári Olvasókör]
- SZENTI Tibor: A metaforikus értelmű Kert-Magyarországból valóságos olvasóköri nemzet lehetnének = CET 2003. 3–4. 61–78.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- CSATÁR Imre: Antalffy Gyula (1912–1997) = Karcag a magyar művelődés történetében. Tanulmányok. Karcag: Önkorm., 2001. 181–186.
- FODOR Béla: Budapest és környéke (1873) = Budapesti Negyed 2004. 3. 57–75. [Hevesi Lajos]
- HAJDU Tibor: Szabó Ervin és a szocialista mozgalom = A város könyvtárnoka... 31–39.
- HALMÁGYI Pál: Pulitzer József, a sajtócézár = Szeged 2004. 5. 42–43. ill.
- HIDEG Ágnes: Brósz Károly könyvtárnok = A Herman Ottó Múzeum évkönyve 2003. 653–658. [B. K. (1843–1918)]
- HUDI József: Fábíán József, a folyóiratszerkesztő és könyvkiadó = Fábíán-émlékkönyv. Fábíán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa: Pápai Ref. Gyűjt., 2002. 25–28.
- ILOSVAY Lajos: Nagyszigethi Szily Kálmán 1838–1924 = Természet Világa 2004. 7. 290–291. ill. [Másodközlés]
- KATSÁNYI Sándor: Könyves Tóth Kálmán (1900–1972) = FSzEKÉvk 1999–2000–2001. 161–172.
- KOROMPAI Gáborné – KORNYA László: Dr. Lengyel Imre (1910–1978) = KK 25. 2003. 519–527. ill.
- KOVÁCS Anna: Nagy Iván. Néhány vonás egy tudós portréjához = NőMeMűzÉvk 2003–2004. 7–12. [N. I. (1824–1898)]
- LITVÁN György: Tudomány és politika Szabó Ervin életművében = A város könyvtárnoka... 18–30.
- MUDRÁK József: Dr. Bertók Lajos (1903–1993) = KK 25. 2003. 529–537. ill.
- PILINYI Péter: Bél Mátyás polihisztor. Az első rendszeresen megjelenő hazai hírlap szerkesztője = Typ 2004. 9. 8. ill.
- POGÁNY György: Sándor István és a Magyar Könyvesház = KF 2003. 4. 719–733.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Habent fata sua libelli et bibliothecarii. Gyalui Farkas életútja és könyvtártani munkássága = KF 2004. 4. 763–793.
- RÓZSA Mária: Miklós Töltényi – ein vergessener ungarischer Journalist im Revolutionsjahr 1848 = BerlBeitr 2004. 14. 125–134.
- SAÁD József: A természeti törvény társadalma és a társadalom természeti törvénye. Somló Bódog és Szabó Ervin vitája 1903-ban = A város könyvtárnoka... 40–58.
- [TORDA István]: Fővárosi Parnasszus. Budapesti Hírharang (1844–1848) = Budapesti Negyed 2004. 3. 45–50. ill. [Nagy Ignác]

SZEMLE

Vizkelety András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”. Bp. 2004. Akadémiai K., 301 l. + 12 t. /Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae 4./

Vizkelety András könyvét, az MTA–OSZK Fragmenta codicum kutatócsoportjának újabb publikációját azzal a jóleső érzéssel teszi le az olvasó, amely az alaposan átgondolt és kimerült, lenyűgöző kompetenciával megírt, gondos szerkesztése folytán kristálytisztán áttekinthető és igényesen kivitelezett kiadványok használatát követni szokta. Ráadásul a könyv olyan izgalmas olvasmányt kínál, hogy alig lehet nem egyvégében elolvasni.

A Leuveni Kódex neve általában csak az Ómagyar Mária-siralommal (ÓMS), az első magyar nyelvű verssel kapcsolatban hangzik el még a professzionisták diskurzusában is. Kevesen szorgalmazták eddig a magyar szövegmélek legközvetlenebb kontextusában együtt olvasható – és egyébként további magyar glosszákat is megőrző – latin szövegtárhalmaznak a tanulmányozását abból a célból, hogy a vers leírásakor vagy lemásolásakor egy 13. századi magyarországi szerzetesi közösségben hozzáférhető eszmei horizontnak a versre is rávetülő konzekvenciái láthatóvá váljanak. Még kevesebben ismerték fel, hogy a kódexbe összemásolt prédikációk a verstől függetlenül is középkori szerzetesi műveltségünk feltárásának ritka lehetőségeit kínálják. Mind tartalmi, mind formai tekintetben sermo-típusú prédikációirodalmunk legkorábbi évszázadába enged bepillantást a gyűjtemény, a benne összemásolt pré-

dikációs minták teológiai műveltségünk európai forrásvidékeit, kapcsolódási pontjait teszik láthatóvá, a válogatás mikéntjének, a csoportosításnak, az átdolgozásnak, a hazai viszonyok közötti akkomodációnak a megfigyelése pedig az egyetlen lehetőség arra, hogy a dogmatikai tudnivalók és a valláserkölcsei normák feltehető célközönsége tekintetében az írástudók körében élő ítéletekről is megtudjunk valamit. A középkori vallási élet mindennapjaihoz hozzátartozó, tömeges recepcióban felszívott prédikációirodalom fontossága jóval nagyobb annál, mintsem hogy csupán első versünk háterszágának feltárása irányába igyekezzünk betájolni annak kutatását.

Az európai medievisztika is csak az elmúlt években nőtt fel igazán ahhoz a feladathoz, hogy az ehhez a hihetetlenül bonyolult feltáró és felmérő munkához szükséges kutatási segédeszközöket és módszereket kikísérletezze. Ebben a tekintetben Johann Baptist Schneyer (1908–1979) az 1150–1350 közötti latin sermoirodalom szövegeit rendszerező repertóriumának 1969-ben megindult sorozata hozta a döntő áttörést, annak a kitapasztalása pedig, hogy részint ezzel, részint a kilencvenes évek óta elektronikus formában is feldolgozott régi és már erre a médiumra megalkotott új szövegtárakkal és további feltáró eszközökkel mire is lehet menni, meddig is lehet eljutni, már lényegében az új ezredévre maradt. A Fragmenta codicum kutatócsoport tagjai világszínvonalon dolgoznak, és sorra jelentetik meg középkori irodalmunk szövegkiadásait és szintetizáló monográfiáikat is.

Vizkelety András kötete a Leuveni Kódex kutatástörténetének és a provenienciájáról tud-

ható tényeknek az összefoglalása után a kodikológiai és paleográfiai leírásra tér, és itt elsősorban a kötés makulatúraanyagához felhasználta latin közjegyzői okiratról és német urbáriumtöredékről ismert új adatokat. Az utóbbi egyértelműen a pettaui (szlovénül Ptuj) domonkosok 15. századi könyvkötői tevékenységével hozható kapcsolatba, feltehető tehát, hogy a kódex mai kötését itt és ekkor nyerhette el, de az is valószínű, hogy a könyv csak rövid ideig volt Pettauban. 15. századi egybekötése előtt a kézirat két külön részből állott, s mivel a magyar nyelvemlék az első rész utolsó levelének verzóján található, a sűrű használatban elzsírosodott, helyenként olvashatatlanra kopott. A két rész azonban az egybekötés előtti időben is összetartozott, hiszen azonos kezek írása mutatható ki bennük. A szövegeket lejegyző scriptorok közül kettőnek az esetében vannak magyar voltokra utaló indíciómok. Egyikük magát az ÓMS-t jegyezte le, a másik keze vonása a magyar glosszák írásában ismerhető fel, és mindketten számos latin szöveg másolója is a kódexben. Hogy egy időben, ugyanannak a szerzetesi konventnek voltak a tagjai, azt egyértelműen igazolja, hogy a kötet Damiani Szent Péter-homíliáját együtt, egymás írását folytatva másolták le. A többi előforduló kézírások – köztük jelentős szövegmennyiséget lejegyző ún. törzs- vagy szövegkezek – kizárólag latin nyelvű szövegeket másoltak, így esetükben semmiféle adat nem erősíti meg, igaz, nem is cáfolja, hogy szintén magyarországiak vagy akár a két magyar scriptor közvetlen munkatársai lettek volna. A konzultációra felkért külföldi paleográfiai szaktekintélyek sem tartják lehetetlennek, hogy akár az egész kódexet is másolták Magyarországon.

Vizkelety könyve a továbbiakban lényegében e paleográfiai megállapítások mentén bomlik két világosan elkülönülő részre. Előbb a kódex teljes tartalmának analitikus jegyzékét kapjuk a kézirat rendjében előrehaladva, és hozzá az összes adatot, amely a lemásolt szövegek azonosításának eredményes vagy eredménytelen voltáról számol be. A könyv második részében viszont kizárólag a két kétségtelenül magyar scriptor kap további szerepet. Vizkelety világos átirási elvek

alapján teljes terjedelmében sajtó alá rendezte a kódex összes általuk bemásolt magyar és latin nyelvű szövegét, pontosította hivatkozásait, felkereste hivatkozás nélküli auktoridézeteit, és ahol a nemzetközi sermokat által regisztrált latin szövegeknek voltak megfelelőit, külön kritikai apparátusban azok legalább egy-egy, de olykor több elérhető változatával is összevetette őket. A könyvnek ez a második része előbb az ÓMS keze, majd a glosszázó kéz által leírt szövegek kéziratbeli sorrendjében halad.

A kódexbe lejegyzett prédikációk szerzőinek azonosításához maga a kódex csak egyetlen helyen ad segítséget, az összes többi szerzői név modern segédkönyvek segítségével volt kideríthető. E nevek csaknem mind a 13. század modern szerzői, vagyis sermoírók; homília-típusú prédikáció egyetlenegy van az egész kódexben, a 11. századi Damiani Szent Péter szövege, aki a kódex egyedüli bencés írója. Az azonosított 13. századi szerzők között van egy világi pap (Robertus de Sorbone), egy ciszterci (Leo Cisterciensis) és két ferences szerzetes (Szent Bonaventura és Johannes de Castello), a többiek mind, a kódex rendi származásának megfelelően, dominikánusok (Aldobrandinus de Cavalcantibus, Constantinus de Orvieto, Hugo a Sancto Caro, Johannes Balistarii, Johannes de Opreno, Petrus Remensis, Reginald de Piperno, Stephanus de Borbone, és az itáliai és franciaországi írók között egy sziléziai is lehet találni, Martinus Oppaviensist). A domonkos rend vezető tekintélye, Aquinói Szent Tamás kizárólag olyan prédikációkkal szerepel a kódexben, amelyeket a mai kutatás a neve alatt hagyományozódó, ám nem hiteles szövegeknek tekint. Természetesen a többi szerzői attribúció sem kétely nélkül való, és ez kitűnő alkalom Vizkelety számára, hogy rövid exkurzusban foglalja össze azokat a módszertani eljárásokat, amelyekkel az azonos vagy különböző szerzők dolgában, teljesítményüket az egyéni írásmódok, az eltérő rendi igények és az eltérő kódexfunkciók tengelyein mérve tájékozódni lehet.

Az analitikus tartalomjegyzék teljesen világossá teszi, hogy a kódexnek az ÓMS-sal záruló első részében de tempore sermociklusokat má-

soltak össze. Az első ciklus Hugo a Sancto Caro beszédein alapszik, de míg az evangéliumok és a szentleckék themáit követő két ciklusát a külföldi kéziratok általában külön-külön jegyezték le, a Leuveni Kódexben ezek egymásba fonódnak. A második, kevésbé teljes de tempore sorozat nagyrészt eddig azonosítatlan szövegeket tartalmaz. A következő ciklusban ismét főként Hugo a Sancto Caro szövegei találhatók, a negyedik, a leggazdagabb de tempore sor viszont egy 15. századra datált velencei kódex névtelen sermoival mutat nagyfokú egyezést. A kódex első részének végén, az ÓMS közvetlen környezetében néhány, különböző ünnepekre készült vegyes sermoszöveg áll.

A kódex második részében de sanctis ciklusok sorakoznak, amelyek közül az elsóban alig akad más kézirat alapján azonosítható beszéd. E ciklus sorozatát időrendben a negyedik folytatja majd, közöttük két további beszédsor áll. A négy ciklust üdvtörténeti, teológiai, aszkétikai fogalmakhoz fűzött rövid megjegyzések, Vizelethy jogos gyűjtőmegnevezése szerint „*materiae praedicabiles*”, majd különböző beszédek, divisiók és dictumok követik. Még két nagybőjti ciklus is következik ezután, majd a kódex utolsó másfél tucat levelén elsősorban a glosszázó és néhány más betoldó kéz különböző beszédeket, beszédvázlatokat, fohászokat, dictumokat, magyarázatokat jegyzett le.

Vizelethy Andrásnak a két magyar kéz által leírt szövegek kiadását tartalmazó rész egyes szövegei elé fűzött, rigorózus egyöntetűség helyett mindig a megvilágítani kívánt szöveg jellegzetességeihez igazodó bevezetői egytől egyig olyan mestermunkák, amelyek a tanpéldák tisztaságával mutatják be a Szent Bonaventura által kifejlesztett szerző-tipológia egyes eseteit, vagyis olyan helyeket, ahol a magyar szerzeteseket sorra hol egyszerű scriptornak, hol compilatornak, hol commentatornak, hol pedig tulajdonképpen auctornak lehetne nevezni. Vizelethy levelezései sokat felfednek és megvilágítanak abból a sokrétű, izgalmas kalandból, azokból az átgondolni valókból, amelyek alapján egy efféle döntés megszülethet. Míg a két kéz által lejegyzett szövegek nagyon széles ívben szóródnak e tipológiai skála

mentén, a további kezek is lejegyezték a kódexbe két olyan latin szöveget, amelyekkel kapcsolatban kétségtelen bizonyossággal vagy erős érvekkel igazolva lehet beszélni magyarországi személy auctori minőségéről, így a szövegkiadásba a két magyar másoló által lejegyzett korpuszon túl e két további szöveg is bekerült. Az egyik az ÓMS keze által leírt Katalin-sermo után áll és talán egy hazai rendház évfordulós ünnepéhez kapcsolódik (ez érdemi megfontolásokat tesz szükségessé abban a tekintetben, hogy a másolás helye egy Szent Katalin patronátusa alá helyezett dominikánus konvent lehetett), a másik Szent Domonkos ünnepére készült, és szövegszerűen említi is az „*etiam in nostra Hungaria*” fordulatot. Egyébként magyar származású szertről is csak egyetlen prédikáció szól a kódexben, ez a Szent Erzsébet-sermo a glosszázó kéz írása, talán a műve is (21. sz.). Minthogy egy másik olyan szövegnek, amelynek a glossator nemcsak szerkesztője, hanem bizonyos részeinek talán a szerzője is volt (16. sz.), a kódexben – közvetlenül magyarországi személyhez ez idő szerint nem kapcsolható – közeli mintája is megtalálható, ezen a ponton ismét többletet kapunk: nemcsak a mintául szolgálhatott további szöveget a kódexből, hanem egy müncheni kézirat részletét is, amely a téma és a kidolgozás hasonlóságának nemzetközi mezőnyét szemlélteti.

A kódexbe a két szerzetes által bejegyzetteken végigtekintve világos, hogy két eltérő egyéniségről van szó. Az ÓMS kezével esetleg szerzői kapcsolatba hozható szövegek sok auctoritás-idézetükkel és exemplumukkal tűnnek ki, s mivel az utóbbit az *ars praedicandi* kézikönyvei inkább a laikusok számára készült beszédekben ajánlják, ez alkalmasint a *Planctus* magyar átdolgozásának közönségéről folytatott vitákhoz is hozzászólást jelenthet. A glosszázó szerzetes esetében viszont mindenekelőtt kiváló bibliai ismeretei a feltűnőek, ortográfiája pedig olaszos hatásokat tükröz. Mindketten nagy számban jegyezték le és különös gonddal építették fel a Mária-ünnepekre szóló beszédeket.

A kötet végén, mindössze kilenc lapon Vizelethy András összegzi és értékeli is azokat az

eredményeket, amelyek a két magyar scriptor munkáját áttekintve az európai prédikációs irodalom hazai beágyazódásáról, sőt a magyarországi latin sermoirodalom európai recepciójának korai állomásairól most világossá váltak (az utóbbihoz bécsi és velencei kódexek a Leuveni Kódexével párhuzamos magyar vonatkozású anyaga szolgáltat adatokat). A magyar kódexíró szerzetesek munkája új fényben mutatja a 13. század végi teológiai műveltséget: „az európai, elsősorban itáliai, kisebb mértékben franciaországi, főképpen dominikánus sermoirodalom egykorú vagy közel egykorú legjobb művelőinek produktumai ismertek voltak hazánkban, sőt ezek mintájára magyar domonkosok névös prédikációkat szerkesztettek.” (262–263.)

Úgy vélem, hogy a Leuveni Kódex prédikációinak magisztrális feltáró munkája, az e munkából levont tapasztalatok és az elegáns mérték-tartással megfogalmazott következtetések egyben a vizsgálat új szakaszát alapozhatják meg. A nemzetközi sermorepertóriumot összeállító Schneyer nevéhez olyan publikációk is kapcsolódnak, amelyek a feltárt prédikációanyagnak a középkori homiletikai elméletekkel való összefüggéseit világították meg, vagy a magukban a szövegekben, például azok prothemáiban olvasható megállapításokból egész szinkron elméleti rendszereket tettek rekonstruálhatóvá (*Die Erforschung der scholastischen Sermones und ihre Bedeutung für die Homiletik: Ein Hinweis auf die Bedeutung der scholastischen Sermones für die Theologie, Scholastik*, 39[1964]; *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern: Eine Homiletik aus scholastischen Prothemen*, München etc., Schöningh, 1968 /Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der Mittelalterlichen Theologie und Philosophie, N. F., 4/). E kezdeményezésekből azóta szintén virágzó kutatási témák lettek világszerte, amelyek az elsősorban a dogmatikai és hermeneutikai kérdéseknek, a szorosabban irodalmi jellemzők közül pedig főként a *divisio* és a belőle adódó diszpozíció vizsgálatának a főlényé uralta elemzéseket az implicit vagy explicit műfajelméleti tudatosság feltárását célzó irányokkal tudták kiegészíteni. Egyedül Vizke-

lety András nagyszerű könyvében is kitűnő anyag van együtt ezeknek a kontextusoknak a kibontásához.

KECSKEMÉTI GÁBOR

Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. Képzőművészeti Kiadó, 60 l.

Tomka Szászky János (1692–1762) a magyarországi pedagógiatörténet jelentős alakja, aki elsőként oktatta – 1734-től, a pozsonyi evangélikus líceumban – Magyarország történetét önálló tárgyként. Számos kiadott és kéziratban maradt írása ismeretes, ezek közül kettőt, az első magyar történelmi atlaszt és az ezt kiegészítő *Introductiót* tartalmazza a recenzeált kötet, amelyben Klinghammer István akadémikus „Beköszöntő”-je (5.) után előbb Török Enikő írását olvashatjuk „Tomka Szászky János és atlasza” címmel (7–8.), majd Tóth Gergely alapos tanulmányát „Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai”-ról (9–13.); ezt követik a jeles 18. századi kartográfus 1750/1751-ből cím nélkül ránk maradt történelmi atlaszának térképei Tóth Gergely magyarázataival (15–36.), majd Tomka Szászky *Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába* című, 1781-ben megjelent történeti földrajzi művének bőséges jegyzetanyaggal ellátott magyar fordítása (37–51.); a kötetet Rövidítésjegyzék (52.) és a „Bevezetés...” helynévanyagát tartalmazó Névmutató (53–60.) zárja.

Török Enikő tanulmánya tudtunkkal Tomka Szászky János eddigi legteljesebb életrajza, amely több ponton (pl. a születési dátummal kapcsolatban) korrigálja korábbi téves ismereteinket: részletesen kitér a jeles pedagógus magyarországi (zólyomi, füleki, rozsnói, besztercebányai, győri és pozsonyi), ill. német földön (Jénában) folytatott tanulmányaira, kiemelve, hogy Tomka Szászky 1717-től Bél Mátvás tanítványi köréhez tartozott – ami egyébként később szakmai pályájának alakulását is meghatározta –; továbbá ismerteti Tomka Szászky munkásságát, különös

tekintettel a kötetben is szereplő atlaszra, ill. történeti földrajzi vázlatra.

Tóth Gergely tanulmánya a kartográfiai jellegű kútfők számbavétele mellett a Tomka Szászky által használt elbeszélő forrásokat is elősorolja, és meggyőző példákkal mutatja be, hogy a jeles evangélikus pedagógus történelmi térképeire milyen hatást gyakorolt a 18. század közepén még tudományos nívumnak, újonnan felfedezett forrásnak számító – és egyformán megbízhatónak tekintett – anonymusi *Gesta Hungarorum* és Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* írott művének magyar (ill. Kárpát-medencei és észak-balkáni) vonatkozású passzusainak anyaga. A Névtelen Jegyző munkáját, amelyet ma már nem (vagy csak igen csekély mértékben) tartunk hiteles kútfőnek a 9–10. századi magyar historiára, 1746-ban jelentette meg első ízben Johann Georg Schwandtner osztrák historikus; a bizánci bazileusz művét ezzel szemben korábban is számon tartotta az európai történetírás, csak éppen a magyar vonatkozású adatokra nem figyelt fel a hazai tudományosság, míg Kéri Borgia Ferenc 1740-ben kiadott Bizánc-történetében fel nem hívta rájuk a figyelmet. Historiográfiai szempontból különösen is érdekes, izgalmas vállalkozás, hogy Tóth Gergely egyszersmind Tomka Szászky munkamódszerének rekonstrukciójára is kísérletet tesz (még hozzá nézetünk szerint eredményes kísérletet), amikor részletesen is kitér arra, hogy az első magyar történelmi atlasz szerzője mely pontokon és hogyan próbálta közös nevezőre hozni a fenti két forrás közléseit, folyamatosan egyeztetve azokat korábbi ismereteivel, pl. a Thuróczy János krónikájából ismert adatokkal.

Tomka Szászky János három példányban fennmaradt, könyvészeti adatok nélküli „címlapból” és tizenkilenc térképből álló, az egyes térképlapokon 1750-es vagy 1751-es évszámot közlő atlaszát – mint az Török Enikő tanulmányából kiderül – *Regnum Hungariae, Parvus atlas Hungariae* vagy *Tabellae geographiae Ungariae antiquae* címen ismeri a korábbi szakirodalom; a recenzeált kötet összeállítója a *Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza* címváltozat alatt hozza. (A címloldal érdekessége egyéb-

iránt, hogy a magyar Szent Korona országai közt Erdély címerét egy igen ritka, csak a 18. század közepén előforduló és mindaddig csupán két példányban ismert variánssal mutatja: a közismert, vágott címerpajzs itt süvegezett változatban szerepel, amelyen a süveg heraldikai jobb oldalára jut az eredeti címerben a pajzsfő közepén látható sas – méghozzá a megszokott növekvő sas helyett teljes alakban megrajzolva –, a bal oldalra pedig a közkeletű magyarázat szerint a székelységet szimbolizáló naparc és félhold: Erdély címerének ilyképpen való megjelenítését a szakirodalom eddig csak egy 1741-ben vert emlékéremről és az Erdélyi Fejedelemséget nagyfejedelemség ragjára emelő 1765-i uralkodói oklevélből ismerte. Ugyancsak nem szokványos – bár kétségkívül nem is példa nélkül álló – heraldikai megoldás Halics és Lodomeria címerének egy hasított pajzson történő egyesítése.) Az atlasz előbb két térképen Székíthiát, vagyis a Prut és a Volga közé eső területet mutatja be, amelyet – ahogy azt Tóth Gergely bevezető dolgozatából is megtudhatjuk – a korabeli történetírás a „magyarság bölcsőjének” tekintett; majd hat térkép foglalkozik a Kárpát-medencének a magyar honfoglalást megelőző korai történetével; ehhez mérten meglepően kevés, mindössze három tábla mutatja be a középkori Magyarországot. Az atlasz közigazgatási jellegű része hat térképen részletezi a 18. század közepének megerendszerét, az ország részekre (partes) és kerületekre (districtus) való felosztását; végül két táblán a Kr. u. 4. századból való ún. „Tabula Peutingeriana” kelet-európai szelvényeinek részletei láthatók. Az egyes térképeket kiváló minőségű fényképeken tanulmányozhatjuk, címük latin és magyar nyelven is szerepel; alattuk pedig még ugyanazon az oldalon olvashatók Tóth Gergely történeti és kartográfiai jellegű magyarázatai, megjegyzései.

Az atlasz történeti térképei (2–12. és 19–20. táblák) ma már jobbára mint tudománytörténeti kuriózumok vagy historiográfiai-kartográfia-történeti források tarthatnak számot figyelmünkre. A kommentáranyag szerzője többek közt arra is felhívja a figyelmünket, hogy igen érdekes megfigyelünk, miképp próbálja összhangba hoz-

ni Anonymus ma már koholtnak tekintett, a magyar honfoglalást megelőző korokra vonatkoztatott adatait egyéb, azóta is hitelesnek tartott ismeretekkel: érdekes látni, ahogy a 3. táblán a Bfborbanszületett Konstantinnál olvasható adatok a magyarok nyugat felé vonulásáról kontaminálódnak a Névtelen Jegyző által koholt históriákkal, mint pl. Kijev állítólagos ostroma Álmos serege által; a 8. táblán, az „avar Nyugat-Hunniát” bemutató térképen pedig egymásra vetül Balbulus („Hebegő”) Notker sankt-galleni szerzetes 9. századi művének Tomka Szászký által félreértett közlése az avar ringekről vagy hagiákról és a 9. századra bizonyítottan anakronisztikus anonymsi helynévanyag. A 10. táblán, a nyolc kapitányságra felosztott Magyarországot avagy Turkiát bemutató térképen, ahol a címben szereplő névhasználat (Turkia említése) Bfborbanszületett Konstantin hatásáról árulkodik, Tomka Szászy a magyarok nyolcadik törzseként a kunokat említi, pedig a bizánci uralkodónak *A birodalom kormányzásáról* írott műve alapján a kabaroknak kellene e minőségben szerepelniük: itt alighanem szintén Anonymus vezette félre szerzőnket, hiszen a kunok hét vezére és népük, amely valójában még Közép-Ázsiában élt a 9. században, csak az ő gestája szerint csatlakozott Kijev szintén csak általa vélelmezett ostroma után a magyarokhoz.

A 11. táblán az ún. Nagy-Magyarország látható, vagyis mindazon területek térképe, amelyek a magyar királyok titulátúrájában akár csak az igénycímek szintjén is jelentkeztek (a kommentáranyag itt is szerencsésen utal Schwartner Márton 1798-ban megjelent, *Statistik des Königreichs Ungarn* c. munkájára, amelyben a Tomka Szászkýnál nagyjából két generációval fiatalabb leíróstatistikus az ilyesfajta országfogalmat a „legtágasabb értelemben vett Magyarország-nak” nevezi). Feltűnő, hogy a Habsburgok örökös tartományainak jelölése a térképen sem színezés, sem felirat tekintetében nem különül el a magyar Szent Korona országaitól, sőt azonos módon szerepel a térképen pl. Macedónia is, amely sem korábban, sem a 18. században nem tartozott a középkori magyar királyok vagy a későbbi Habsburg-uralkodók felségterületéhez:

a térkép ebben a formában a Szent Korona országain túl alighanem minden olyan vidéket kíván tüntetni, ahová a magyar királyok vagy vezérek valaha is sikeres hadjáratot vezettek. Ugyanitt érdemes felfigyelnünk arra, hogy a Szent Korona országainak területén belül viszont Tomka Szászký önálló egységként tünteti fel a macsói és a szörényi bánságot, amelyek pedig sosem szerepeltek az uralkodói titulusok sorában: ennek talán az lehet az oka, hogy a többi 13–15. századi bánsággal szemben a fent nevezett kettő az érett és a kései középkorban kiemelt fontossággal bírt, előljáróik pedig az országbárok sorába számítottak (a macsói bán 1270-től, a szörényi pedig 1233-tól).

A 12. táblán a középkori Magyarország látható, „hercegi és királyi részre felosztva” – ahogy arra Tóth Gergely is felhívja a figyelmünket, ez a típusú országmegosztás csak a középkor egyes periódusaiban valósult meg. A térképen a hercegi terület (ducat) a Tiszántúlt öleli fel, Szatmártól a Temes-vidékig: ezt a konstrukciót talán a 14. századi krónikakompozícióban és a Thuróczy-krónikában szereplő, de csak a 11. században adathozható bihari dukátusból alakította ki a történelem-kartográfus alkotó képzelete. Erdély és Szlavónia neve mellett ugyan nem szerepel a „hercegség” elnevezés, de Tomka Szászkýnak a recenziált kötetben foglalt másik írásából egyértelműen kiderül, hogy szerzőnk az előbbi esetében tudott róla, hogy időről időre azt is hercegek kormányozták; ráadásul mind az erdélyi, mind a szlavón területek eltérő színnel szerepelnek a közigazgatási térképen. Szlavónia ezen a táblán (mint az atlasz több más helyén is) újkori határai között szerepel, a Dráva–Száva-közének középső és keleti harmadában; hasonló anakronizmust tapasztalunk több megye elhelyezésével kapcsolatban is, különösen az ország középső, alföldi területein: a kommentár alighanem ezúttal is helyesen feltételezi, hogy a tévedések javarészt a közigazgatás török kori és azt követő átalakulásának rovására írhatók, vagyis Tomka Szászký ezúttal saját korának viszonyait vetítette vissza a múltba. Ez utóbbi hipotézist bizonyítja az a körülmény is, hogy a következő, 13. táblán szereplő térkép a 18. század közepének

Magyarországról pontosan ugyanazon határok között ábrázolja Szlavóniát és számos „problémás” megyét (pl. Bodrog, Bács, Solt, Arad), mint a középkori közigazgatást bemutató. Feltűnő, hogy a 12. térképen Tomka Szászky a középkori bánóságok közül csak a korábban a Szent Korona önálló országaként szerepeltetett macsóit és szörényit ismeri 'banatus' titulus alatt, a többi (a szeberniki, az orbácsi és a sosem létezett Haram elnevezéssel illetett orsovai bánóságot) egyszerűen megyének minősíti.

Történeti jellegű az atlasz végére illesztett 19. és 20. táblán látható térkép is: ezek, mint arról már volt szó, a „Tabula Peutingeriana” néven ismert, a Kr. u. 4. században keletkezett úttérképnek a Kárpát-medence nyugati felét és környezetét érintő szelvényeiről készített részleges másolatok.

Az atlasz közigazgatási része (13–18. táblák) csak a schwartneri definíció szerinti „legszorosabb értelemben vett Magyarország” állapotaival foglalkozik, vagyis nem jelöli a Drávántúlra (Horvátországra és Szlavóniára), ill. Erdélyre vonatkozó adatokat. Az ide sorolható hat térkép közül az első Magyarország közigazgatási beosztását mutatja be, a második a bírósági kerületeket tünteti fel, a továbbiak pedig az egyes bírósági kerületekhez tartozó megyékről adnak részletesebb képet. Meglepő módon ezek az egykorú állapotokat rögzítő táblák sem maradéktalanul pontosak. Tóth Gergely magyarázataiból bőségesen citálhatjuk Tomka Szászky tévedéseit: a 15. tábla pl. hibásan a Dunán inneni kerülethez sorolja Komárom megyét (amely aztán – helyesen – már a Dunán túli kerület részeként szerepel a 16. táblán); a 16. tábla szintén téves adatot közöl, amikor Esztergom megyét a Dunán túli kerületen belülré helyezi; a 17. tábla szerint pedig a Tiszán inneni kerület része lett volna Csongrád megye, míg a valóságban a Tiszán túli kerülethez tartozott.

Feltűnő, hogy Tomka Szászky milyen sokféle alaptérképet használt atlasza készítéséhez: különösen szembetűnő ez a 6. számú táblának a többiétől eltérő vízrajzi hálózatát szemlélve, itt ti. a szerző a Lázár deák 1528-i térképét nem ismerő 16. századi – 17. század eleji térké-

pészeti hagyományt követve mintegy kiegyenesíti Dunakanyart és hegyesszögben rajzolja meg a Duna és a Tisza összefolyását; ill. furcsa eltérés látható az európai és ázsiai Székfűhiát bemutató 2. és a Nagy-Kunországot ábrázoló 3. számú táblán között is, amennyiben az egyébként szinte mindenben teljesen hasonló alaptérképeken a Krím (Chersonesus) jelentősen különböző keleti partvonallal látható. Az ország 18. század közepi közigazgatási és bírósági beosztását mutató 13. és 14. táblák alaptérképe szintén eltérő, ami azért is meglepő, mert másutt Tomka Szászky éppen e két nagyobb méretarányú térkép adatait egymásra vetítve mutatja be korának Magyarországot négy részletesebb térképen.

Tomka Szászky másik, az atlasz szerves kiegészítőjének tekinthető, *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* című munkájának magyar fordítását *Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába* cím alatt közli a kötet. A két részre osztott, tételszerű tömörségű írás az ókori állapotokról szólva a római kori viszonyokat tárgyalja: előbb Pannónia határait adja meg, ill. a két Pannónia provincia városait és kisebb településeit lajstromozza; majd a Kárpát-medence római uralom alá nem vetett részeiről szól hasonló szerkezetben, igaz, a vonatkozó források gyérebb volta miatt jóval szerényebb terjedelemben. A középkori Magyarország földrajzáról szóló második rész első négy fejezete a mai fogalmaink szerinti népvándorlás-korral foglalkozik: előbb a gót Nyugat-Hunniával kapcsolatos adatokat közölve tulajdonképpen a Kárpát-medence 5–6. századi viszonyait próbálja meg ábrázolni, mint a jegyzetapparátus is írja, elsősorban Bonfini műve alapján; az avar Nyugat-Hunnia bemutatása a 6–9. századot öleli fel, ugyanazon koncepció szerint (és ugyanazon tévedésekkel terhelve), mint a kötetben szereplő atlasz 8. tábláján; ezt követően Tomka Szászky Nyugat-Hunnia morva korszakáról beszél (mert szerzőnk korának meggyőződését követve úgy vélte, hogy a 9. századi nagymorva állam az egész Kárpát-medencére kiterjedt, sőt még azon is túl); végül a népvándorlás-kori jegyzékek sorát az anonymusi gesta

alapján összeállított lajstrom zárja a honfoglaláskorinak vélt települések listájával (és olyan, jellegzetesen a Névtelen Jegyző határáról árukkodó tévedésekkel, mint [Ó]buda Ecilburg névalakkal történő említése vagy az Alpár homokján lokalizált Gyümölcsény erdejének szerepeltetése); a középkori állapotokat bemutató második rész és egyben az *Introductio* a középkori Magyarország bemutatásával zárul: itt megint megfigyelhető, hogy Tomka Szászky kora tudományos színvonalának megfelelően elsősorban a török hódítás által egyáltalán nem vagy csak részben érintett területek egykori topográfiájáról rendelkezett részletekbe menő ismeretekkel. Az *Introductio*hoz gazdag jegyzetanyag csatlakozik, amely szerencsés módon egyszerre kellőképpen informatív és mértéktartóan tömör; legfeljebb csak azt a jelentéktelen nyomdahibát tehetjük szóvá, hogy a 49. jegyzethez tartozó indexszám a szövegtörzsben hibásan, 47-esként szerepel.

A Képzőművészeti Kiadó tavaly megjelentetett kötetével a földrajztudomány, a történettudomány, és a kettő határterületére eső kartográfia-történet és történeti földrajz is értékes könyvvel gazdagodott. Török Enikő és Tóth Gergely mintaszerű pontosságú bevezető tanulmányai, az atlaszhoz és az *Introductio*hoz írott részletes magyarázataik, ill. jegyzeteik, továbbá a kötet következetes szerkesztettsége a könyvet az egyetemi oktatásban is kiválóan használhatóvá teszi: a kartográfia-történeti kurzusok forráskiadványként, a történeti földrajzi szemináriumok pedig segédanyagként támaszkodhatnak és minden bizarron fognak is támaszkodni rá. A recenzens örömmel idézi ismertetője végén a kötet „Beköszöntő”-jének szerzőjét, Klinghammer István professzort: „Köszönet a Szerzőknek, hogy alapos munkájukkal elének tárták Tomka Szászky tevékenységét, és a Kiadónak, hogy hozzáférhetővé tette ezt az értékes művet!”

KÖRMENDI TAMÁS

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII. (Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae XII). Főszerk.: SZÓGI László. Bp., 2005. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 369 [2] l.

Újabb kötettel gazdagodott az Egyetemi Könyvtár kiadásában megjelentetett „Évkönyvek” sorozat. A kötet szerkezetét tekintve négy téma köré csoportosul: az Egyetemi Könyvtár Gyűjteménye, az Egyetem- és felsőoktatástörténet, Irodalomtörténet, irodalomelmélet és Művészettörténet.

A kötet tematikája színes, és nem csak laikus érdeklődők számára, de a szakmabelieknek is figyelemfelkeltő és hézagpótló, minthogy a szerzők új eredményeiket közlik tanulmányaikban, számos esetben cáfolva a korábbi téves megállapításokat, továbbá vázolják azokat a kérdéseket, amelyek továbbra is nyitottak.

Az első tanulmány szerzője Beregszászi Magdolna, felsorolja a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába tartozó Suetonius-kódexre (Cod.Lat.13.) vonatkozó kutatások eredményeit, és a korábban elfogadott véleményekkel szemben megállapítja, hogy az említett kódex nem eredeti korvina, hanem Vitéz-kódex, és csak 1472 után kerülhetett a királyi könyvtárba. Domokos György és Vida Máté tanulmánya a Magyarországon létező legrégebb Dante-művet tartalmazó Dante-kódex (Cod.Ital.1.) nyelvéről nyújt képet, emellett tárgyalja a kódex fizikai jellemzőit, nyelvét, ezen belül is fonetikai, alak- és mondattani megfigyeléseit; a tanulmány külön érdeme, hogy először szerepelteti nyomtatásban az „Aphorismata” néven ismert hét lapnyi bölcs mondások gyűjteményét latin és középkori venetói volgarében írt szöveg átiratát. Németh András tanulmányának tárgya a Cod.Lat.20. jelzetű kódex, különös tekintettel a benne található „38. Phalarisz-levél”-re, amely első alkalommal jelenik meg nyomtatás-

ban. Németh András kutatási módszerében szakít a külső bélyegek összehasonlításának gyakorlatával – amely a korábbi kutatókat sok esetben helytelen következtetésre ösztönözte –, és helyette kizárólag a kódexet teszi vizsgálata tárgyává: ennek eredménye, hogy a kódexet 'áthelelyezi' a 'nem hiteles korvinák' körébe, minthogy nincs bizonyíték arra nézve, hogy az említett kódex II. Abdul-Hamid szultán 1877. évi ajándékozása előtt Magyarországon lett volna. Az 1444-ből származó, Terentius hat megmaradt komédiáját tartalmazó Terentius-kódex (Cod.Lat.31.) a tárgya Tóth Péter tanulmányának. A papírkódex egyik korrektora, s talán possesora is, Vitéz János volt. A tanulmány gerincét egyfelől annak bemutatása jelenti, mivel magyarázható a kódex olvasatainak szövegkritikai jelentősége a Terentius-corpus rekonstrukciójában, másfelől fölhívja a figyelmet a zárórészben található olyan Terentius-kommentárookra, amelyeknek viszonylag kevés kézirata ismeretes.

Bíbor Máté János tanulmánya az erdélyi fejedelmi udvart idézi, ahol Gyulaffi Lestár a kancelláriai titkári feladatokat látta el, és mint diplomata, számos esetben járt Lengyelországban. Gyulaffi jegyzetei Szamosközy István történetíró kéziratai között maradtak fenn. A jegyzetek nagyobbik része az erdélyi kül- és belpolitikával foglalkozik; jegyzetei mellett számos levél, okirat, és az ezekhez fűzött kommentár található. A kéziratok nagy része 1891-ben került az Egyetemi Könyvtárba. Gyulaffi lengyelországi követjárásainak egyik eredménye az a költemény, amelynek műfordítása is megjelent.

A tanulmánykötet második kérdéscsoportja az „Egyetem- és felsőoktatástörténet”, amelynek egyik tanulmányírója Fabó Edit. A szerző, a dualizmus-kori magyar élclapok karikatúráinak vizsgálatához végzett gyűjtőmunkájából adódóan írta meg „A hely szellemének humora” című tanulmányát. A tanulmány első része a 19. századi könyvtári karikatúrát és azokat a forrásokat tárgyalja, amelyek az Egyetemi Könyvtárat mint 19. századi intézményt, a társadalmi jelenség szintjén parodizálja. A második rész

a 20. századi Könyvtár mikrotörténetét látta. A keretet – a diktatúra hallgatólagos jóváhagyásával – eljátszott 'Műsoros estek az Egyetemi Könyvtárban' jelentik; a tanulmányt bőséges eredeti anyag teszi színessé – mai szemmel nézve szinte hihetetlennek tűnő – embereket megalázó fordulataival. Sipos Anna Magdolna „Változó határok, rehabilitált tanítóképzők” című tanulmánya az 1938–1944 közötti határmódosításokat követő közoktatási és felsőoktatási intézmények rehabilitációjával foglalkozik. Tanulmányát kiegészítik az egyes intézmények Évkönyveinek felsorolásai, a fontosabb könyvadományok, továbbá az egyes könyvtárak gyarapodási jegyzéke.

Pogányiné Rózsa Gabriella „Domanovszky Ákos (1902–1984)” című tanulmánya részletes pályaképet fest a budapesti Egyetemi Könyvtár hajdani igazgatóhelyetteséről, aki 1942-től harminc éven át dolgozott a Könyvtárban. Szakmai tudása és az 1947–1957 között a könyvek címléírásában végrehajtott feldolgozási reformja, katalógus-építése vetették meg a mai gépesítési lehetőségek alapját.

A tanulmánykötet sokszínűségét emeli a harmadik nagy kérdéskör, „Irodalomtörténet, irodalomelmélet” című fejezet két tanulmánya: Jakab Judit „Emlékezet- és identitáselméletek – kánon nélkül”: az 'emlékezet' és az 'identitás' közötti szoros kapcsolatot Csingiz Ajmatov *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című regény költői betétjével fémjelzi: milyen veszélyekkel járt, amikor az ősidőkben a 'najmán' nép egy részét megfosztották családi és törzsi emlékeitől... A tanulmány a továbbiakban a 'kollektív emlékezet' alapkutatásába enged betekintést, és külön érdeme, hogy a legújabb irodalomjegyzékkel is bővíti. A III. fejezethez tartozó második tanulmány szerzője Cséka György, aki tanulmánya tárgyának „Tandori Dezső »És megint messze szállnak«” című regényének elemzését választotta. Az elemzésen túlmenően a tanulmány komoly érdeme, hogy a megjelent Tandori-művek mellett Cséka felsorolja a Tandori-művekre vonatkozó legjelentősebb szakirodalmat.

A kötet negyedik, „Művészettörténet” tárgykörébe tartozó két tanulmányból, sorrendben Knapp Éva „A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a XVII–XVIII. századi sokszorosított grafikában” című tanulmánya a 15–16. századi ábrázolások áttekintését követően arra ad választ, miként és miért következett be változás a 17–18. században. A gazdag kutatási anyag bizonyítéka, hogy az új képi megfogalmazások főként jezsuita környezetben születtek, és a szent király alakja az ellenreformáció és a nemzet függetlenségi törekvéseinek erőforrásává lépett elő: Szt. István királynak a korábbi tradicionális ikonográfiáját felváltotta az új, életteli jelenetek ábrázolása, és ezek változatos kontextusban történő megjelenítése, különös hangsúlyt adva történelmi személyiségének.

Papp Júlia az „Atlas Hungaricus”-ról írt tanulmánya Bernhard Paul Moll 18. századi térkép-katalógusában szereplő magyarországi vár- és városábrázolásokról szól; a szerző ismerteti Moll „Atlas Hungaricus”-át, annak a pozsonyi *Ungarisches Magazin*ban közölt fejezeteit, betekintést enged Moll munkamódszerébe, aki a topográfiai gyűjtés szerves részének tekintette azoknak az ábrázolásoknak a megszerzését, amelyek egy vár közelében hadgyakorlatot, ütközetet mutattak be; figyelme kiterjedt a hazai bányászat bemutatató kéziratos térképekre, ahol az egyes aknákat, tárnákat részletesen ábrázolták. A 18. század közepén összeállított 800 városábrázolást, alaprajzot tartalmazó katalógust Kéler Gottfried több mint 300 tétellel kiegészítette, adatai másolatokban és nyomtatásban terjedtek, és hatottak topográfusunk, Korabinszky János Mátyás vedutagyűjtésére.

A tanulmánykötet minden szerzőjét köszönet illeti, hogy kutatásaikkal olykor megdöntötték a korábbi félrevezető megállapításokat, más-szor 'csak' egyszerűen átadták eredményeiket, hogy azok a jövőben új kutatások kiindulópontjai lehessenek.

ROJAS MÓNIKA

Zeman László: *Gymnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai.* Somorja–Dunaszerdahely, 2003. 183 l., 8 t.

Eperjesről, az eperjesi evangélikus kollégiumról szól Zeman László legújabb könyve, arról a városról és arról az intézményről, amelyről költők, irodalmárok, politikusok századokon át oly elismerően nyilatkoztak. Kazinczy a „legbájosabb, legtündéribb” tájnak nevezte a várost és környékét, ahol először érezte magát „boldog állapotban”. Petőfi úgy nyilatkozott a városról, hogy „ama városok egyike, ahol nyomban otthon érzi magát.” Kossuth, aki eperjesi diákéveit meghatározónak tartotta fejlődésére nézve, így nyilatkozott: „Ott virradott fel lelkemben azoknak az elveknek világossága, amelyek vezéreltek...” Ignotus pedig, aki a harmadik gimnáziumot Eperjesen végezte, ezt az évet „élete legszebb esztendejének” nevezte.

Nem csoda, ha e városnak és kollégiumának történetével már többen is behatóan foglalkoztak. Gömör János, a főgimnázium egykori igazgatója három változatban is megírta a kollégium történetét. Zeman László, könyvének első fejezetében a főgimnázium egykori igazgatójának e munkáit ismerteti, de úgy, hogy bőséges kiegészítésekkel, jegyzetekkel kíséri az először a harmincas években megjelent kollégiumtörténetet, amelynek értékelő szempontjait ma is érvényesnek tartja. Mindkét szerző kiemelte azt a toleranciát, ami a különböző nemzetiségű és vallású diákok között magától értetődő volt. Ignotus visszaemlékezésében így írt erről: „Találni azonban a legmennyeibb békességet találtam ott, fajtáknak és felekezeteknek egyetértését...” Gömör munkái Zeman szerint egy letűnt világ értékeire hívják fel figyelmünket, de – hozzátehetjük – ezek az értékek ma is alapvetőek, ha újra európai módon akarunk élni.

A kötet három fejezete a kollégium három tanárának portréját vázolja fel. A polihisztor Ludmann Ottóét, aki több mint fél évszázadon át volt az iskola oktatója, Wallentinyi Samuét, akinek irodalmi hagyatékát és tanáregyéniségét

méltatja, valamint Schöpflin Gézáét, akinek egy Hviezdoslav-mű fordítását veti össze Zeman László az újabb átültetésekkel.

A kollégium alapításának évfordulói alkalmából tartott tudományos konferenciák ismertetése alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy az intézmény eszmetörténeti és oktatástörténeti jelentőségét összegezze. Ezek sorában különösen hangsúlyozza a kollégium eszmeiségének tengelyében álló tudományosság-igényt és azt a humanista örökséget, amelynek jegyében mindenkor a nemzeti-nemzetiségi és vallási tolerancia letéteményesének bizonyult. E fejezethez kapcsolódik a kollégium főgimnáziuma mellett működő magyar cserkészcsapat bemutatása is, amelynek egyik vezetője Maléter Pál volt.

A „Könyvekről – toldalékkal” című fejezet a zsidóságnak a kollégium életében történő rész-

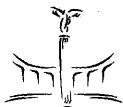
vételéről szóló munkákat ismerteti, valamint a holocaust eperjesi kollégiumi áldozatainak állít emléket. Az „Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából” című részben Miroslav Okal Gyalui Torda Zsigmondról szóló munkáját tárgyalja.

Zeman László könyve az eperjesi kollégiumnak, amelynek ő maga is diákja volt, úgy állít emléket, hogy megismertet a neves intézményről szóló legkiválóbb munkákkal, tanulmányokkal, de úgy, hogy ezeket saját értékes kutatási eredményeivel egészíti ki. Ezzel jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az eperjesi evangélikus kollégium kiemelkedő szerepe ne menjen feledésbe, hanem példát mutasson az európai értékek átmentéséhez.

KÓKAY GYÖRGY

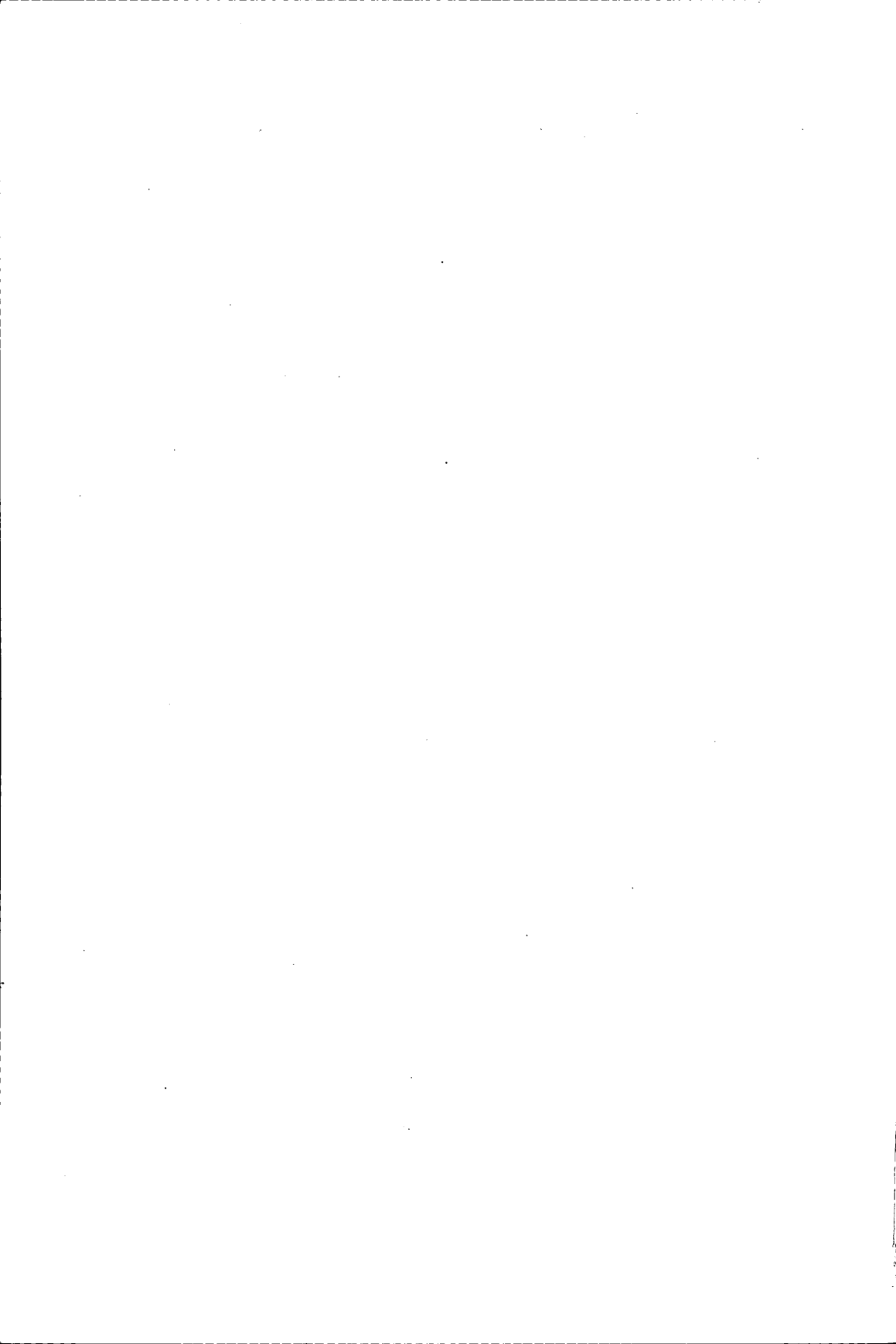
Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Kertész Balázs</i> : Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gesztájának utóéletéhez	373
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.	385
<i>Stift, Hildegard</i> : Joseph Stanislaus Albach	410

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mózes Huba</i> : Műfaji–formai kezdemények a pálos írásbeliségben	422
<i>Surányi Imre</i> : Új ősnymtatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban	430
<i>Barsi János–Farkas Gábor Farkas</i> : Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról	435
<i>Postma, Ferenc</i> : Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai	442
<i>Bánfi Szilvia</i> : Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák	449
<i>Zágorec-Csuka Judit</i> : A szlovéniai magyar könyvkiadás	463

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Búcsú B. Hajtó Zsófiától	470
<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult az ÖNB ősnymtatványai katalógusának megjelentetése	471
<i>Gerics József</i> : Vita helyett	475

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zotán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben	478
--	-----

SZEMLE

Vizkelety András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp. 2004. (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	491
Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. (<i>Körmendi Tamás</i>)	494
Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII. Bp. 2005. (<i>Rojas Mónika</i>)	498
Zeman László: Gimnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai. Somorja – Dunaszerdahely, 2003. (<i>Kókay György</i>)	500

SOMMAIRE

<i>Kertész, Balázs</i> : Osualdus de Lasko de l'arrivée des Hongrois en Pannonie. A propos de la postérité de la gesta de Anonymus	373
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I 1661–1690. II	385
<i>Stift, Hildegard</i> : Joseph Stanislaus Albach	410

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mózes, Huba</i> : Initiatives de genre et de forme dans l'art d'écriture pauliste	422
<i>Surányi, Imre</i> : Incunables récemment acquis dans la Bibliothèque Archidiocésaine de Eger	430
<i>Barsi, János – Farkas, Gábor Farkas</i> : Manuscrit ignoré de la supernove de l'année 1572	435
<i>Postma, Ferenc</i> : Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai	442
<i>Bánfi, Szilyia</i> : Destins d'imprimeur tragiques, officines anéanties	449
<i>Zágorec-Csuka, Judit</i> : L'édition de livre hongrois en Slovénie	463

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : A la mémoire de Zsófia B. Hajtó	470
<i>Borsa, Gedeon</i> : La parution des catalogues des incunables de ÖNB a démarrée	471
<i>Gerics, József</i> : Au lieu d'une discussion	475

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2004	478
--	-----

REVUE

Vizkelety, András: La réception de la littérature de sermon européenne dans le Codex de Louvain. Bp. 2004. (<i>Kecskeméti, Gábor</i>)	491
Tomka Szászky, János: Le premier atlas historique de la Hongrie. Bp. 2004. (<i>Körmendi, Tamás</i>)	494
Les Annales de la Bibliothèque Universitaire. XII. Bp. 2005. (<i>Rojas, Mónika</i>)	498
Zeman, László: Gymnasiologie. Le collège de Eperjes et ses traditions transmises. Somorja – Dunaszerdahely, 2003. (<i>Kókay, György</i>)	500